

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**SOVYET RUSYA’NIN AZERBAYCAN’DA UYGULADIĞI
SİYASET (1920-1940)**

Ülker YAKAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa SARI

EYLÜL-2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SOVYET RUSYA’NIN AZERBAYCAN’DA UYGULADIĞI
SİYASET (1920-1940)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ülker YAKAR

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ

“Bu tez 04/09/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Doç. Dr. Mustafa SARI	Başarılı
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ	Başarılı
Doç. Dr. Abdullah LÜLECİ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Ülker YAKAR

04/09/2024

ÖN SÖZ

27 Nisan 1920 yılında XI. Kızıl Ordu tarafından işgal edilen Azerbaycan yeni ve karmaşık bir sürecin içine dâhil edildi. Azerbaycan'da 71 yıl süren Sovyet dönemi başlamış oldu. Bu bağlamda tarihe “Stalin dönemi” olarak geçen 1920’li ve 1930’lu yıllar Azerbaycan tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Bu dönemde uygulanan siyasi, askerî ve ekonomik olayların incelenmesi günümüz meselelerine de ışık tutmaktadır. Bu yaklaşımla ele alınan “Sovyet Rusya’nın Azerbaycan’da Uyguladığı Siyaset (1920-1940)” adlı çalışmada, Sovyet rejiminin bahsedilen dönemde Azerbaycan’da uyguladığı politikaları göz önüne sermek ve günümüzde aynı coğrafyada yaşanan sorunların sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak hedeflenmiştir. Çalışmanın bundan sonra bu alanda yapılacak farklı çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır.

Çalışma esnasında beni yönlendiren, desteğini esirgemeyen danışman hocam Sayın Doç. Dr. Mustafa Sarı’ya, sevgili aileme, benden yardımlarını esirgemeyen Dilek Ayrıbaş’a, teşekkürlerimi dile getirmekten mutluluk duyarım.

Ülker YAKAR

04/09/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: SOVYET İŞGALİ SÜRECİNDE AZERBAYCAN'DA SİYASİ	
DURUM.....	6
1.1. Azerbaycan'da Sovyet İşgali Süreci	6
1.2. Sovyet İşgali'nden Sonra Azerbaycan'daki Durum (1920-1922)	19
1.2.1. Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin Genel Durumu ve Devrim Komitesi .	19
1.2.2. Yoksul Komiteleri ve Köy Sovyetleri (<i>Kend Sovetleri</i>)	25
2. BÖLÜM: SOVYET RUSYA'NIN AZERBAYCAN'IN TOPRAK	
BÜTÜNLÜĞÜNE MÜDAHALELERİ VE SOVYET REJİMİNE KARŞI	
AYAKLANMALAR.....	32
2.1. Sovyet Rusya Tarafından Azerbaycan'ın Parçalanması	32
2.1.1. Sovyet İşgalinden Önce Nahçıvan ve Karabağ	32
2.1.2. Ermenistan'da Sovyet Rejiminin Kurulması, Zengezur ve Nahçıvan'ın	
Ermenistan'a Verilmesi	34
2.1.3. Türkiye ile İmzalanan Antlaşmalarda Nahçıvan Meselesi	40
2.2. Sovyet Rejimine Karşı Ayaklanmalar	46
2.2.1. Terter Ayaklanması (21 Mayıs 1920)	49
2.2.2. Gence Ayaklanması (26 Mayıs 1920)	50
2.2.3. Karabağ Ayaklanması (Haziran 1920)	51
2.2.4. Zakatala Ayaklanması (6 Haziran 1920)	55
2.2.5. Guba Ayaklanması (23 Ağustos 1920)	55
2.2.6. Lenkeran Ayaklanması (Temmuz 1920-Şubat 1922)	57
3. BÖLÜM: SOVYET RUSYA'NIN AZERBAYCAN'DA KURDUĞU YENİ	
DÜZEN	59
3.1. Askerî Komünizm Siyaseti	59

3.2. Yeni Ekonomi Siyaseti (NEP)	65
3.3. Sanayileştirme	79
3.3.1. Petrol Sanayisinde Gelişmeler.....	82
3.3.2. Teknik Gelişmeler ve Sanayi Kuruluşları.....	84
3.3.3. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planlar	88
3.4. Kolektifleştirme	90
3.4.1. Kolektif Çiftlikler ve Golçomaklarla Mücadele	92
3.4.2. Kolektifleştirme Karşısı Ayaklanmalar.....	100
3.5. Medeni Devrim ve Baskı Politikası (Toplu Repressiyalar)	104
3.5.1. Sovyet Eğitim Kurumları, Kültür ve Sanat	104
3.5.2. Milli ve Manevi Değerlere Karşı Uygulanan Sovyet Baskısı	111
3.5.3. Toplu Repressiyalar	113
3.5.3.1. Azerbaycan Aydınlarına Uygulanan Baskı Siyaseti	121
3.5.3.2. Güney Azerbaycan Türklerinin Trajedisi	126
SONUÇ	128
KAYNAKÇA.....	132
EK	143
ÖZ GEÇMİŞ	150

KISALTMALAR

AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AK(B)P	: Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi
AMİK	: Azerbaycan Merkezî İcra Komitesi
ARDA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
AREATİA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arşivi
ARPIİ SSA	: Azerbaycan Cumhuriyeti İşler İdaresi Siyasi Senedler Arşivi
ARSPİHA	: Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Partiler İctimai Harekâtlar Arşivi
Azerb. SSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
CDA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi
ÇEKA	: Olağanüstü Hal Komisyonu (Çrezvıçaynaya Komissiya)
Er. SSC	: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
HDTK	: Halk Dış Ticaret Komiserliği
HKS	: Halk Komiserleri Sovyeti
HTŞ	: Azerbaycan Halk Teserrüfatı Şûrası
Kaf. MİK	: Kafkasya Müveggeti (Geçici) İnkılâp Komitesi
MİK	: Merkez İcra Komitesi
MTS	: Makine ve traktör istasyonları
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği
NSSÖC	: Nahçıvan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti
RK(b)P	: Rusya Komünist Bolşevik Partisi
RSFSC HKS	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti
S	: Sayı
S.	: Sayfa
Siy.	: Liste
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
v.	: Varak
vb	: Ve başka
ZSFSC	: Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

ÖZET	
Başlık: Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da Uyguladığı Siyaset (1920-1940)	
Yazar: Ülker YAKAR	
Danışman: Doç. Dr. Mustafa SARI	
Kabul Tarihi: 04/09/2024	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 143 (ana kısım) + 7(ek)
Azerbaycan, coğrafi konumu ve sahip olduğu doğal zenginlikleri nedeniyle her zaman Rusya'nın dikkatini çekmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de M. E. Resulzâde liderliğinde bağımsızlığını ilan etmiş fakat 27 Nisan 1920 tarihinde tekrar Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1991 yılına kadar yani yetmiş bir yıl süren bu Sovyet rejimi Azerbaycan üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Azerbaycan'da sömürge siyaseti uygulayan Sovyet Rusya ülke tarımına, sanayisine ve kültürüne büyük zararlar vermiştir. Bakü petrolleri Rusya'ya taşınarak Azerbaycan topraklarında Rusya'nın ihtiyacı olan tarım ürünleri yetiştirilmiştir. İnsanlar sindirilerek özlerinden koparılmaya çalışılmıştır. Sovyet Rusya, çıkarlarına hizmet eden nesiller yetiştirmeyi, halkı İslam ve Türk kültüründen koparıp Sovyet kültür potası içerisinde eriterek "Sovyet modeli yeni insan" oluşturmak istemiştir. Özellikle 1920'li ve 1930'lu yıllarda uygulanan Sovyet politikası bu anlamda daha vahimdir. 1924 yılında Lenin'in ölümüyle yönetimi ele geçiren Stalin, Sovyetler Birliği'nin tamamında olduğu gibi Azerbaycan'da da baskı politikası (toplu repressiyalar) uyguladı. Rejime karşı olanlar Pan-Türkist, Pan-İslamist, halk düşmanı, haydut, Golçomak gibi isimlerle yaftalandılar. Azerbaycan'ın yetiştirdiği binlerce aydın ya kurşuna dizilerek infaz edildi ya da Sibiry'a ve Orta Asya'nın ceza kamplarında kaderine terk edildi. Azerbaycan halkında güvensizlik ve memnuniyetsizlik uyandıran baskıcı politikalar, zaman zaman halk ayaklanmalarına yol açtı. Fakat rejim bu ayaklanmaları bastırdı. Bu dönemde yapılanlar uzun yıllar Sovyet halkından ve dünya kamuoyundan gizli tutuldu veya çarpıtılarak yansıtıldı. Nihayet Gorbaçov dönemiyle Sovyet arşivleri araştırmacıların incelemesine açılmış ve o dönemde yaşananlar gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu çalışmada, Sovyet rejiminin 1920'li ve 1930'lu yıllarda Azerbaycan'da uyguladığı politikaları göz önüne sermek ve günümüzde aynı coğrafyada yaşanan sorunların sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak hedeflenmiştir. Çalışmanın bundan sonra bu alanda yapılacak farklı çalışmalara katkı sağlaması amaçlanmıştır. Bahsettiğimiz tarihî dönemde yaşananlar, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı politikalar bu çalışmada sebep ve sonuçları bağlamında arşiv belgeleri, döneme ait basılı materyaller ve konuyla ilgili araştırmalar incelenerek ortaya konmaya çalışılmıştır.	
Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Stalin, Golçomak, Pan-Türkist, Baskı Politikası (Toplu Repressiyalar)	

ABSTRACT	
Title of Thesis: The Policy of Soviet Russia in Azerbaijan (1920-1940)	
Author of Thesis: Ülker YAKAR	
Supervisor: Assoc. Prof. Mustafa SARI	
Accepted Date: 04/09/2024	Number of Pages: v (pre text) + 143 (main body) + 7 (add)
Azerbaijan has always attracted the attention of Russia due to its geographical location and the natural resources it has. 19th century. Azerbaijan, which was occupied by tsarist Russia at the beginning of the century, was founded on May 28, 1918 by M.E. It declared independence under the leadership of Rasulzade, but was occupied by Bolshevik Russia again on April 27, 1920. This Soviet regime, which lasted for seventy-one years until 1991, had negative consequences on Azerbaijan. Soviet Russia, which implemented a colonial policy in Azerbaijan, caused great damage to the country's agriculture, industry and culture. Baku oil was transported to Russia and agricultural products needed by Russia were grown on the territory of Azerbaijan. People have been tried to be separated from their essence by being digested. Soviet Russia aimed to raise generations that served its interests, to separate the people from Islamic and Turkish culture and melt them into the Soviet cultural crucible, and wanted to create a "Soviet model of a new person". Especially the Soviet policy implemented in the 1920s and 1930s is more serious in this sense. Stalin, who took over the government with the death of Lenin in 1924, implemented a policy of repression (mass repressions) in Azerbaijan, as in the entire Soviet Union. Those who were against the regime were labeled with names such as Pan-Turkist, Pan-Islamist, enemy of the people, bandit, golçomak. Thousands of intellectuals raised by Azerbaijan were either executed by shooting or abandoned to their fate in the penal camps of Siberia and Central Asia. Repressive policies that arouse distrust and dissatisfaction among the Azerbaijani people have led to popular uprisings from time to time. But the regime suppressed these uprisings. What was done during this period was kept secret from the Soviet people and the world public opinion for many years or was reflected in a distorted way. Finally, with the Gorbochov period, the Soviet archives were opened for researchers to examine and the events that took place during that period were brought to light. In this study, it is aimed to take into account the policies implemented by the Soviet regime in Azerbaijan in the 1920s and 1930s and to provide a healthy understanding of the problems experienced in the same geography today. It is aimed that the study will contribute to different studies to be conducted in this field from now on. What happened in the historical period we are talking about has been tried to be revealed in this study by examining archival documents, printed materials belonging to the period and research related to the subject in the context of its causes and consequences.	
Keywords: Azerbaijan, Stalin, Golçomak, Pan-Turkist, Policy of Oppression (Mass Repressions)	

GİRİŞ

Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Kafkasya'nın en büyük yüz ölçümüne sahip ülkesidir. Azerbaycan; kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, batıda Ermenistan, güneyde İran ve doğuda Hazar Denizi ile komşudur. Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti kuzey ve doğudan Ermenistan'la, güney ve batıdan İran'la çevrilmiştir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin Türkiye'yle 13 km'lik sınırı bulunmaktadır.

Mümbit topraklara sahip Azerbaycan'ın ekonomisi tarım, hayvancılık ve özellikle petrole dayanmaktadır. Azerbaycan'ın Türkiye'yle İran arasında transit ticaret merkezi oluşu ve bölgenin tarım ve petrol gibi ham madde kaynakları bakımından zenginliği, Rusların 1700'lü yılların ortalarından itibaren Azerbaycan'a çeşitli akınlar ve saldırılar yapmasına sebep olmuştur. Yüzyıllar boyunca çeşitli toplulukların mücadele alanı olan bu coğrafyada özellikle Osmanlı Devleti'nin, gücünün zayıflamasıyla birlikte bölgedeki nüfuzu azalmış böylelikle Ruslar bölge üzerindeki emellerini gerçekleştirme fırsatını yakalamışlardır. Rusya-İran savaşları sonucunda yapılan 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay Antlaşmalarıyla ülke ikiye ayrılmıştır. Güney Azerbaycan İran'ın, Kuzey Azerbaycan'sa Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir.¹

1917 yılında gerçekleşen Bolşevik İhtilali neticesinde Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın oluşturduğu Seym Meclisi kurulmuş fakat bu ittifak uzun sürmemiştir. Seym'den ayrılan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de Mehmed Emin Resulzâde önderliğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni (AHC) ilan etmiştir. Paris Barış Konferansı kararıyla bağımsız bir devlet olarak tanınan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilk güvenlik antlaşmasını da 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile yapmıştır. Ancak Mondros Mütarekesi neticesinde zor duruma düşen Osmanlı Devleti var olma mücadelesi içine girmiş ve 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgaline mâni olamamıştır.²

27 Nisan 1920'de XI. Ordu'nun Azerbaycan'ı işgaliyle ülke tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. İşgalle ilgili her ne kadar Sovyet tarih yazımında farklı değerlendirmeler mevcut olsa da bu ulusal bağımsızlığın sona ermesi gerçeğini değiştirmemektedir.

¹ Ziya Musa Bunyatov. "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi İstanbul: TDV Yayınları, 1991*, 4/s. 37.

² Söz konusu işgale çalışmanın ilk bölümünde yer alan "Azerbaycan'da Sovyet İşgali (27 Nisan 1920)" başlığında daha geniş yer verilmiştir.

İşgalle birlikte Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ihlal edilmiş, ülkenin değersizleştirilmesi siyaseti uygulanmıştır. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali sonucunda ülke tarihi ve halkının üzerinde derin yaralar açan siyasi, askerî, ekonomik politikalar uygulanmış, Azerbaycan Milli Ordusu dağıtılarak halk savunmasız bırakılmıştır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü bozularak Zengezur, Karabağ ve Nahçıvan'da Türksüzleştirme politikası uygulanmış ve bu bölgelerde yaşayan Türklerin çoğu vatanlarından kovulmuşlardır.

Sovyet baskısına boyun eğmek istemeyen ülke aydınları, cezai yaptırımlar uygulanarak susturulmuştur. Tüm bu uygulamaların olumsuz etkileri sebebiyle Sovyet rejimine karşı birçok halk ayaklanması yaşanmıştır. Özellikle Lenin ve Stalin dönemi bu açıdan büyük önem arz etmektedir. Fakat gerçekler tarih sayfalarına ya doğru aktarılmamış ya da uzun süre gizli tutulmuştur. Çünkü yapısı itibarıyla dış dünyaya kapalı olan ve yasaklarla yönetilen Sovyetler Birliği'nde gizlilik devlet politikasının temelini oluşturuyordu. Bu yüzden de gerçeklerin su yüzüne çıkarılması uzun yıllar aldı. O dönemde yaşanan gerçekleri az da olsa okurlara yansıtan eserler hemen yasaklanıyor, yazarları ise çeşitli cezalara maruz kalıyordu. Bu nedenle dönemin gerçek anlamda tetkik edilmesi tehlikeli bulunarak araştırmacılar tarafından es geçilmiştir.

Stalin'in ölümüyle birlikte, dönem yeniden değerlendirilmiş Y. Tokarjevski, Z. İbrahimov, E. K. Dilbazov, C. B. Guliyev, H. Alimirzeyev gibi diğer yazarlar eserlerinde o dönem yaşanan bazı gerçeklere değinseler de doğal olarak sistemin çizdiği yasak çizgisini aşamamış veya çarpıtarak yansıtmak zorunda kalmışlardır. Daha sonraki yıllarda yazılan eserler de rejimin çıkarlarına hizmet ederek ideolojik bir karakter taşımıştır.

Ancak Gorbaçov dönemiyle birlikte Sovyet Rusya'da *açıklık (glasnost)* politikası izlenmiş ve arşivler yerli ve yabancı araştırmacıların kullanımına açılmıştır. Özellikle 1990'lı yıllarda Sovyet arşivleri incelenerek dönemi yansıtan önemli eserler ortaya konmuş, bu alandaki boşluk büyük ölçüde kapatılmıştır. Ziya Bünyadov, Cemil Hesenli, T. Gaffarov, H. S. İbrahimli, Aydın Balayev, Nesiman Yagublu, Vasif Gafarov, Musa Yagublu, İsmail Musayev gibi önemli Azerbaycanlı tarihçiler bahsedilen dönemi yansıtan değerli eserler ortaya koymayı başarmışlardır. Bu eserlerde dönemle ilgili geniş kaynak yelpazesi kullanılarak dönem objektif olarak analiz edilmiştir. Örneğin Cemil

Hesenli'nin *Ağ Lekelerin Gara Kølgesi*, Ziya Bünyadov'un. *Gırmızı Terror* adlı eserleri dönemi yansıtmaları açısından çok önemlidir. Ayrıca Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü ekibi tarafından yayımlanan 7 ciltlik *Azerbaycan Tarihi* eserinin VI. cildi de incelenen dönemi zengin tarihi kaynaklara dayanarak geniş bir açıdan yansıtmıştır. Eser, özellikle Sovyet kuruculuğu döneminden geniş şekilde bahsederek Azerbaycan'da oluşturulmaya çalışılan Sovyet toplumunun tarihini ele almıştır.

Sovyet işgali sonucunda ülkeyi terk etmek zorunda kalan ve hayatının geri kalanını vatanından uzaklarda sürdüren Azerbaycan'ın siyasi liderleri ve aydınlarının kaleme aldığı eserler de döneme ışık tutmak açısından çok önemlidir. Bu şahıslar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyet işgali dönemlerine şahitlik ederek olayların bizzat iştirakçileri olmuşlardır. Bu sebeple onların dönemle ilgili ortaya koydukları eserler yaşanan tarihi olayları analiz etme yönünden önem taşımaktadır. Özellikle M. E. Resulzâde, Ali Merdan Topçubaşov, Ceyhun Hacıbeyli ve diğerlerinin eserleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemi süreçlerini, Sovyet işgalinin asıl mahiyetini, işgal öncesi ve sonrası yaşanan gerçeklikleri anlama yönünden önem arz etmektedir. Bu anlamda M. E. Resulzâde'nin *Azerbaycan Tarihi*, *Esrimizin Siyavuşu* adlı eserleri o dönemki tarihi aydınlatma anlamında büyük öneme sahiptir.

Bahsi geçen dönemle ilgili Türkiye tarihçilerinin de önemli eserleri bulunmaktadır. Dönemi tetkik eden temel eserlerden birisi Akdes Nimet Kurat'ın *Türkiye ve Rusya* adlı eseridir. Yazar, Rusya-Türkiye ilişkilerini geniş bir kaynak yelpazesi kullanarak çok yönlü şekilde incelemiştir. Ayrıca Selami Kılıç'ın *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Enis Şahin'in *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Mustafa Sarı'nın *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* adlı eserleri dönemi yansıtmaya açısından konuyla ilgili birçok değerli bilgi sunmaktadır.

Araştırma konusu dönemle ilgili Batılı ve Rus tarihçilerin eserleri de önem taşımaktadır. Batılı yazarlardan Tadeusz Swietochowski'nin *Müşliıman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920* ile *Rusya ve Azerbaycan*, Richard G. Hovannisian'ın *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Audrey L. Altstadt'ın *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Yorg Baberovski'nin

Krasny Terror: İstoriya Stalinizma; Rus tarihçilerden N. Azovtsev'in *Grajdanskaya Voyna v SSSR v 2-kh Tomakh*, V. V. Degoyev'in *Kavkaz v Sostave Rossii: Formirovaniye İmperskoy İdentnçnosti Kavkazskiy Sbornik* vb. çalışma esnasında kullanılmıştır.

Araştırmanın Konusu

Sovyet Rusya'nın özellikle 1920'li ve 1930'lu yıllarda Azerbaycan'a karşı siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda yürüttüğü politikayı yansıtan birincil kaynaklara dayanarak hazırlanan bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Sovyet işgal süreci öncesinde ve işgal sürecinde Azerbaycan'daki siyasi ve askerî durum değerlendirilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde Sovyet Rusya'nın işgal sonrası Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne müdahaleleri ve bu müdahaleler sonucunda Sovyet rejimine karşı Azerbaycan halkı tarafından çıkarılan bölgesel ayaklanmalar değerlendirilmiştir. Üçüncü ve son bölümdeyse Sovyet Rusya'nın totaliter rejimi kurması ve bu rejimi ayakta tutmayı hedefleyen Askerî Komünizm ve Yeni Ekonomi Siyaseti (NEP) neticesinde oluşturulan Kolektifleştirme, Medeni Devrim ve baskı politikaları (toplu repressiyalar) döneme ait kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da Uyguladığı Siyaset (1920-1940) isimli çalışma, Lenin ve Stalin dönemini kapsayan 1920'li ve 1930'lu yılları yansıtmaktadır. Bu tezde, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan coğrafyası ve halkı üzerinde uyguladığı sömürge ve baskı politikaları, dönemin birincil kaynakları ışığında incelenerek değerlendirilmeye çalışılmış ve tezin, bundan sonra yapılacak dönemle ilgili çalışmalara naçizane bir katkı sunması hedeflenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışma esnasında dönemle ilgili literatür ve kaynak taraması yapılmış, Bakü'ye gidilerek Azerbaycan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kütüphanesi ve Arşivi'nden, Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nden, Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler İçtimai Harekâtlar Arşivi'nden ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nden yararlanılmıştır. Türkçede tam karşılığı olmayan bazı kelimelerin doğru ifade edilmesi hususunda zorluklarla karşılaşmış, bunları aşmak için özel çaba sarf etmek gerekmiştir.

Bu araştırmada öncelikle konu başlığı, içerik, konunun sınırları belirlenmiştir. Konu bütönlüğünü bozmamak amacıyla da kronolojik sıra takip edilmiştir.

Araştırmanın Önemi

Azerbaycan’da yetmiş yıldan fazla süren Sovyet dönemi, Azerbaycan halkı üzerinde derin izler bırakmıştır. Azerbaycan halkı, arlık rejiminin devrilmesiyle 28 Mayıs 1918’de ulusal devletini kurarak özgürlüğüne kavuştu. Ancak bu bağımsızlık yalnızca yirmi üç ay sürdü. Ekim İhtilali’yle Rusya’da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ı işgal ederek bağımsızlığını sonlandırmışlardır. 1920’de başlayan 1991’de SSCB’nin dağılmasıyla tamamlanan bu süreç, tarihe “Sovyet Dönemi” ismiyle geçmiştir. Bu dönem yaşananlar uzun süre gizli tutulmuş veya tek taraflı değerlendirilerek gerçekler çarpıtılmış, rejimin uygun gördüğü tarih yazımı söz konusu olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla gerçekler gün yüzüne çıkarılmış, tarihçiler o dönem yaşananları kaleme alabilmişlerdi. Bu noktada, günümüzde ölkede gözlemlenen olay ve sorunların sebebinin anlaşılması ancak Sovyet Rusya rejimi altındaki Azerbaycan’da uygulanan politikalar ve uygulamalar üzerine değerlendirmeler ve çalışmalar yapılarak mümkün olacaktır. Ayrıca bibliyografya çalışmasıyla bu dönemi çalışan araştırmacı ve okuyuculara özellikle Azerbaycan ve Rus kaynaklarının tanıtımı sağlanmıştır.

1. BÖLÜM: SOVYET İŞGALİ SÜRECİNDE AZERBAYCAN'DA SİYASİ DURUM

1.1. Azerbaycan'da Sovyet İşgali Süreci

XX. yüzyılda Rusya'da sanayinin belli bir noktaya gelmesine rağmen sosyal bünyede ve gelir dağılımında dengesizlik vardı. Bu koşullar ve çeşitli fikir akımlarının da etkisiyle ülkede ihtilaller patlak vermeye başlamıştı. Rusya'da 1905 yılında, Rus-Japon Savaşı sırasında ilk ihtilal gerçekleşmiştir. İmparatorluk bünyesindeki çeşitli siyasi akımlar, Çarlık rejimine karşı gelmiş ve onu yıpratmayı başarmıştır. Bu siyasi akımlara, I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisinin de eklenmesiyle Çarlık rejiminin yıkılması kaçınılmaz olmuştur.

Savaşın sebep olduğu ekonomik sıkıntılar nedeniyle 27 Şubat (12 Mart) 1917'de Petrograd'da ayaklanan halka askerlerin de katılmasıyla olaylar büyüyerek ihtilale dönüştü. 12 Mart 1917'de Petrograd'da çıkan bir isyan sonucunda Çar II. Nikola tahtı terk etmeye mecbur kaldı. Ülkede gerçek askerî politik güç olan Petrograd İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti'nin doğrudan desteğiyle Prens Lavrov başkanlığında Geçici Hükûmet oluşturuldu.³ 16 Mart 1917'de Çar II. Nikola tahtı terk etmeye mecbur kaldı. Böylece imparatorluğun yönetiminde söz sahibi olan Romanov ailesi ortadan kaldırılmış oldu.⁴ O günlerde Mehmet Emin Resulzâde şöyle yazıyordu: “Rusya halkları kalbinde sakladığı amaçlara nihayet kavuşmuştur. Eli kanlı jandarma, halkın tamamının düşmanı olan istibdat yıkılmıştır.”⁵

Şubat devrimi tüm Müslümanların özellikle Azerbaycanlıların politik faaliyetlerini artırdı. Gündemde olan en önemli problemlerden biri sadece Güney Kafkasya'nın değil, tüm Rusya Müslümanlarının dağınık durumda olan güçlerinin birleştirilmesiydi. Millî özgürlük mücadelesinde ve Millî Azerbaycan Devleti'nin oluşturulmasında Müsavat Partisi'nin önemli bir rolü vardı. Parti liderleri, mevcut durumu değerlendirerek tüm demokratik güçlere bağımsız Azerbaycan Devleti oluşturmak için mücadele çağrısında bulundu.

³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 319.

⁴ Yasin Aslan, *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları* (Ankara: Avrasya Uluslararası İlişkiler ve Araştırma Merkezi, 1996), s. 3.

⁵ Nigar Gozalova, “Massacre of the Azerbaijani Turkic Population (1918-1920) According to the Documents of the British diplomats”, *International Crimes and History Journal* 18 (2017), s. 63.

25 Ekim 1917’de Petrograd’da Bolşeviklerin siyasi isyanı sonucunda mart ayında oluşturulan geçici hükûmet devrildi. Petersburg’da Bolşevikler tarafından yönetimin ele geçirilmesi haberi alındıktan sonra 27 Ekim 1917’de Bakü İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti’nin acil toplantısı yapıldı. Toplantının gündeminde olan en önemli madde hâkimiyet meselesiydi.⁶ Bolşeviklerin itirazına rağmen Menşevik-Eser-Taşnak Bloku⁷ 168 oya karşı 246 oyla Bakü’de yüksek idari organ olan Kamu Güvenliği Komitesi’nin oluşturulmasına karar verdi. Lenin, 18 Aralık 1917’de S. Şaumyan’ı Güney Kafkasya işleriyle ilgilenmek üzere özel komiser olarak atadı. Daha sonra Bakü Sovyeti’nin başkanı konumuna P. Çaparidze getirildi. Bu dönemde Müsavatçılar; özellikle Gence Müsavatçıları, Bakü’deki faaliyet alanlarını Rusya’dan uzaklaşan Güney Kafkasya bölgesinin tümüne taşımaya başladı.⁸

Gürcistan’da önemli bir güce sahip olan, RSFSC HKS’ye tabi olmak istemeyen ve bölgeyi anarşiden korumaya çalışan Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi (Menşevikler), Müsavat, Taşnak ve Sağ Eserlerin (Sosyalist Devrimci Parti (SR)) temsilcileri 11 Kasım’da Tiflis’te organize ettikleri toplantıda Rusya Bolşevik Hükûmeti’ni tanımayacaklarını bildirerek “Bağımsız Kafkasya Hükûmeti” oluşturmaya karar verdiler. 15 Kasım’da Kafkasya Komiserliği oluşturuldu.

Kafkasya Komiserliği’nin faaliyeti İtilaf Devletleri ve ABD tarafından Sovyet Rusya’ya karşı askerî müdahalenin başladığı zamana denk gelmişti. İngiltere, Fransa ve ABD Hükûmetleri Güney Kafkasya’da Bolşevik karşıtı güçlere yardım etmeye özen gösteriyordu. 11-15 Kasım 1917’de Kafkasya Komiserliği’nin oluşturulmasıyla ilgili düzenlenen toplantıya onların temsilcileri de (ABD Konsolosu ve diğerleri) katılmışlardı. ABD Konsolosu, Washington’a gönderdiği mektubunda Kafkasya Komiserliği’ni fiilen tanımayı ve Bolşevik karşıtı güçlere mali yardım yapmak amacıyla

⁶ A. Khalilov, *Genotsid Protiv Musulmanskogo Naseleniya Zakavkaziya v İstoriçeskikh İstoçnikakh* (Bakü: 2000), s. 111.

⁷ Menşevikler: Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi’nin 1903 yılında yapılan 2. Konferansında partinin bölünmesi sonucu ortaya çıkan iki gruptan birisidir. Lenin taraftarlarına Rusça “çoğunluk” anlamına gelen Bolşevikler, azınlıkta kalan Martov taraftarlarıysa “azınlık” anlamına gelen Menşevikler deniliyordu. Menşevikler Gürcistan’da önemli bir güce sahipti. “*Erken Dönem Rus Marksizminde İlk Fraksiyon Ayrımı: Menşevik-Bolşevik Kavgası—I*”, Erişim 27 Ağustos 2024.

Eserler (kısaltma SR): Sosyalist Devrimci Parti. XX. yüzyılın başlarında Rusya ve Sovyetler Birliği’nde faaliyet gösteren siyasi parti.

Taşnak: Ermeni Devrimci Federasyonu. 1890 yılında Ermenistan’ın bağımsızlığını sağlamak amacıyla kurulmuştur. “*Taşnak Sütyun Cemiyeti Hakkında Bilgi*”, Erişim 27 Ağustos 2024.

⁸ Cemil Hesenli, *Azerbaycan Halg Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)* (Bakü: Garisma MMC, 2009), s. 19.

Tiflis'e 10 milyon dolar göndermeyi teklif ediyordu.⁹ Kafkasya Komiserliğinin dış politika alanındaki faaliyetinin temelini, bölgeyi Bolşevik Rusya'dan koparmak amacı oluştuyordu.

Bolşevikler Kerenski'nin geçici hükümetini devirdikten sonra Lenin tarafından "Barış Dekreti" imzalandı. Bu dekrete göre Sovyet Rusya, savaşan tüm devletlere acilen barış imzalanmasını teklif ediyordu.¹⁰ RSFSC'yle Osmanlı Devleti arasında imzalanan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi sonucu I. Dünya Savaşı'nda Rusya ve Osmanlı arasındaki askerî operasyonlar sona erdi. 3 Mart 1918 tarihli Bolşevik Rusya'yla İttifak Devletleri arasındaki sorunları halletmek ve barış müzakereleri maksadıyla Brest-Litovsk'ta konferans düzenlendi.¹¹

Osmanlı Devleti Brest-Litovsk'taki görüşmelerden çok umutluydu. Bu nedenle Sadrazam Talat Paşa'nın Brest-Litovsk'a gitmesi uygun görüldü.¹² 1918'in Ocak ayından itibaren konferansın çalışmalarına katılan Talat Paşa'yı sürpriz bir Sovyet atağı karşıladı; "Türkiye Ermenistan'ı" ile ilgili bir deklarasyon yayımlayan Sovyet Rusya, Doğu Anadolu hususundaki stratejik amaçlarını açığa çıkarttı.¹³ "13 No.lu dekret" şeklinde isimlendirilen bu kararname, Doğu Anadolu'dan Rus askerî birliklerinin derhal çekilerek yerine Ermeni milis teşkilatının kurulması, yerlerini terk eden Ermenilerin yurtlarına dönmeleri gibi hususları kapsamaktaydı. Bu yapılanmaya Ermeni Bolşevik Şaumyan nezaret edecekti.¹⁴ Bu dekret Osmanlı temsilcilerini büyük ölçüde rahatsız etmişti. Brest-Litovsk'taki Osmanlı delegasyonu, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Müslüman bir tampon devletin kurulması talebinde bulundu. Tampon devletin, Dağıstan ve Azerbaycan topraklarında kurulması istendi. Fakat görüşmeler sırasında Sovyet delegasyonu bu öneriyi kabul etmedi. Almanlar ise Türk tarafının taleplerini farklı

⁹ Michael G. Smith, "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20", *Journal of Contemporary History*, 36/2 (Nisan, 2001), 222.

¹⁰ Yalçın Murgul, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* Sayı: 26 (Güz 2017), s. 7.

¹¹ Vasif Gafarov, "Osmanlı-Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)", *Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan* (1918-1920), ed. Dr. Gıyas Şükürov-Dr. Vasif Gafarov (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), s. 95.

¹² Mustafa Öztürk, *Sovetsko-Turetskie Otnosheniya na Kavkaze v 1918-1923 g. (Kafkasya'da Sovyet-Türk Münasebetleri 1918-1923)* (Saint Petersburg: St. Petersburg State University School of International Relations, History and Theory, Doktora Tezi, 2011), s. 18.

¹³ S. İ. Kuznetsova, *Ustanovlenie Sovetsko-Turetskikh Otnosheniy (K 40-Letyu Moskovskogo Dogovora Mejdü RSFSR i Turtsiey)* (Moskova: Vostochnoy Literaturı, 1961), s. 34, 41.

¹⁴ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), s. 61.

değerlendiriyordu. Onlar, Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması'ndan önce, Batum-Bakü demir yolunu kullanarak Asya'ya açılma niyetlerinin olduğunu düşünüyordu.¹⁵ Almanlar da kendi çıkarlarını düşünerek böyle bir devletin mevcudiyetini uygun bulmadı ve Türkleri desteklemedi. Bu nedenle Türk delegasyonunun teklifi kabul görmedi.¹⁶ Diğer taraftan Osmanlı heyeti konferansta Rusya Müslümanlarına geniş özgürlükler verilmesiyle ilgili de bir öneride bulundu. Fakat bu öneri Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından olumlu karşılanmadı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın bu tutumu Sovyet delegelerini cesaretlendirdi. Sovyet delegeleri, bu fırsatı değerlendirerek öneriyi reddetti.¹⁷ Sovyet delegasyonu, bu önerinin yerine Kafkasya Müslümanlarına geniş özgürlükler tanınacağı vaadinde bulundu.

Sovyet Rusya Eski Çar yönetimi altındaki uluslara self-determinasyon hakkı tanıdığını bildirerek zaman kazanmaya çalışmış, Çarlık döneminden kalan mirasa sahip çıkmak için büyük çaba harcamıştı. Rusya, bu bildiriye gerçek niyetini perdelemek için kullanmış, uygulamada ise bu bildiri naif bir söylemden öteye geçmeyerek başka yöntemler izlenilmiştir. Bu bildiriden hareketle Brest-Litovsk Konferansı'ndaki Osmanlı delegasyonu, Kafkasya'da Osmanlı himayesinde Müslüman bir devlet oluşturma talebinde bulundu. Fakat Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın bu meseleye sıcak bakmaması Sovyet Rusya'nın elini güçlendirdi ve Osmanlı Devleti'nin talebini reddetti. Sağlanacak barışı bozmamak adına Osmanlı Devleti, Kafkasya'da kurulmasını istediği "tampon devlet" tasarısından geçici olarak vazgeçti.¹⁸ Brest-Litovsk Konferansı sürerken Kafkasya'da farklı olaylar oluyordu. Rusya'da Ekim İhtilali'yle yönetimi ele geçiren, Bolşevik hâkimiyetini tanımayan Maveray-ı Kafkasya halkları delegeleri 11 Kasım 1917'de Tiflis'te toplandılar. Onlar, Genel Rusya Kurucu Meclisi toplanıncaya dek meclis listelerinden seçilecek olan temsilcilerden geçici olan Maveray-ı Kafkasya Seymi'nin (Meclis) toplanmasına karar verdiler. Ayrıca 28 Kasım 1917'de tüm hükûmet işlerini yürütecek olan Zakafkasya Komiserliğinin oluşturulmasına karar verildi. Hükûmet üyeliğine Yevgeniy Gegeçkori, A. Çenkeli, H. Alekseyev, D. Donskoy, A. Neruçev, H. Karçikyan, A. Ogajanyan, A. Ter-Ghazaryan, M. Ceferov, H. Melik-

¹⁵ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri, 22 Aralık 1917-3 Mart 1918* (İstanbul: Ülke Kitapları, 1998), s. 382.

¹⁶ Smith, "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920", s. 230.

¹⁷ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 383, 384.

¹⁸ Gafarov, "Osmanlı-Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)", s. 98.

Aslanov, H. Has-Mehmedov getirildiler.¹⁹ Kafkasya Komiserliği, Kafkasya cephesinde savaşı durdurmayı önemli bir mesele olarak görüyordu. Seym'deki Müslüman fraksiyonunun lideri M. E. Resulzâde bu konuda şöyle yazıyordu: “Seym'deki tüm Müslümanların çabası harp meselesinin uzlaşarak sulh yoluyla çözülmesi ve Kafkasya'nın bağımsızlığının derhal hayata geçirilmesine yönelmiştir.”²⁰ Seym'in karşı karşıya olduğu meselelerden biri de yaklaşmakta olan barış antlaşmaları için hukuki zemin hazırlamaktı.”

Böyle bir ortamda 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon'da Türkiye ve Kafkasya Seymi'nin 335 üyelik heyeti arasında barış konferansı başladı. Transkafkasya Seymi 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması sürecinde kabul edilen Kafkas sınırını kabul etmeyerek Osmanlı Devleti'nin, Kars, Ardahan ve Batum'un kendisine verilmesi talebine karşı çıkıyordu. Askerî harekâtı devam ettiren Osmanlı Devleti sorunu çözmek için barışçıl çözümler de arıyordu. Bu yüzden de Mâverâ-yı Kafkas Hükûmeti temsilcileri Trabzon'a çağrıldı. Konferansa katılan Türkiye delegasyonu: “Eğer Kafkasya uluslararası hukukun ögesi olmak istiyorsa hemen Rusya'dan kopmalı ve bağımsızlığını ilan etmelidir.” tezini öne sürdü.²¹ Fakat Kafkas delegasyonu bu konuda net bir cevap vermeyerek Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabul etmiyordu. Özellikle Gürcüler Batum konusunda ısrarı sürdürerek ondan vazgeçmeyeceklerini bildiriyorlardı. Seym aynı toplantıda Trabzon görüşmelerini durdurmayı ve Türkiye'ye savaş açma kararını kabul etti. Türk askerî harekâtı Trabzon görüşmeleri sırasında sürmekteydi. Fakat Seym'in aldığı bu tedbirler de Türk ordusunun ilerlemesini durduramadı. Türk ordusu 14 Nisan 1918'de Batum'u ele geçirdi.²²

Çarlık Rusya'dan kopan Azerbaycan'da bağımsızlık mücadelesinin büyümesi, bağımsızlık taraftarı olan Müsavat'ın nüfuzunun çoğalması “Büyük Ermenistan” hülyasıyla yaşayan Taşnakları çok rahatsız ediyordu. Taşnaklar Mart Soykırımı'nı yaparak Müsavat taraftarlarını yani, şehrin Müslüman nüfusunu yok etmeyi planlamışlardı. Bu amaca hizmet eden tahminen 5 bin Ermeni askeri farklı cephelerden

¹⁹ Vasif Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, (İstanbul: TEAS Press, 2018), s. 74.

²⁰ Nigar Gozalova, “The Karabakh Issue in Relation with Armenia and Azerbaijan (1918-1920)” *Center for Eurasian Studies Conference Book No.24 (Ankara-Türkiye, Ekim 2019)*, ed. Tutku Dilaver, Nigar Shiralizade (Ankara, Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2019), s. 45.

²¹ Enis Şahin, *Türkiye ve Mâverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), s. 352, 354.

²² Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 97.

Bakü'ye getirilmişti. Böylece “Kızıl Gvardiya” adı altında oluşturulan 10-12 bin kişilik ordunun %70'i Ermenilerden oluşturulmuştu. Bakü'de 30 Mart akşamı saat 17.00'de silah sesleri duyulmaya başlandı. Lenin tarafından Kafkasya'nın olağanüstü komiseri olarak Bakü Sovyeti'ne atanan Bolşevik Stepan Şaumyan'ın desteğini arkasına alan Ermeni Devrimci Federasyonu kuvvetleri Bakü ve civarında üç gün devam eden tarihe kanlı facia olarak geçen Mart Soykırımı'nı gerçekleştirdi. 1918 Mart Soykırımı'nın sonucunda 12 bin Azerbaycanlı katledilmişti.²³

Ermeniler tarafından Bakü'de yapılan soykırımın etkisi ve siyasi çatışmalar yüzünden Seym'de çatırdamalar başlamıştı. Azerbaycan hızlı bir şekilde Seym'den ayrılmaya yöneliyordu. 22 Nisan'da Seym, Güney Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasına ve bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin ilan edilmesine karar verdi.

Azerbaycan'ın en önemli meselelerinden biri de Osmanlı Devleti'yle barış imzalanmasıydı. Osmanlı Devleti, 11 Mayıs'ta Batum'da başlayan konferansta da Transkafkasya Seymi'nin sebep olduğu savaşta uğradığı kayıpları telafi etmek için yeni toprak taleplerinde bulundu.²⁴ Seym'in Ermeni ve Gürcü üyeleri bu fikre sert bir şekilde karşı çıktılar. Azerbaycan temsilcileriye Osmanlı Devleti'nden yardım alarak Bakü ve Erivan bölgesinde Müslüman nüfusa karşı yapılan katliamların engellenmesini istiyorlardı. Güney Kafkas Müslümanları, özellikle Azerbaycan Müslümanları ısrarla Osmanlı ordularının bölgeye çağrılmasını talep ediyorlardı. Seym'deki siyasi çekişmeler özellikle Bakü'deki Mart Katliamı, Seym'in daha fazla faaliyet gösteremeyeceği gerçeğini yansıtıyordu. Bu yüzden de 26 Mayıs 1918'de Seym'in feshedilmesi ve Güney Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin yıkılışı Azerbaycan siyasi güçleri için beklenen bir durumdu. 27 Mayıs'ta Seym'in Azerbaycanlı üyeleri, Azerbaycan Millî Şurası'nın oluşturulmasına karar verdiler.²⁵ Millî Şura ilk toplantısını 28 Mayıs'ta yaparak Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi için tarihi bir karar aldı. Böylece, uzun bir aradan sonra bağımsız Azerbaycan milli devleti tekrardan tesis edildi. M. E. Resulzâde Şura Başkanı, F. Hoyski ise Yürütme Kurulu Başkanı seçildi.

²³ Vagif Abışov, *Azerbaycanlıların Soykırımı 1917-1918* (Bakü: Nurlan, 2007), s. 56, 57.

²⁴ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, s. 161.

²⁵ Smith, “Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-1920”, s. 216, 218.

Bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan ilk antlaşmasını Osmanlı Devleti'yle yaptı. 4 Haziran 1918'de Batum'da Türkiye tarafıyla Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni heyetleri arasında ortak ve ayrı antlaşmalar yapıldı. Aynı tarihte Türkiye'yle Azerbaycan arasında da Dostluk Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Türkçe yazılmış ve iki Türk devleti arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmanın diğer önemli yönüyle bağımsız Azerbaycan'ın imzaladığı ilk önemli uluslararası antlaşma özelliği taşımasıdır. Antlaşma, Azerbaycan adına Mehmet Emin Resulzâde ve Mehmet Hasan Hacinski, Türk tarafı adına ise Halil Bey ve Vehip Paşa tarafından imzalanmıştır. Antlaşmaya göre taraflar arasında hukuki, ekonomik, siyasi ve diğer alanlarda iyi, dostluğa dayanan ilişkiler kuruluyordu.²⁶ Bu antlaşmayla Azerbaycan topraklarının tamamı Osmanlı Devleti'nin koruması altına giriyordu ve Osmanlı Devleti Azerbaycan Hükûmeti'nin istemesi hâlinde askerî yardımda bulunabilecekti.²⁷

Batum'da bunlar olurken Azerbaycan'da özellikle Bakü'de farklı olaylar yaşanıyor. Yeni oluşturulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti faaliyetlerini Azerbaycan'ın en büyük şehri olan Bakü'de değil, Gence'de sürdürüyordu. Çünkü 2 Kasım 1917'de Bakü'de Bolşevik Bakü Sovyeti Hükûmeti kurulmuştu. Bolşevik ve Ermeni çeteleri tarafından Bakü'de yapılan Mart-Nisan olaylarında birçok Müslüman öldürülmüş veya şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Bunun yanı sıra Bakü'de Taşnak ve Menşevikler tarafından kurulan İngiliz eğilimli, Sovyet karşıtı Sentrokaspi Diktatörlüğü de kurulmuştu. Bu yüzden de Tiflis'teki Azerbaycan Hükûmeti temsilcileri ülkede bulunan İngiliz, Ermeni ve Bolşevik güçlerine karşı Osmanlı Devleti'nden askerî yardım talebinde bulundu. Bu talep Osmanlı Hükûmeti'nce olumlu bulundu. Bunun üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, bir ordu kurarak kardeşi Nuri Paşa'yı Azerbaycan'ın yardımına gitmesi için görevlendirdi. Haziran ayının başlarında Türk birlikleri Azerbaycan'ın Gence şehrine doğru hareket etmeye başladı.²⁸ Sentrokaspi Diktatörlüğü Bakü'ye doğru ilerleyen Osmanlı İslam Ordusu'nu durdurmak için İngilizlerden yardım talebinde bulundu. General Lionel Dunsterville komutasındaki küçük bir İngiliz kuvveti Bakü'ye

²⁶ Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, s. 84.

²⁷ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 143.

²⁸ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*, s. 230, 231.

gönderildi.²⁹ Ancak 15 Eylül 1918’de Azerbaycan-Osmanlı Ordusu Bakü’ye girdi ve İngiliz kuvvetlerinin başkentten tahliyesi başladı.

Azerbaycan halkı tarafından sevinçle karşılanan Osmanlı ordusunun Azerbaycan’da kalışı çok uzun sürmedi. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı’ndan yenik ayrılınca 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’ne göre savaştan önceki sınırlarına çekilmek zorunda kaldı. Dolayısıyla Ekim ayı sonunda Azerbaycan’da başlayan Osmanlı askerî tahliyesi sonucunda Kafkas İslam Ordusu 16 Kasım’da Bakü’yü terk etti. 17 Kasım’da ise General Thompson komutasındaki bir İngiliz kuvveti tekrar Bakü’ye girdi. İngilizler Bakü petrollerine çok önem veriyor ve bundan vazgeçmek istemiyorlardı. Doğu hattına hâkim olmayı kendisi için stratejik bir zorunluluk olarak gören İngiltere, bunu gerçekleştirdiği takdirde Sovyet yönetimini hem güneyden kuşatmış hem de Bakü petrollerinden onları mahrum bırakmış olacaktı. Bakü’de bulunan İngiliz kuvvetleri, geniş halk kitleleri tarafından protesto edilmiştir. Durumu kontrol altına almak isteyen İngilizler, protestoları etkisiz hâle getirmek için sert önlemler almışlardır. Bütün bunlar, İngilizlere karşı daha büyük bir nefretin oluşmasına neden olmuştur.³⁰ Tüm çabalarına rağmen İngilizler Bakü’de uzun süre tutunamamışlardır. Kızıl Ordu’nun özellikle General Denikin’e karşı elde ettiği zaferler, İngiliz askerlerinin savaşıya devam etmek istemeyişleri, esas amacı Hindistan’ın güvenliği olan İngiltere’nin Bakü’den çıkmasına neden olmuştur. İngiliz siyasetine göre, Hindistan’ın güvenliği Filistin ve Mezopotamya’nın ele geçirilmesine bağlıydı.³¹ Ayrıca, bölge halklarının bir bölümünün Sovyetleşmeye meyilli olmaları Bolşeviklerin elini güçlendirmiştir. General Thompson 1919 yılının sonbaharında Bakü’yü terk etmek zorunda kalmıştır.

Bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulması Bolşevik Rusya çıkarlarına ters düşüyordu. Bu yüzden de Sovyet Hükûmeti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni tanımama politikası yürüterek ona karşı mücadele ediyordu. Çarlık Rusya politikasını devam ettiren Sovyet Rusya “tek ve bölünmez Rusya” prensibini benimsemişti. Fakat Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilk dönemlerde iç savaşla uğraşan Rusya, Azerbaycan’a karşı askerî müdahale fırsatı sınırlı olduğundan sadece Bakü’ye

²⁹ Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (California: University of California Press, 1967), s. 221.

³⁰ Erdem Karaca, “1919’da Bakü: İngiltere-Sovyet Rusya Hâkimiyet Mücadelesi”, *Karadeniz* 30 (2016), s. 31.

³¹ John Donald Rose, *British Foreign Policy in Relation to Transcaucasia 1918-1921* (Toronto: University of Toronto, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985), s. 5.

yönelmeyi tercih etmek zorundaydı. Sanayisi petrolle çalışan Rusya için Bakü petrolleri hayati önem arz ediyordu. 15 Eylül 1918'de Türkiye ve Azerbaycan askerlerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişiyle Sovyet Rusya'nın bu hayali de suya düşmüş oldu.

Her şeye rağmen Azerbaycan'ı Sovyetleştirme planı konusunda ısrarcı olan Moskova, Azerbaycan hükûmetine baskı uygulayarak oradaki Bolşevikleri organize etmekten vazgeçmiyordu. Azerbaycan Parlamentosu'nda faaliyet gösteren Sosyal Demokrat İşçi Partisi "Hümmet"³² üyeleri Rusya Bolşevikleri'yle sıkı ilişkiler kuruyorlardı. Moskova, Azerbaycan'da büyük nüfuza sahip olan Neriman Nerimanov³³'dan da yararlanıyordu. N. Nerimanov sadece Azerbaycan'da değil, Doğu'nun tamamında sovyetleşmenin gerçekleşmesi fikrini destekliyordu. O, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Yusufbeyli'ye gönderdiği Temmuz 1919 tarihli mektubunda da Sovyet Rusya'nın gücünden bahsederek Bakü'nün Moskova için önem arz ettiğini söyledi ve Rusya'yı desteklediğini açıkça ifade etti.

1919 yılının sonlarına doğruysa Rusya'daki iç savaş durumu Sovyet Rusya lehine değişti. Denikin taraftarlarının Sovyet Rusya güçleri tarafından güneye doğru sıkıştırılması Azerbaycan'ın durumunu daha da zorlaştırdı. RSFSC Halk Dışişleri Komiseri Georgiy Vasilyeviç Çiçerin, 2 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan Hükûmeti'ne nota vererek Azerbaycan'a, Denikin'e karşı Rusya'yla ittifak yapmayı teklif etti. Azerbaycan, Rusya'da yaşanan iç savaşa dâhil edilmeye çalışılıyordu. Aslında Sovyet Rusya'nın amacı Azerbaycan'ı savaşa sürükleyerek zayıf bırakmaktı. Böylece Rusya gerçek amacına kolayca ulaşabilecekti. Çiçerin'in amacını doğru şekilde değerlendiren Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, cevap notasında Denikin meselesinin Rusya'nın iç meselesi olduğunu ve Azerbaycan'ın başka ülkenin iç işlerine karışmayacağını ifade ediyordu.³⁴ Azerbaycan tarafının doğru tutumu Rusya tarafından yanlış değerlendirilerek baskı çoğaltıldı. 22 Ocak'ta Çiçerin yeni bir nota yollayarak ısrarını yineledi. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski cevap olarak Rusya'yla görüşmelerin

³² Türk literatüründe Himmet Partisi olarak geçiyor.

³³ Neriman Nerimanov: Azerbaycanlı Bolşevik devrimci, yazar ve devlet adamı. Mayıs 1920'de Sovyet Azerbaycan Hükûmeti'nin başına geçti ve bu görevde yaklaşık bir yıl bulundu.

³⁴ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 315, 317.

başlaması için Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması şartını ileri sürdü.³⁵ Aslında Çiçerin'in Azerbaycan hükûmetine yolladığı notanın amacı ülkeyi siyasi anlamda karıştırmaktı. Çiçerin amacına ulaşmış görünüyordu. Azerbaycan'da siyasi partiler arası anlaşmazlık ortaya çıkmıştı.

Azerbaycan'da siyasi durum gittikçe zorlaşıyordu. Kızıl Ordu'nun güneye doğru ilerlemesi Azerbaycan hükûmeti içinde krize neden oluyordu. Bu durum Ermenileri de cesaretlendirmiş, savunmasız Karabağ ve Zengezur halkına yönelik saldırılarını yoğunlaştırmıştı. Ülkede ortaya çıkan karmaşık siyasi durum Sovyet Rusya'nın işini kolaylaştırıyordu. Şubat 1920'de Azerbaycan'da faaliyet gösteren Komünist teşkilatlarının I. Kurultayı yapıldı. Bolşevik Hümmet Partisi ve İran'ın komünist teşkilatı olan Adalet Partisi, Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi adı altında birleştirildi. Ancak Azerbaycan Komünist Partisi bağımsız bir parti değildi. Parti, Rusya Komünist Partisi'nin Kafkas Bölge Komitesinin bir şubesi gibi çalışıyor, faaliyetleriyle ilgili tüm direktifleri Moskova'dan alıyordu. Parti, ikinci kurultayında, silahlı isyan yöntemiyle Azerbaycan hükûmetini devirmeyi temel görev kabul ederek darbe hazırlama çizgisini benimsedi.³⁶

Ülkedeki bu kriz durumunda Azerbaycan hükûmetinde Rusya'ya yönelik farklı iki tutum ortaya çıktı: Liderliğini İçişleri Bakanı Hacinski'nin yaptığı grup, Rusya'ya yaklaşıp ve tavizler vererek Azerbaycan'ın bağımsızlığının mümkün olacağını düşünenler ve Hoyski'nin önderlik ettiği, çareyi Azerbaycan'da güçlü rejim oluşturarak Sovyetlere yönelik silahlı karşı koyma yolunu benimseyenler grubu. Sosyalistler ve İttihatçılar Bolşevik Rusya'nın taleplerini kabul etmeyi savunuyorlardı. Hoyski ve Hacinski grupları arasındaki çatışmalar gittikçe derinleşiyordu. Böyle bir ortamda Bakü'de hükûmet krizi ortaya çıktı. Hacinski'nin savunduğu Rusya'ya yaklaşma çizgisi üstünlük sağladı. Bakanlar Kurulu Başkanı Yusufbeyli 30 Mart 1920'de istifa etti.³⁷ Ancak hükûmetin istifası da karmaşık durumu düzeltmek için bir fayda sağlamadı. Azerbaycan hükûmetinde çatışmalar gittikçe derinleşiyor ve böylece Azerbaycan'ın işgali için uygun ortam oluşuyordu.

³⁵ Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010), s. 1.

³⁶ Nasib Nasibzade, *Bölünmüş Azerbaycan, Bütöv Azerbaycan* (Bakü: Azərneşr, 1997), s. 111.

³⁷ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 328.

Yusufbeyli'nin başkanlık ettiği kabine istifa etse de yeni hükûmet kurulana dek eski kabine faaliyetini sürdürdü. Nisan ayının başlarında Denikin ordusunu tamamen mağlup eden Kızıl Ordu, Dağıstan'ı ele geçirdi. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırlarına ulaşmıştı. Hoyski, 15 Nisan'da Çiçerin'e, Rusya'nın Azerbaycan sınırına yaptığı askerî sevkiyatla ilgili bir nota gönderdi. Fakat, Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmeyi planlayan Sovyet Rusya, Hoyski'nin notasını cevapsız bıraktı.³⁸

27 Nisan işgalinden önce Azerbaycan devletinin 30 bin kişiden oluşan ordusu ülkenin içinde dağılmış durumdaydı. Ordunun büyük bir bölümü ülkenin batısında Ermeni Taşnakları'yla savaşıyordu. Bu durum da Kızıl Ordu'nun işini daha da kolaylaştırdı. Bu nedenle Orconokidze, Tukhaçevski ve Zakharov'un imzasını taşıyan, XI. Kızıl Ordu ve Volga-Hazar donanmasına gönderilen 23 Nisan tarihli emirde tüm Azerbaycan topraklarının işgali emri veriliyordu.³⁹ 27 Nisan günü, Mikoyan'ın yönetimindeki III. Enternasyonal adlı zırhlı tren Azerbaycan sınırını geçti. Aynı gün Bakü'de bulunan Bolşevikler şehrin stratejik noktalarını ele geçirdiler. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan topraklarına girdiği bilgisini alan Azerbaycanlı Bolşevikler, Hamit Sultanov başkanlığında, 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'na hâkimiyetin devredilmesiyle ilgili ultimatoma verdiler. Acil toplanan Azerbaycan hükûmeti, Savunma Bakanı Samet Mehmandarov'a geniş yetkiler vermiş olsa da kısıtlı imkânlar yüzünden önemli bir direniş gösterilemedi.⁴⁰ Aynı gün akşama doğru Azerbaycan hükûmetine, hâkimiyetin bir an önce Nerimanov yönetimindeki köylü ve işçi hükûmetine verilmesiyle ilgili ultimatoma verildi. Eğer talep yerine getirilirse, Bakü halkının güvenliğinin sağlanacağı bildirildi. Son oturumunu yapan Azerbaycan Parlamentosu, gece saatlerinde iktidarın Azerbaycan Devrim Komitesi'ne verilmesi hakkında karar aldı.⁴¹

Azerbaycan tarafı, iktidarın aşağıda gösterilen şartlarla teslim edildiğini belirtiyordu:

1. Sovyet ordusu, Bakü'ye girmeden doğrudan demiryoluyla Anadolu'ya yardıma gidecektir;

³⁸ A. Balayev, *Azerbaydjanskoe Naçionalnoe Osvoboditelnoe Dvijenie v 1917-1920*. Bakü, 1990, Elm, s. 61, 66.

³⁹ *İnternatsionalnaya pomoş XI Armii v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Dokumenti i Materiali 1920-1921 g.* (Bakü: Azernesr, 1989), s. 19.

⁴⁰ Haleddin İbrahimli, *Azerbaycan Siyasi Muhacereti (1920-1991)* (Bakü: Elm, 1996), s. 26, 27.

⁴¹ Heseli, *Azerbaycan Halg Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti (1918-1920)*, s. 500.

2. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü korunacaktır;
3. Azerbaycan Milli Ordusu feshedilmeyecektir;
4. Devlet memurları görevlerini yerine getirmeye devam edecek, sadece yüksek mevkilerdeki kişilerin görev ve sorumlulukları değiştirilecektir. Eski devlet adamları siyasi suçlarla suçlanmayacaktır;
5. Azerbaycan'da faaliyet gösteren siyasi partilerin hürriyeti temin edilecektir;
6. Bağımsız olarak toplanacak olan Azerbaycan konseyleri ülkenin nihai yönetim şekline karar verecektir.⁴²

İktidarı ele geçiren Bolşevikler bu şartlardan hiçbirine uymadı. İşgalin ilk günlerinde Azerbaycan Milli Ordu askerlerinin silahsızlaştırılması ve siyasilere karşı terör başlatıldı. Böylece siyasi ve ideolojik destek bulamadığı unsur ve oluşumlara karşı güç kullanmaktan çekinmeyen Sovyet yönetimi, bu bağlamda Mehmet Emin Resulzâde'nin öncülüğünde kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Yirmi üç ay faaliyet gösteren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, yaptığı uygulamalarla Azerbaycan tarihi için önemli bir dönüm noktasıydı.

Azerbaycan'da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesi ülke tarihinde kendine özgü yeni bir dönemin başlaması demektir. Bu dönem, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti veya Sovyet Dönemi diye de tanımlanır. Azerbaycan SSC'nin oluşturulmasında yerel Bolşeviklerin de rolü olduğu için bu dönem İkinci Cumhuriyet Dönemi olarak da tarihe geçmiştir. Zorla Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin varlığını sonlandıran ve yönetimi yerel komünistlere teslim eden Sovyet Rusya, ilk dönemlerde işgal olayını örtbas etmek istemiştir. Rusya, ilk başlarda Azerbaycan SSC'nin bağımsız olma düşüncesini desteklemiş, kendini sözde bağımsızlığın “teminatçısı” gibi göstermiştir. Ülkedeki yönetime Azerbaycan uyruklu kişileri getirerek ülkeyi Azerbaycanlılar yönetiyor havası oluşturarak işgali saklamaya ve perdelemeye çalışmıştır. Nisan işgali sonrası bir yıl içinde ülkede önemli değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler Rusya'da uygulanan politik, sosyal ve ekonomik sistemin Azerbaycan'da da uygulamaya sokulmasına hizmet ediyordu. Aynı zamanda Sovyet rejimi daha ilk günlerde ülkede siyasi terör başlattı. AK(b)P [Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi] dışındaki tüm diğer politik yapılar ve onların yayın organları kısa zaman içinde kanun dışı ilan edilerek yasaklandı. Müsavat, İttihat, Ehrar ve diğer partiler emekçilerin düşmanı gibi damgalanarak partilerin

⁴² M. E. Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti* (Bakü: Elm, 1995), s. 66, 67.

tanınmış liderleri hatta sıradan üyeleri de takipe maruz kaldılar. Bu partilerin faaliyeti hızla yasaklandı.⁴³ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin önemli liderlerinin bir kısmı hapsedildi, diğerleriye ülkeyi terk etmek zorunda bırakıldı.

Azerbaycan SSC'de Sovyet idarî baskısını gerçekleştiren esas teşkilat Olağanüstü Hâl Komisyonu'ydu. Halk arasında "Çeka"⁴⁴ olarak geçen, üyeleriye "Çekist" diye adlandırılan bu teşkilat tarafından ülkede politik açıdan şüpheli bulunan şahıslar hapsedilip mallarına el konuluyordu. "Şüpheli unsur" anlayışı, ilk sırada faaliyeti yasaklanan parti üyelerine, eski iş sahiplerine, zengin sınıf olarak görülen bey ve tüccarlara, aydın kesime yöneltiliyordu. Gözaltılar, hızlı bir şekilde sonuca bağlanan mahkeme süreçleri genelde kurşuna dizme, en hafif hâliyle sürgünle sonuçlanıyordu. Bolşevik yönetiminin, yerel durumu dikkate almadan uyguladığı sert ekonomi politikası ve amansız terör tedbirleri kısa bir zamanda politik buhran ve halk arasında rejime yönelik memnuniyetsizliğe sebep oldu.⁴⁵

Çarlık Rusya politikasının devamı olan Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı işgal ederek hedefine ulaşmıştı. Karabağ'da yaşanan çatışma, Rus ve yerel komünistlerin uygun ortamı bulup yıkıcı faaliyetlerde bulunması, Azerbaycan'da yaşayan Gürcü, Ermeni ve Rus uyruklu vatandaşların Bolşevikleri desteklemesi, ülkedeki çatışmalardan bıkan halkın Bolşevik propagandasına inanarak Kızıl Ordu'ya karşı koymanın anlamsız olduğu sonucuna varması, hükûmette önemli görevler üstlenen bazı kişilerin ihanet etmesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükûmeti'nin demokrasiye aşırı bağlı olması ve bunun sonucunda da oluşan hükûmet krizi, batılı müttefiklerin Kafkasya devletlerine askerî yardımda bulunmamaları gibi nedenler Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin işgalini kolaylaştıran önemli sebeplerden bazılarıydı. Böylece sanayisi Bakü petrolerine muhtaç olan Sovyet Rusya, Azerbaycan'ı ele geçirerek zengin Bakü petrol yataklarının tek sahibi oldu. Güney Kafkasların en büyük ülkesi olan Azerbaycan ikinci kez, bu defa Sovyet Rusya tarafından işgal edilerek 70 yıl boyunca özgürlüğünden mahrum bırakılacaktı.

⁴³ Aife Adıgözelova, "I. Dünya Mühâribesinin ve Rusiya İngilablarının Azerbaycan'da Milli Hakimiyyet İdeologiyasının Formalaşmasına Tesiri," *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi*, Sayı 2 (2011) s. 52.

⁴⁴ Çeka: (Rusça: ÇK-Çrezvıçaynaya Komissiya) SSCB'nin ilk istihbarat ve güvenlik teşkilatı.

⁴⁵ İbrahimli, *Azerbaycan Siyasi Muhacereti (1920-1991)*, s. 32.

1.2. Sovyet İşgali'nden Sonra Azerbaycan'daki Durum (1920-1922)

1.2.1. Azerbaycan'da Sovyet Hâkimiyetinin Genel Durumu ve Devrim Komitesi

1920 yılının başlarından itibaren Azerbaycan'a karşı yabancı tehdidi güçlenmişti. Şöyle ki İtilaf Devletleri'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması, Sovyet Rusya'nın genç cumhuriyete karşı siyasi tahammülsüzlüğünü daha da artırdı. İç Savaş'ta kazandığı zaferlerle durumu kayda değer ölçüde iyileşen Sovyet Rusya'nın dış politikasında en önemli gündem “Azerbaycan meselesi”ydi. *Noviy Mir* gazetesinin 13 Ocak 1920 tarihli nüshasında “Tufan Karşısında” adlı makalede Azerbaycan'la ilgili şu bilgiler yer almaktaydı: “Burada Sovyet hâkimiyetini inşa etmek gerekiyor. ... Devrimci Rusya takvimiyle söylemek gerekirse bizler, Ekim öncesi günleri yaşamaktayız.”⁴⁶ Bu ideolojik propaganda ve ciddi uyarının arkasında bir niyet vardı. Bu niyet, 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın işgaliyle gerçekleştirildi. XI. Kızıl Ordu'nun 27 Nisan işgalinin ardından Kuzey Azerbaycan, Sovyet rejiminin eline geçti. 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Azerbaycan SSC) kurulduğu ilan edildi. Böylelikle Azerbaycan tarihinin Sovyet dönemi başladı. Azerbaycan'da ikinci Cumhuriyet (Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) kuruldu.

Ülke içinde hâkimiyetin, Geçici Devrim Komitesi (GDK) ve Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti (HKS)'ne geçtiği ilan edildi. Bolşevikler, yönetimi teslimi sırasında kabul ettikleri şartları yerine getirmediler. Rusya'nın “devrim” adıyla perdelediği işgalci niyet, Nisan İşgali'nin ertesi günü yani 28 Nisan 1920'de belli oldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin idari kuruluşlarını ortadan kaldırmak için Azerbaycan'ın her bölgesinde Devrim Komiteleri oluşturuldu ve onlara sınırsız yetkiler verildi. 27 Nisan ile 25 Ağustos tarihleri arasında Azerbaycan'ın 16 kazasında⁴⁷ Devrim Komiteleri oluşturuldu. Bu komitelerde faaliyet gösteren 70 kişiden 41'i komünistti.⁴⁸

28 Nisan'da Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan millî hükûmetini dikkate almayarak, Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi'ni ülkenin yeni yüksek siyasi hâkimiyet organı ilan etti. Halkın tepkisinden korkan Ruslar, Geçici Devrim Komitesi ve Halk Komiserleri Sovyeti'ne sadece Azerbaycanlıları dâhil

⁴⁶ Heseli, *Azerbaycan Halg Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti*, s. 69.

⁴⁷ Kaza: Türkçede kaza, ilçe anlamına gelmektedir. Azerbaycan SSC'de 1920-1929 yılları arasında uygulanan birinci dereceli idari-arazi birimidir.

⁴⁸ Heseli, *Azerbaycan Halg Cümhuriyyetinin Harici Siyaseti*, s. 71.

etmişlerdi.⁴⁹ Fakat, gerçek iktidar 1921 yılından önce Şubat 1920’de oluşturulduğu için bu durum gerçekleri yansıtmıyordu. Yönetim, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin devrilmesinde işgalcilerle birlikte hareket eden AK(b)P’nin elindeydi.

Azerbaycan K(b)P, Rusya Komünist (Bolşevikler) Partisi’nin [RK(B)P] bir parçasıydı ve Moskova’nın emirlerini yerine getiriyordu. AK(b)P’nin faaliyetine Anastas Mikoyan rehberlik ediyordu.⁵⁰ Partideki diğer liderler de özellikle Ermeni, Gürcü ve Rus kökenliydi. Dolayısıyla Azerbaycan halkına karşı yapılan saldırılarda, özellikle Mart 1918 Soykırımı ve 27 Nisan 1920’de yapılan işgal sırasında, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devlet kuruluşlarının yıkılmasında da Ermeniler ve diğer milletlerden bireyler önemli roller üstlenmişlerdi. Azerbaycan SSC Halk İstihbarat Teşkilatı Başkanı N. İ. Solovyov Lenin’e gönderdiği “*İhtilalden sonraki iki ayda (Mayıs-Haziran 1920) Azerbaycan’da bizim siyasetimiz*” isimli mektubunda şöyle yazıyordu:

“Azerbaycan Devrim Komitesi’nin Azerbaycanlılardan ibaret olması olumlu bir olgudur. Fakat Devrim Komitesi’nin bağlı olduğu AK(b)P MK’de önemli güç Ermeni ve Gürcü gruplarının elindedir. Bu grup, MK aracılığıyla toplu gözaltılar yapıyor, aydınları ortadan kaldırıyor... Ermenistan Cumhuriyeti kurulurken onun hudutlarındaki 250 Müslüman köyünün hepsi mahvedilmişti.”⁵¹

Solovyov’un mektubundan da anlaşıldığı üzere ülkedeki hâkimiyet Azerbaycanlılara ait değildi.

Devrim Komitesi, ilk duyurusunda Kızıl Ordu’ya karşı silahla karşılık verilmesi durumunda teröre başvuracağını beyan etti. Lakin, ilk günlerde Azerbaycan’da hem halk hem de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde kurulan Milli Ordu XI. Kızıl Ordu’ya karşı büyük bir direnç göstermedi. Çünkü ülke yönetimi, işgalci orduya karşı orantısız güç kullanmanın daha fazla kurban verilmesine sebep olacağının farkındaydı.

Azerbaycan Devrim Komitesi’nin, “kazalarda devrim komitelerinin oluşturulması” hakkındaki emri, sırtını XI. Ordu’ya dayayan Azerbaycan SSC Halk İçişleri Komiserliği tarafından hayata geçirildi. Azerbaycan Devrim Komitesi’nin ilk icraatı siyasi, sosyal ve

⁴⁹ H. Alimirzeyev, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kendin Sosialistcesine Yeniden Gurulması Uğrunda Mübarizesi (1920-1937-ci iller)*, (Bakü: Doktora tezi, 1961), s. 47.

⁵⁰ Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity Under Russian Rule*, (Stanford:1992), s. 92.

⁵¹ Mais Emrahov, *XX Asırda Azərbaycanda Milli-Azaldık Herakati* (Bakü: ADPU Yayınları, 2009), s. 92, 97.

ekonomik önem taşıyan toprak meselesiydi. 5 Mayıs 1920’de Azerbaycan SSC Devrim Komitesi’nin, “Toprak Hakkında” dekretiyle Azerbaycan’da toprak üzerindeki özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bildirildi.⁵² Bundan kısa süre sonra ise *Toprak Hakkında Esasname* adlı kanun hazırlandı. Bu esasnamede müsadere edilmiş toprakların eşitlik ilkesi esas alınarak köylüler arasında paylaştırılması planlanıyordu.⁵³ Fakat bu durum, Komünist Partisi’nin tarım planına uymuyordu. Böyle bir adımın atılması neden gerekliydi? Çünkü “*Köylülerin toprağa bağlılığını dikkate almak*”, “*toprağın eşitlik prensibi esasında paylaştırılmasına gösterilen büyük ilgiye taviz*” gibi değerlendirilen bu adım, aslında mecburiyetten dolayı, köylüleri mevcut yönetime yakınlaştırmak isteğinden ileri geliyordu. Lakin bu eylem, AK(b)P’nin, toprağın devlet tekeline alınması planından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Sadece belirli bir süre için atılan bir taktik adımıydı. Bu adım, Azerbaycan köylerinde Sovyet hâkimiyetinin uygulanması sırasında karşılaşılan ciddi zorluklarla ilişkiliydi. Çünkü köylerde toplumsal, siyasi durum gergin olmaya devam ederek günden güne ağırlaşıyordu.

Bolşevikler Azerbaycan’ın milli kurumlarına da müdahale etmeye başladılar. İşgalden hemen sonra Azerbaycan ordusu, tarım ve dış ticaret kurumları, lojistik birimler, demiryolu ve su, posta-telgraf idareleri ve maliye Moskova’ya bağlandı.⁵⁴ 7 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan SSC’nin Kızıl Ordu’su ve Kızıl Donanma’sı oluşturularak Rusya XI. Ordu’suna ve Rusya Donanması’na tabi edildi.⁵⁵ Halkı yalnız bırakmak için daha ilk günlerde Azerbaycan ordusu tasfiye edilmeye başlandı. Ordunun komuta kademesi (266 kişi) 1920 yılının Mayıs ayının sonunda hapsedilerek kurşuna dizildi.

Köylülerin ve küçük işletmelerin serbest ticaret yapabilmesini sağlamak amacıyla 3 Temmuz 1920 tarihli “Ticaretin Serbest Bırakılması” kararına istinaden köylüler ve küçük işletmeciler kendi ihtiyaçları dışında ellerinde kalan fazla ürünü pazara çıkarma hakkını elde etmişlerdi. Fakat bu kararın da ömrü uzun olmadı. Çünkü açlık ve yoksulluk çeken Rusya, bereketli Azerbaycan köyleri sayesinde doyurulmak isteniyordu. Devrim Komitesi’nin 1 Temmuz tarihli “*Guba kazasının devlet tedariki*

⁵² G. Medetov, *Nahçıvanda Sovyet Hakimiyetinin Gelebesi ve Nahçıvan MSSR-in Teşkili*, (Bakü: Azərneşr, 1958), s. 72.

⁵³ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule* (Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992), s. 58.

⁵⁴ Elenora Abaskulieva, “Voennyy Alyans Bolşevikov i Daşnakov Nosil Virajennyy Anti Azerbaydjanskiy Kharakter”, *Azerbaydjanskije İzvestiya*, (26 Mayıs 2012), s. 1, 2.

⁵⁵ Yorg Baberovski, *Krasny Terror. İstoriya Sstalinizma*, (Moskova: 2004), s. 78.

bölgesi ilan edilmesi” ve 7 Temmuz tarihli “*Göyçay, Gence ve Cavanşir kazalarının devlet tedarik bölgesi ilan edilmesi*” kararlarıyla fazla ürünün köylünün elinden alınması uygulamasının temeli atıldı.⁵⁶ Buğday tedariki seferberliği sonucunda ülkenin çeşitli kazalarında açlık kendini göstermeye başladı. Ellerinden zorla alınan tahıl ürünleri halkın yeni yönetime karşı tutumunu şekillendiriyordu. Kazalarda açlık sonucu ortaya çıkan ölümler ve bunun sonucunda oluşan halk memnuniyetsizliği Azerbaycan Devrim Komitesi’ni erzak tedariki seferberliğini durdurmaya mecbur bırakacaktı. 11 Ocak 1921’de Azerbaycan Devrim Komitesi, Lenkeran ve Cavad kazaları istisna olmakla birlikte, “*Azerbaycan kazalarında tahıl ürünleri tedarikinin durdurulması*” kararını verecekti.⁵⁷

Tarım ve ekonomi alanında yapılan yanlışların yanı sıra Azerbaycan’da kurulan yeni hükûmet, yaptığı kanunsuz uygulamalarda da sınır tanımıyordu. Yeterli delil olmadan insanlar gözaltına alınıyor, sık sık haksız infazlar yapıyordu. Hatta haksız tutuklamalar öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki bundan yerel yönetim de rahatsız olmaya başlamıştı. Bu yüzden de Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı N. Nerimanov, 27 Mayıs 1920 tarihinde “*Yeterli sebep olmadan tutuklu bulunanların hapisten çıkarılmasıyla ilgili komisyonun oluşturulması*” kararını imzaladı.⁵⁸

Tarihçi H. Alimirzeyev’in de vurguladığı gibi Bolşevikler, Azerbaycan’ın bağımsız devlet geleneklerini ortadan kaldırmak için halkın arasına “ayrımcılık tohumları serpiştiriyor”, toplumun farklı sınıflarını birbirleriyle karşı karşıya getiriyorlardı. Onlar halkın desteğini kazanmak için “zengin sınıfı ortadan kaldırarak işçi-köylü hâkimiyetini kurmaya çalıştıkları” yönünde büyük propaganda yapıyorlardı. Önemli siyasî karakter taşıyan devrim karşıtlığı, kışkırtma ve izinsiz ticaret gibi adli vakalara hüküm verilmesi Azerbaycan Devrim Komitesi tarafından Devrim Mahkemesi’ne havale edildi.⁵⁹ Komisyon ve Devrim Mahkemesi’nin yetkilerini kısıtlayan hiçbir resmî belge mevcut değildi. Oluşturulan Olağanüstü Komisyon tarafından yürütülen ve Devrim Mahkemesi tarafından hükme bağlanan tüm kararlar kesinleşmiş kabul edilerek hemen uygulanıyordu.

⁵⁶ Azerbaycan Respublikası Dövlət Arhivi (ARDA), f. 410, siy.1, iş 5, v. 16, 19.

⁵⁷ ARDA, f. 27, siy. 4, iş 5, v. 25.

⁵⁸ Baberovski, *Krasny Terror: İstoriya Stalinizma*, s. 97.

⁵⁹ Alimirzeyev, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kendin Sosialistcesine Yeniden Gurulması Uğrunda Mübarizesi (1920-1937-ci iller)*, s. 10, 11.

Ülke genelinde siyasi bakımdan şüpheli bulunan şahıslar gözaltına alınmaya başlandı. Kapatılan eski partilerin üyeleri, zenginler, beyler, tüccarlar ve aydınlar da “şüpheli şahıslar” olarak görülüyordu. Çoğu zaman teyit edilmemiş bilgilere dayanarak insanların kaderi belirleniyor, gözaltına alınarak hızlı bir şekilde mahkeme süreçleri tamamlanıyordu. Bu mahkemelerden çıkan çoğu karar ise genelde kurşuna dizmeyle sonuçlanıyordu. Olağanüstü Komisyon kurulduğu ilk günden itibaren Sovyet Rusya tecrübesini benimseyerek kendisini Azerbaycan’da terörü hayata geçiren bir kurum gibi tanıttı.

Azerbaycan Devrim Komitesi, kazaları da sıkı denetim altında tutmak istiyordu. Bu nedenle guberniya⁶⁰ ve kazalarla ilgilenen Olağanüstü Komiserlik oluşturuldu. Özellikle köylerde korku ortamı oluşturan Olağanüstü Komisyon çok “ciddi” çalışıyordu. Köylerde, Olağanüstü Komisyon’dan hiç de geri kalmayan XI. Kızıl Ordu’nun Özel Şubesi faaliyet gösteriyordu. Rusya’da büyük tecrübe edinen bu şube için Azerbaycan’da geniş alan açılmıştı. Şube çalışanları ordunun girdiği kazalarda eski devlet adamlarının ve zenginlerin listesini hazırlayarak onlara istedikleri gibi davranıyorlardı. Bu tarz durumlar özellikle halkın gözü önünde yapılıyordu. Örneğin XI. Ordu’nun 7. Bölüğünün Özel Şubesi, Şeki şehrine girdikten sonra belediye ve mahkeme başkanlarını, birçok zengini ve onların aile üyelerinin bazılarını, hatta kadınları da gözaltına almıştı. Gazah kazasının Gaymaklı köyünde Meşedi Allahseven, oğlu ve kardeşiyle birlikte halkın gözleri önünde asılsız ithamlarla suçlanarak kurşuna dizilmiş böylece halka “ciddi” ders verilmişti.⁶¹ Özel Şube, geniş yetkilere sahip olan ve kazalarda bulunan XI. Ordu birlikleri yerel yönetim organları olan kaza, köy, devrim komitelerini, parti teşkilatlarını ciddiye almıyor, hatta bazen onların gözaltına alınmasıyla ilgili emirler de veriyordu. Örneğin, Azerbaycan Devrim Komitesi toplantısında, Guba Kazası Devrim Komitesi Başkanı: “Askerî Komiserlik, hiçbir kanun tanımadan kazayı talan ediyor ve açık şekilde ‘Ben devrim komitesine de parti komitesine de tabi değilim, diyor.’ şeklinde konuşuyordu. Bolşevikler, köylerde halkı korkutarak iktidarlarını kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Guba Kazası Olağanüstü Komisyonu’nun 16 Haziran 1920 tarihli toplantısında: “Guba hapishanesine atılan 133

⁶⁰ Guberniya: Rusya’da 1702-1929 yılları arasında var olan yönetim bölümü. Birkaç kazayı içinde birleştiren idari-arazi birimi.

⁶¹ M. Mirhadiyev, *Proletariat Diktatürası Haggında Lenin Taliminin Azerbaycan’da Heyata Keçirilmesi* (Bakü: 1963), s. 46, 47.

kişiden 12'si kurşuna dizilmiştir.” bilgisi verilmişti.⁶² Bu tarz tedbirlere başvuranlar, insanların korkutularak Sovyet hâkimiyetine bağlanacağına ve karşılarında büyük bir güc olduğuna inananmaları gerektiğini düşünüyorlardı. Fakat kaza ve köylerde yapılan zoraki uygulamalar Sovyet medyası tarafından gizli tutuluyor, yalan haber yapılarak halkın yeni yönetimi desteklediği her fırsatta vurgulanıyordu. *Komünist* gazetesi 22 Haziran 1920’de Bakü’de düzenlenen Kaza Devrim Komitelerinin I. Kurultayı kararları hakkında şöyle yazıyordu: “...yerel delegelerin yaptığı konuşmalardan anlaşılıyor ki ihtilalden sonraki ilk günlerden itibaren Sovyet hâkimiyeti oluşumu başarılı bir şekilde yürütülmüştür.”⁶³

Yukarıda belirtilen ve tüm ülke kazalarını kapsayan bu bilgiler Azerbaycan köylerinde ortaya çıkan sosyal ve politik manzarayı bütün gerçekliğiyle yansıtıyordu. Bu durum halk arasında ciddi bir memnuniyetsizlik doğuruyordu. Bölgelerden gelen olumsuz haberlerden rahatsız olan Azerbaycan yönetimi durumu yerinde değerlendirmek için komisyon oluşturdu. Komisyon, N. Nerimanov’un başkanlığında 30 Eylül-14 Ekim 1920 tarihleri arasında kazaları ziyaret etti.⁶⁴ Komisyon, oluşan durumu dikkatli bir şekilde inceleyerek durum tespiti yaptı. Köylülerin düştüğü kötü duruma şahitlik eden N. Nerimanov daha ziyareti bitmeden 12 Ekim’de Şuşa’dan telgraf çekerek tüm ülkeyi kapsayan bir emir verdi. Emirde:

“Cumhuriyetin köylerine seferim sırasında şahsıma toplu şekilde şikâyet başvuruları oldu. Ve şimdi bile bu şikâyetler devam etmektedir. Köylüler; Devrim Komiteleri, Erzak Tedarik Acenteleri ve Kızıl Ordu birlikleri temsilcileri tarafından son parça ekmekleri, tek olan atları ve iş hayvanları ellerinden alındığı için toprağı ekemeyecekleri şikâyetinde bulundular. Bence bu, Devrim Komitelerinin işlerini umursamadığı ve görevlerini kanuna uygun olmayan bir şekilde icra ettikleri anlamına gelmektedir. Bu eleştiri Kızıl Ordu birliklerini de kapsamaktadır. Kısa bir zamanda bu rezalete son verilmelidir.”⁶⁵

⁶² H. Ahmedov, *Azerbaycan’da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi (1920-1925-ci iller)*, (Bakü: 1966), s. 27.

⁶³ *Kommunist (Rusça)*, “Kurultay Kararları” (25 Haziran 1920), s. 2.

⁶⁴ E. Gurbanov, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kend Teserrüfatının Ellilikle Kollektivleşmesi Dövründe Kendde Sovetlerin Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi* (Bakü: 1981), s. 42.

⁶⁵ Z. Şihlinski, *Azerbaycan Kendinde Sovet Guruculuğu (1926-1932-ci iller)* (Bakü: 1975), s. 38.

N. Nerimanov'un tespitlerinden de anlaşıldığı gibi Azerbaycan köylüsü hem Kızıl Ordu mensupları hem Devrim Komiteleri hem de Erzak Tedarik Acenteleri tarafından kontrolsüz bir şekilde sömürülüyordu.

1.2.2. Yoksul Komiteleri ve Köy Sovyetleri (*Kend Sovetleri*)

Bolşevik yönetim, varlığını sürdürebilmek için halk desteğnin gerekli olduğunun bilincindeydi. Bu yüzden de halkı, yönetimin kendi elinde olduğuna ikna etmek için temsili idare organları oluşturulmaya başlandı. Ülkede, Devrim Komitesi haricinde, Halk Komiserleri Sovyeti de faaliyet gösteriyordu. Fakat o dönemde kazalarda şubeleri bulunmayan Halk Komiserleri Sovyeti sadece Bakü'de çalışma yapıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ortadan kaldıran Rusya, ülkede Sovyet hâkimiyetinin kurulduğunu ilan etse de köylerde gerçek anlamda kendi idarî kurumlarını kuramamıştı.

Sovyet yönetimi, köylerde, geçici süre için faaliyet gösteren Devrim Komitelerini feshederek Sovyetlikler yerine Yoksul Komiteleri oluşturmaya başladı. Azerbaycan Devrim Komitesi, 23 Eylül 1920'de *Köylerde Yoksul Komitelerinin oluşturulmasına dair* talimat verdi.⁶⁶ Yoksul Komiteleri oluşturulmaya başlandı. Çünkü Rusya'da da süreç böyle ilerliyordu. Fakat Rusya köylerindeki Yoksul Komiteleri, Kaza ve Köy Sovyetlerinin bulunduğu ortamda yerel yönetim teşkilatları gibi faaliyet gösteriyordu. Azerbaycan'da ise durum daha farklıydı. Köylerde faaliyet gösteren Yoksul Komiteleri, Sovyet yönetiminin Sovyetlikler kurulmadan önceki kurumlarıydı. Aslında, Sovyetler kurulmadan doğrudan Yoksul Komitelerinin oluşturulması, Azerbaycan'da Sovyetlerin kurulması için uygun ortamın henüz oluşmadığını gösteriyordu. Çünkü ne köylüler yeni kurulan yönetime güveniyor, ne de yeni yönetim, köylüye güveniyordu.

Devrim Komitesi'nin talimatına göre, köylerde oluşturulan Yoksul Komiteleri seçim yöntemiyle seçilen bir başkan ve dört üyeden oluşuyordu. Üyelerin 18 yaş üstü ve yoksul insanlardan seçilmesi şartının Azerbaycan köylerinde hiç de hoş karşılanmayarak köylerdeki sınıflar arası husumeti daha da arttırdı. Yoksul Komiteleri, Kaza Devrim Komitelerine ve İçişleri Komiserliğine bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Zamanla Yoksul Komiteleri köylerdeki Devrim Komitelerinin yerini almaya başlayacaktı.

⁶⁶ Fezail İbişov, *Azerbaycan Kendinde Sosial-Siyasi Prosesler (1920-1930-cu İller)*, (Bakü: Mütercim, 1996), s. 33.

Köylerde bu komiteler oluşturularak hem köylüler gözlem altında tutuluyor hem de bu komiteler aracılığıyla da yeni yönetimin propagandası yapılıyordu.

Azerbaycan köylerinde uygulanan yanlış ekonomik politikalar sonucunda köylerde oluşan toplumsal siyasî süreçlerin gidişatı Bolşevikleri tatmin etmiyordu. Bunun sebebi de yerel ortamın ve geleneklerin dikkate alınmaması, Azerbaycan dilini bilmeyen, başka milletlerden oluşan çalışanlardı. Bu yüzden de millî kadrolar aracılığıyla köylere etki etme metodu faaliyete konulmaya başlandı Ülkenin yönetim kademesi ve kurumlarını yerel nüfusun dilini bilen kadrolardan oluşturma, kâtipliği ana dilinde yapma alanında tedbirler alındı. Tek dilin yeterli olmadığı kurumlarda, kâtipliğin iki dilde; Rusça ve Azerbaycan dillerinde yapılması kararı alındı. Kadro sıkıntısını gidermek için, Azerbaycanlı öğrenciler, Moskova Üniversitesi'ne bağlı Şark bölümüne gönderildi.⁶⁷

Sovyet yönetiminin tüm çabalarına rağmen Yoksul Komiteleri, rejimin beklentilerini karşılamadı. Aksine köylerdeki karmaşık durumu daha da zorlaştırdı. Rejim, kötü durumdan çıkış yolu arıyordu. Çözüm yolu olarak Yoksul Komitelerinden Sovyetlere geçilmesi planı benimsendi. Yoksul Komiteleri feshedilerek, Sovyetler oluşturulmaya başlandı. Fakat Sovyetlerin merkezden yönetilmesi ve demokrasi dışı uygulamalar (seçim hakkının sınırlandırılması gibi) sonucunda kazalarda ve köylerde istenilen verim elde edilemedi bu yüzden de 1921 yılının baharında yerel İşçi ve Köylü Temsilcileri Sovyetleri “seçilmeye” başlandı. Ülkede 30 bin temsilcisi olan 1.400 yerel köy sovyeti organize edildi. Şehir sovyetlerine her 1.000 kişi için bir, köy sovyetlerine her 5.000 kişi için bir temsilci seçiliyordu. Bu yöntemle seçilen I. Genel Azerbaycan Sovyetler Kurultayı, Mayıs 1921'de faaliyetine başladı.⁶⁸ Temsilcilerin yoksul ve bilinçsiz komünistlerden oluşması parlamentonun merkezden idare edilmesini kolaylaştırıyordu. 19 Mayıs 1921'de Azerbaycan Sovyetler Kurultayı'nda Azerbaycan SSC'nin ilk anayasası kabul edildi. Anayasanın kabulüyle birlikte ülkede sovyetlerin hâkimiyetine hukuki statü tanınmış oldu. Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi tasfiye edilip yerine birkaç gün faaliyet gösteren Genel Azerbaycan Sovyetler Kurultayı onaylandı. Kurultaylar arasında bu kurultayın seçtiği Azerbaycan Merkezî İcra Komitesi (AMİK) tasdik edildi. Yasama, yönetme ve izleme yetkisi olan Azerbaycan MİK seçimleri birkaç

⁶⁷ Hagan Balayev, *Azerbaycan Dilinin Devlet Dili Kimi Teşekkül Tarihinden* (Bakü: Elm ve Hayat, 2002), s. 70.

⁶⁸ Aydın Balaev, *Fevralskaya Revalytsiya i Natsionalnie Okraini* (Moskova: Filinta, 2008), s. 35.

aşamadan oluşuyordu: İlk önce yüksek idari organ olan Azerbaycan Sovyetler Kurultayı'na seçimler yapılıyordu. Daha sonra kurultayın yasama organı olan Merkezî İcra Komitesi ve onun seçtiği yönetim kurulu seçiliyordu. Azerbaycan İcra Komitesi'nin 75 üyesi ve 25 adayı vardı. Yönetim kuruluysa 13 üyeden oluşuyordu. Bu kurula parti yönetiminde rol alan tüm yöneticiler dâhildi.⁶⁹ Böylece ülkede yüksek yasama ve yönetim organları MİK ve Halk Komiserleri Sovyeti (HKS) oldu. Sovyet yönetim biçimi şekillendi ve MİK başkanlığına Muhtar Hacıyev, HKS başkanlığına Neriman Nerimanov seçildi.

Bütün bu olanlar 28 Nisan 1920 İhtilali'nden sonra komünistlerin yönetimi ele geçirmesiyle Azerbaycan tarihinde yeni bir dönemin başlaması anlamına gelmektedir. Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesi, 1917'de Rusya'da beyan edilen “dünya devrimi” mücadelesinin bir parçası olarak gösterilse de gerçekte bu durum, eski Rusya İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün tekrar onarılmasıydı. 1920'de Azerbaycan'da yaşananlar, Bolşeviklerin Rusya'da yönetime geldiği 1917'deki durumdan tamamıyla farklıydı. Bolşevikler, Rusya'daki yönetimi ülkedeki ciddi toplumsal ayaklanma ortamında ele geçirmişlerdi. Bunun sonucunda da Rusya'da şiddetli ve uzun süre devam eden iç savaş ortaya çıkmıştı. Fakat Rusya'yla kıyaslandığında Azerbaycan'da böyle bir ortamın varlığı çok güçlü değildi. Halk, partiler ve toplumsal sınıflar arasında çatışma derin kökler salmadığı için burada “devrim” yapıp iç savaş çıkmadı. Sadece acele oluşturulmuş Azerbaycan Komünist Partisi'nin yönetimi altında yerel komünistlere yönetim, XI. Kızıl Ordu tarafından teslim edildi. Bolşevikler, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde oluşturulan devlet yönetim sistemini dağıtarak siyasi prensipler temelinde işçi-köylü milisi oluşturdu.

Azerbaycan'da devrim karşıtlığını, kışkırtma ve kanunsuz ticareti engellemek için oluşturulan Olağanüstü Komisyon, aslında halk arasında korku yayan bir oluşuma dönüştü. Faaliyeti hiçbir yasayla sınırlandırılmayan Olağanüstü Komisyon'un verdiği kararlar hemen uygulanıyordu. 1922-1923 yıllarında parti teşkilatları ve Sovyet organları tarafından Komünist Parti ve sovyetleri güçlendirmek için haftalık ve aylık etkinlikler düzenleniyordu. Bunlardan 1924 yılı Mart ve Nisan aylarında düzenlenen partiyi güçlendirme haftası etkinlikleri döneminde problemler ortaya çıktı. Kaza parti

⁶⁹ Vahid Ömerov, “Azerbaycan SSR 1920-1922-ci İllerde: Formal Müstegillik ve Sovet Rusiyasından Herbi-İgtisadi Asılılıq Rejimi”, *Ses Gazeti* (23 Kasım 2012), s. 11.

komiteleri içinde anlaşmazlıklar olduğu anlaşıldı. Sovyet organlarının fonksiyonları parti teşkilatları tarafından kolluk yöntemiyle uygulandığı ve başka yolsuzlukların da olduğu yani sovyetlerin sadece kâğıt üzerinde kaldığı ortaya çıktı.

Böylece sovyetlerin faaliyetini canlandırmak amacıyla parti teşkilatları tarafından atılan adımlar aslında sovyetleri gözden düşürmüş ve köylerde Askerî Komünizm dönemine özgü çizgi devam etmiştir. 1921-1925’li yıllarda oluşturulan bilgi ve raporlarda da bu gerçekler ortaya çıkmıştır. Parti teşkilatları ve sovyetlerin karşılıklı iletişimde normal dışı durum uzun süre devam etmiştir.

Özetlemek gerekirse Nisan İhtilali’nden sonra Azerbaycan’da yönetime kendi amaç ve çıkarları olan çeşitli siyasî gruplar gelmişlerdi. Bu grupları aşağıdaki gibi karakterize etmek mümkündür:

- a) Azerbaycan’da sosyalizm fikirlerini uygulayan, Moskova’nın siyasî çizgisini takip eden, çeşitli milletleri temsil eden güçler. Bu gruba farklı milletlerden olan komünistler dâhildi.
- b) Enternasyonelci Azerbaycanlı Bolşevikler.
- c) Halkın kurtuluşunu sosyalizmde gören milli görüşlü komünistler.
- d) İhtilali kullanarak Azerbaycan’da iktidara gelmiş ve intikam duygusuyla hareket eden Ermeni komünistler.⁷⁰

Azerbaycan’da yönetimi ele geçiren bu siyasi güçler, ülkede Sovyet hâkimiyetinin ilanından sonraki ilk aylarda “sert” ve “yumuşak” tutumları nedeniyle birbirinden farklı karakter gösteriyordu. Kendini gerçek Bolşevik gibi tanıtan ve sert tutum sergileyen Sarkis, Mikoyan, Lominadze, Yegorov ve bazı komünistlere göre iç politikada *yabancı unsurlar*’a, *sınıf düşmanları*’na karşı amansız mücadele yegâne yol olarak görülüyordu. Uygulanan siyasete karşı herhangi bir hamle hemen ortadan kaldırılmalıydı. Onların düşüncesine göre kamulaştırma süreci tüm sanayi ve ticaret alanlarını kapsamalıydı. Toplumun zengin kesimlerinin mal ve değerli şahsi eşyaları hemen müsadere edilmeliydi.⁷¹

Yumuşak tutum taraftarı Nerimanov ve onu savunanlar ise uygulanan sınıf mücadelesinin yeni tepkilere yol açtığını söylüyorlardı. 1920 yılının Kasım ayında

⁷⁰ ARDA, f. 410, siy. 1, iş 5, v. 16, 19.

⁷¹ T. Köçerli, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosyalizm Gurmag Uğrunda Mübarizesi* (Bakü: Azərneşr, 1960), s. 82.

Azerbaycan'a gelen Stalin sert çizgi yanlılarını savunarak Nerimanov ve onun taraftarlarının nüfuzunu kırdı. Aynı ay içerisinde Moskova'nın konumunu güçlendirmek için Bakü'ye genel siyasî yönetimden sorumlu olarak Orçenikidze gönderildi. Bu aslında N. Nerimanov'un tüm siyasi haklarının elinden alındığı anlamına geliyordu. 1922 yılından itibaren N. Nerimanov'un ülkeden uzaklaştırılmasıyla sert çizgi yanlılarının önü açılmış oldu.

Köylerdeki durum da şehirlerden farklı değildi. Köylerde destek aramaya çalışan yeni yönetim, uyguladığı yanlış politikalar sonucunda ekonomik buhranın içine düşmüştü. Bu da yeni hükûmete karşı Azerbaycan köylerinde güvensizlik yaratmıştı. Hatta Bolşevik siyasetinin Azerbaycan köylerinde oluşturduğu kötü durum, AK(b)P'nin II. Kurultayı'nda da itiraf edildi. Kurultay katılımcılarından birisi: "Kızıl Ordu'nun gelişini ve Sovyet hâkimiyetinin kurulmasını sevinçle karşılayanlar şimdi ondan yüz çevirmişlerdir. Bizim programımızda yazan, hiçbir zorbalığa meydan vermemektir. Fakat illerde görevli olan mesul kişiler ve Kızıl Ordu kendi davranışlarıyla halkın nefretini kazanmıştır."⁷² diye ifade etmiştir. Bu ifadelerin dışında Azerbaycan SSC Devrim Komitesi'nin Başkanı N. Nerimanov da kurultaydaki konuşmasında köylerdeki durumu özellikle vurgulamış, eldeki tüm imkânların köylerdeki durumu düzeltmek için kullanılması gerektiğini dile getirmiştir.

Azerbaycan'da uygulanan Askerî Komünizm siyaseti sonucunda açlık çok yaygınlaştı. Halkın tepkisinden çekinen Moskova, Rusya'daki ağır ekonomik duruma rağmen Azerbaycan'da oluşabilecek kötü olayların önüne geçmek için bu bölgeye yardım etmek mecburiyetinde kaldı. Artık Askerî Komünizm uygulamasından vazgeçmenin zamanı gelmişti. Azerbaycan'da Askerî Komünizm politikasından Yeni Ekonomik Siyaset'e geçiş, Azerbaycan Devrim Komitesi'nin "Her çeşit ürün tekelinin iptal edilmesi hakkında" adlı 17 Mayıs 1921 tarihli dekretiyle başladı. Bu dekrete göre ülkenin her yerinde ürün tedarik zinciri kaldırıldı ve özgür ticarete izin verildi.⁷³ Ülkede ürün tedarik zinciri kaldırıldıktan sonra da Sovyet Rusya'dan farklı olarak hemen Erzak

⁷² H. Aliyev-H. Alimirzeyev, *Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Kollektivleşdirilmesi Tarihinden* (Bakü:1957), s. 111, 114.

⁷³ Ömerov, "Azerbaycan SSR 1920-1922-ci İllerde: Formal Müstegillik ve Sovet Rusiyasından Herbi-İgtisadi Asılılık Rejimi", s. 11.

vergisine geçilmedi. Azerbaycan'da 1921 yılı başlarında Erzak vergisi kısmen tatbik edildi.⁷⁴

Azerbaycan köylülerine “büyük ayrıcalık” gibi gösterilen böyle bir adımın atılmasının sebebi neydi? İlk iş olarak bu ayrıcalık, köylülerin Sovyet hâkimiyetine ısınmasını sağlamak için atılan taktik bir adımdı. Diğer taraftan açlık çeken köylülerin elinde devlete erzak olarak verebilecekleri bir şey kalmamıştı. Sonuç olarak toprağın paylaştırılması öyle karmaşık bir durum oluşturmuştu ki ne köylü toprağa sahip çıkıp ekebiliyor ne de toprağın gerçek sahibine toprağı ekmek için imkân veriliyordu. Erzak vergisinden muaf tutulan Azerbaycan köylüsü için yeni bir vergi şekli düşünüldü ki bu da “Çanak”⁷⁵ diye adlandırılıyordu. Belirtmek gerekir ki 1921 yılında Çanak vergisinin yanı sıra hayvan veya diğer erzak ürünleri tedarik usulüyle toplanıyordu.⁷⁶

Halktan toplanan vergi miktarından memnun kalmayan AK(b)P MK Siyasi ve Teşkilat Bürosu, 31 Temmuz 1921'de gönüllü şekilde Çanak vergisi ödemeyen bölgelerde vergiyi zorunlu olarak toplamasıyla ilgili karar verdi. Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesi'nin 3. toplantısında köylülerden erzak vergisi alınmasıyla ilgili kanun kabul edildi. Bu kanun, 1922 Mayıs'ında yapılan II. Sovyetler Kurultayı tarafından da onayladı.⁷⁷ Ayrıca Halk Komiserleri Sovyeti, tüm kazalarda buğday tedariki sağlanmadan pazarlarda buğday alınıp satılmasını yasakladı. Aynı zamanda HKS 3 Mayıs 1922'de Yeni Ekonomik Siyaset'e geçmeyle ilgili “Kamu ve özel kişilerin mallarının müsadere edilmesi kuralları hakkında” dekret verdi. 14 maddeden ibaret olan bu dekretin 8. bendinde “saklanan ürünlere inzibat teşkilatı tarafından el konulacaktır.”⁷⁸ diye yazıyordu. Yeni Ekonomi Siyaseti'nin uygulanması, halk arasında yaygın olan açlığın az da olsa önüne geçebildi. Bu durum, Bolşeviklere hâkimiyetlerini güçlendirme fırsatı verdi.

Yukarıda gösterilen ve tüm ülke kazalarını kapsayan bu bilgiler Azerbaycan köylerinde ortaya çıkan sosyal ve politik manzarayı tüm gerçekleriyle yansıtıyordu. Bu durum halk arasında büyük memnuniyetsizlik doğuruyordu. Bölgelerden gelen olumsuz haberlerden rahatsız olan Azerbaycan yönetimi oluşan durumu yerinde değerlendirmek için

⁷⁴ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde* (Bakü: ELM, 2008), VI/s. 92.

⁷⁵ Çanak vergisi 20 girvenke yani 8 kg hacminde planlanıyordu.

⁷⁶ *Azerbaycan Tarihi*, 6/s. 101.

⁷⁷ Haliyeddin Halilli, *Sovet Tarihşünaslığı- Milli Ölümler Elmi*, (Bakü: 2010), s. 54, 87.

⁷⁸ Azerbaycan Elimler Akademisyası Tarih İnstitutu Arhivi (AEATİA), f. 1, siy.14, iş 5976, v. 48.

komisyon oluşturdu. Komisyon, N. Nerimanov'un başkanlığında 30 Eylül-14 Ekim 1920 tarihleri arasında kazaları ziyaret etti.⁷⁹ Komisyon, oluşan durumu dikkatli bir şekilde inceleyerek durum tespiti yaptı. Köylülerin düştüğü kötü duruma şahitlik eden Nerimanov daha ziyareti bitmeden 12 Ekim'de şuşa'dan telgraf çekerek tüm ülkeyi kapsayan bir emir verdi. Emirde:

“Cumhuriyetin köylere seferim sırasında şahsıma toplu şekilde şikâyet başvuruları oldu. Ve şimdi bile bu şikâyetler devam etmektedir. Köylüler; Devrim Komiteleri, Erzak Tedarik Acenteleri ve Kızıl Ordu birlikleri temsilcileri tarafından son parça ekmekleri, tek olan atları ve iş hayvanları ellerinden alındığı için toprağı ekemeyecekleri şikâyetinde bulundular. Bence bu, Devrim Komitelerinin işlerini umursamadığı ve görevlerini kanuna uygun olmayan bir şekilde icra ettikleri anlamına gelmektedir. Bu eleştiri Kızıl Ordu birliklerini de kapsamaktadır. Kısa bir zamanda bu rezalete son verilmelidir.”⁸⁰

N. Nerimanov'un tespitlerinden de anlaşıldığı gibi Azerbaycan köylüsü hem Kızıl Ordu mensupları hem Devrim Komiteleri hem de Erzak Tedarik Acenteleri tarafından kontrolsüz bir şekilde sömürölüyordu.

⁷⁹ Gurbanov, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kend Teserrüfatının Ellilikle Kollektivleşmesi Dövründe Kendde Sovetlerin Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi*, s. 42.

⁸⁰ şihlinski, *Azerbaycan Kendinde Sovet Guruculuğu (1926-1932-ci İller)*, s. 38.

2. BÖLÜM: SOVYET RUSYA’NIN AZERBAYCAN’IN TOPRAK BÜTÜNLÜĞÜNE MÜDAHALELERİ VE SOVYET REJİMİNE KARŞI AYAKLANMALAR

2.1. Sovyet Rusya Tarafından Azerbaycan’ın Parçalanması

2.1.1. Sovyet İşgalinden Önce Nahçıvan ve Karabağ

Ermeniler, Azerbaycan toprakları üzerinde kendi devletini kurmayı kalıcı amaç edinmişlerdi. Onlar uzun yıllar Azerbaycan’ın millî, siyasi, askerî ve ekonomik potansiyeline darbe vurmak için çoğu zaman gizli, bazen de açık şekilde müdahale ediyorlardı. Ermenilerin amacı Azerbaycan toprakları olan Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur’u ele geçirmektir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde de Bolşevik-Sovyet yardımına güvenerek yeniden toprak taleplerinde bulunan Ermeniler özellikle Zengezur bölgesine göz koydular. Daha 1918 yılının Mayıs, Ağustos aylarında Sovyet Rusya’yı arkasına alan Ermeniler, liderliğini Andranik’in yaptığı çeteyle Nahçıvan’a, Zengezur’a (özellikle Sisyan tarafından) girerek burada Ermeni hükûmeti kurmaya çalışmışlardır.⁸¹ S. Şaumyan, Andranik’in çete faaliyetlerini olumlu şekilde değerlendirdiğini “Kendi adıma sizin şahsınızda halk kahramanını selamlıyorum.” cümlesiyle ifade etmiştir. Hatta o dönemde yaşayan ünlü Azerbaycan aydını Üzeyir Bey Hacıbeyli, “Andranik’in meselesi”, “Kara tehlike”, “Karabağ hadisesi” ve diğer gazete yazılarında Ermeni çetelerinin yaptığı kanlı eylemlerden yoğun şekilde bahsetmiştir. Yazar makalelerinde, suçsuz halka saldıran bu çetelerin Ermenistan hükûmeti ve yabancı güçler tarafından destek gördüğünü dile getirmeye çalışmıştır.⁸²

Özellikle bu kısımlardan sonra Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. H. Hacınski 15 Temmuz 1918’de Müslümanlara ve onların mal varlığına yapılan saldırılarla ilgili araştırmalar yapmak için Araştırma Komisyonu kurulmasını teklif etmiştir.⁸³ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kurulan İkinci Hükûmeti, işlenen tüm cinayetlerin doğru şekilde kayıt altına alınması, suçluları ve yapılan zararı kesin belirlemek için,

⁸¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi (TDA), 507 (Azerbaycan) / 44817-216190-79.

⁸² Murad Hacıbayov, *Azerbaycan’da Modernleşme ve Sosyo-Politik Dönüşüm Sürecinde Bir Aydın: Üzeyir Bey Hacıbeyli (1885-1948)* (Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2022), s. 82.

⁸³ ARDA, f. 1061, say. 1, iş 7, v. 1, 2.

konuyla ilgili belgelerin dünya dillerine tercüme edilerek yayılması amacıyla 31 Ağustos 1918 tarihinde E. Hasmemmedov'un başkanlık ettiği Araştırma Komisyonu'nu oluşturmuştu.⁸⁴ 27 Ağustos 1919 tarihine gelindiğinde Araştırma Komisyonu 3.500 sayfalık 36 ciltlik araştırma materyali hazırlamıştı. Bu belgelerin 2 cildi de (80 sayfa) Zengezur'da meydana gelen olayları kapsamıştır.⁸⁵

Azerbaycan hûkumeti bu toprakları Azerbaycan'ın bir parçası olarak görüyor ve uluslararası arenada da hukuk mücadelesi veriyordu. Nahçıvan problemi Paris Sulh Konferansında tartışılması Azerbaycan ve Ermenistan heyetleri arasında gerginlikler yaşanmasına neden olmuştu.⁸⁶ Azerbaycan tarafı, Nahçıvan ve Şerur'un kendi toprakları olduğunu söylerken, Ermenistan tarafı bunu kabul etmeyerek bölgedeki Müslüman ahali sayısının Azerbaycan tarafından abartıldığını iddia ediyordu. Azerbaycan Nahçıvan'dan vazgeçmek istemiyordu. Çünkü Nahçıvan coğrafi konumu itibarıyla Azerbaycan ve Türkiye arasında bağlantı sağlayan bir bölgeydi. Fakat Nahçıvan'ı Ermenistan işgalinden korumak o dönem için çok da kolay değildi. Kafkasya'da bulunan İngiliz Komutan Thomson, Nahçıvan ve Şerur'un Ermenistan'a verilmesini istiyordu. Thomson'un bu talebi Azerbaycan tarafından kabul görmedi. Fakat İngiliz desteğini arkasına alan Ermeni birlikleri Nahçıvan'a saldırdı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Yusufbeyli Güney Kafkasya'nın İngiliz Valisi Haksel'e itirazını bildirdi. Haksel, Dereleyez, Şerur ve Nahçıvan'ın tarafsız bölge ilan edilmesini, Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan toprakları olarak kalmasına bir itirazlarının olmadığını bildirdi. İngilizlerin talebi kabul edilerek söz konusu bölge tarafsız ilan edildi ve ABD'li Albay Dell vali görevine getirildi. Sonuç itibarıyla Ermenistan'ın Nahçıvan'ı ele geçirme planı başarısız oldu. İngilizlerin bölgeden çekilmesini fırsata çeviren Azerbaycan hükumeti bölgeye maddi destek ve silah yollayarak Nahçıvan'ı Ermenilerden korumayı başardı.⁸⁷ Böylece bağımsızlığını kazanan Nahçıvan çok güçlü olmasa da ana yurt Azerbaycan'la ilişki kurmayı başarmıştı.

Ermenistan, Nahçıvan ve Zengezur'un yanı sıra Karabağ'la ilgili de haksız taleplerde bulunarak bölgeye saldırıyor, bölgenin masum insanlarını katlediyordu. Özellikle Türk

⁸⁴ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 116.

⁸⁵ ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791, v. 82, 95.

⁸⁶ Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 125.

⁸⁷ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1920)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), s. 253, 255.

Ordusu Gence'den çekildikten sonra Ermeni çetelerinin Müslüman köylerine saldırıları yoğunlaştı.⁸⁸ Azerbaycan Hükûmeti, 29 Ocak 1919'da yaptığı toplantıda Karabağ'daki durumu göz önünde bulundurarak Karabağ Valiliğini kurma kararı aldı.⁸⁹ Böylelikle Cavanşir, Şuşa, Cebrayıl ve Zengezur kazalarına general gubernatör atanmasıyla ilgili kararlar kabul edildi. H. Sultanov vali, vali yardımcısı görevine ise Bolşevik Cengiz Yıldırım tayin edilmiştir. Hosrov Bey Sultanov Şuşa'ya geldikten hemen sonra Karabağ'ı Ermeni teröründen kurtarmak için çalışmaya başladı. O, 12 Şubat'ta Şuşa, Zengezur, Cavanşir ve Cebrayıl kazaları halkına seslenerek valiliğin kurulması sebeplerini onlara anlatmıştır.⁹⁰ Hosrov Bey Karabağ ve Zengezur'da durum değerlendirmesi yapmak için İngiliz, Ermeni ve Azerbaycan heyetlerinin katılımıyla birkaç toplantı yapmıştır. O, haklı olarak:

“Ülke topraklarının en güzeli Karabağ'ın Ermenilerin eline geçmesinin, Nahçıvan, Ordubad ve genel olarak tüm Azerbaycan'ın yitirilmesi anlamına geldiğini, eğer Ermenistan, Nahçıvan ve Ordubad'ı sahiplenirse Bakü ve Gence arasına lehmleneceğini ve şartlarını bizlere dikte ederek devletimizin siyasi kudretini ve mevcudiyetini tehlikeye sokabileceğini”⁹¹ vurgulamıştır.

2.1.2. Ermenistan'da Sovyet Rejiminin Kurulması, Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a Verilmesi

Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgali Güney Kafkasya'daki tüm dengeleri bozdu. Azerbaycan'ın yanı sıra Ermenistan ve Gürcistan'ı da ele geçirmeye çalışan Sovyet Rusya, bölgede yeteri kadar askerî güce sahip olmadığı için bu ülkelerle anlaşma yolu bulmaya çalıştı. Rusya, Azerbaycan topraklarına göz koyan Ermenistan'ı ikna etmek için Zengezur ve Nahçıvan seçeneğini değerlendirmek istiyordu. Bolşeviklerin bu tutumunu fırsata çevirmek isteyen Ermenistan, toprak iddialarını Sovyet hâkimiyeti döneminde de çoğaltarak devam ettirdi. Çünkü Ermenistan aradığı desteği yeni yönetim döneminde de fazlaca elde edebilmişti. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduğu dönemde, Zengezur bölgesinin topraklarının büyük bir bölümü Ermeni silahlı

⁸⁸ TDA, 507 (Azerbaycan) / 44817-216190-84.

⁸⁹ Havva Memmedova, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yukarı Karabağda Siyasi Vəziyyət: Ermeni Tərorizminin Güçlənməsi (1918-1920)* (Bakü: Nağıl Evi Yayınları, 2006), s. 25, 27.

⁹⁰ İsmayıl Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vəziyyət və Harici Devletlərin Siyaseti (1917-1921)* (Bakü: 1996), s. 114, 127.

⁹¹ Memmedova, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yukarı Karabağ'da Siyasi Vəziyyət: Ermeni Tərorizminin Güçlənməsi*, s. 38, 43.

çetelerinin kontrolü altındaydı. 18 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan Devrim Komitesinin kararıyla Karabağ ve Zengezur kazalarında Acil Durum Komiserliği oluşturuldu. Karabağ'a gelen ve durum değerlendirmesi yapan S. Orconogidze 19 Haziran'da Çiçerin'e telgraf göndererek Karabağ ve Zengezur'un halkının kendilerini Azerbaycan'ın bir parçası olarak gördüklerini yazdı.⁹² Rusya, Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonraki 7 ay boyunca Zengezur'un, Karabağ ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'a geri verilmesinin gerekliliğinden bahsediyor,⁹³ Stalin: "Nahçıvan ve Zengezur'u Ermenistan'ın şimdiki hükûmetine vermek mümkün değildir." fikrini savunuyordu. Fakat Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra Moskova, başka bir tezi; "Sovyet Hükûmeti, sadece Zengezur'u Ermenistan'a birleştirebilir ve Karabağ'a özerklik hakkı tanıyabilir" tezini ortaya sürdü.⁹⁴ Anlaşıldığı üzere, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü Moskova için önemli değildi. Sovyet yönetimi sadece kendi çıkarlarına hizmet eden politikalar izleyerek kendi alanını genişletmeyi düşünüyordu. Sovyet Rusya, Karabağ, Nahçıvan ve Zengezur'un Ermeni silahlı kuvvetlerinden temizleneceğini ifade etse de bu yönde bir çaba göstermeyerek, Karabağ'a hiçbir maddi, askerî ve siyasi destek verilmedi. Çünkü asıl amacı Ermenistan'ı sovyetleştirmek olan Moskova, onu kızdırmak istemiyor, Ermenilerin yaptığı kanunsuzlukları seyretmekle yetiniyordu.

Azerbaycan SSC resmen bağımsız olsa da Sovyet Rusya daha ilk baştan Azerbaycan'a sömürge muamelesi yaparak onun topraklarını Ermenistan'a "hediye" etmeyi ihmal etmemişti. Moskova'da çalışan ve KP liderlerine yakın olan Ermeni kökenli siyasiler de Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesi için büyük çaba harcıyorlardı. Ermeni milliyetçileri amaçlarına ulaşmak için her fırsatı değerlendiriyordu. Başta Mikoyan olmak üzere tüm Ermeni liderleri Lenin'i ikna etmeye çalışıyorlardı. Ermeni liderleri Zengezur'un (ayrıca Nahçıvan ve Karabağ'ın da) Ermenistan'a verilmesinin Ermeni halkının Sovyet hâkimiyetine olan güvenini arttıracaklarını söylüyorlardı. Lenin tarafından Kafkasya'ya vali olarak atanan Orconikidze de bu konuda Ermenilere destek veriyordu. Rusya'nın Dışişleri Bakanı Çiçerin 2 Haziran 1920'de Orconikidze'ye mektubunda bu konuyla ilgili şöyle yazıyordu: "Taşnak (Ermenistan) Hükûmeti'yle anlaşmak bizim için

⁹² *K istorii obrozavaniya Nagorno- Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR. 1928-1925: Dokumenty i Matreialy* (Bakü: Azərneşr, 1989), s. 35.

⁹³ Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 92.

⁹⁴ Gozalova, "The Karabakh Issue in Relation With Armenia and Azerbaijan (1918-1920)", s. 45.

çok önemlidir.”⁹⁵ Orconikidze’nin yukarıda bahsi geçen iki mektubu da Sovyet Rusya’nın ne denli bir politika güttüğünün ispatıydı. Bolşeviklerin bölgede uyguladığı politikalar bu amaca hizmet ediyordu.

10 Ağustos 1920’de Rusya K(b)P’nin Kafkas Bürosu, Azerbaycan’ın Bolşevik yöneticilerinin onayı olmadan Nahçıvan’ın Şerur-Dereleyez bölgesini Ermenistan’a vermeye karar verdi.⁹⁶ Rusya, bu hamlesiyle Ermenistan’ı umutlandırarak onu da sovyetleştirme amacı güdüyordu. Bu karara göre Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan Azerbaycan ve Ermenistan arasında “tartışmalı araziler” ilan edildi.

Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan toprakları üzerinden Ermenistan’ı sovyetleştirme siyaseti, Azerbaycan komünistleri tarafından tepkiyle karşılandı. Azerbaycan Geçici Devrim Komite Başkanı N. Nerimanov bu duruma karşı çıkarak Lenin’e yazdığı mektupta: “... Zengezur ve Karabağ’ın tarafsızlaştırılması veya Taşnaklara verilmesi (Azerbaycan’ın Müslüman halkı tarafından) ihanet sayılacaktır. Müslümanlar, Sovyet hâkimiyetinin Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü korumamasını hainlik, Ermeni hayranlığı veya Sovyet hâkimiyetinin zayıflığı olarak değerlendireceklerdir.”⁹⁷ Yazılan mektuptan da belli oluyor ki Neriman Nerimanov, Moskova’nın Ermeni yanlısı politikasını nihayet fark etmiştir. Ancak Nerimanov ve vatan topraklarını korumaya çalışan Azerbaycan halkının itirazlarının hiçbir faydası olmamıştır. Çünkü Azerbaycan yönetiminde Ermeniler büyük bir güce sahipti. Bu arada Rusya, Azerbaycan Hükûmeti’yle yakın zamanda kurulması beklenen Ermenistan Sovyet Hükûmeti arasında yapılacak olan iki taraflı sözleşme hazırlıyordu. Azerbaycan ise yapılacak olan bu sözleşmeyle toprak bütünlüğünü korumayı umut ediyordu. Ermeni komünistler de bu sözleşmeyle Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ meselelerinin kendi yararlarına çözüleceğini bekliyorlardı. Rusya’nın takip ettiği bu politikaya kızan Nerimanov, Moskova’ya çektiği telgrafta, Sovyet hâkimiyeti kurulmadan önce tartışmasız kabul edilen Azerbaycan topraklarının şimdi tartışmalı hale getirilmesine ve ülke topraklarının satılığa çıkarılmasına karşı ciddi itirazını bildirdi.

⁹⁵ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1920)*, s. 442, 443.

⁹⁶ Gülzar İbrahimova-Vagif Valizada, “Sovietization of Azerbaijan and Invasion Plans of Nakhchivan Armenians”, *The Journal of International Civilization Studies Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 4/1 (2019), s. 30.

⁹⁷ *K İstorii Obrazovani Nagorno-Karabakskoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR (1918-1925). Dokumentı i Materialı* (Bakü: Azərneşir, 1989), s. 31.

Tüm çabalarına rağmen Moskova, Nerimanov’u ciddiye almıyordu. Tüm kararlar Moskova tarafından alınıyordu. Azerbaycan tarafının itirazına rağmen Zengezur ikiye bölünerek batı kısmı zorla Ermenistan’a bağlandı. Bu araziye İran, Mısır, Türkiye ve Rusya’dan göç ettirilen Ermeniler iskân edildi. Azerbaycanlı farklı gerekçelerle bölgeden çıkarıldı. Böylece Azerbaycan ve Nahçıvan arasında koridor oluşturuldu. Aynı dönemde Gazah kazasının dağlık bölgesi olan Dilcan da Azerbaycan halkının iradesi dışında Ermenistan’a verildi.

29 Kasım 1920’de Erivan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulduğu ilan edildi. Fakat bölgede Taşnak Hükûmeti’nin faaliyetleri hâlâ sona erdirilmemişti. 30 Kasım 1920’de AK(b)P MK’nin Siyasi ve Teşkilat bürolarının birleştirilmiş toplantısı gerçekleştirildi. Toplantıya N. Nerimanov, G. N. Kaminski, Y. D. Statsova, G. K. Orjonikidze, M. B. Gasimov, E. N. Garayev, S. A. Danielyan, M. D. Hüseyinov ve A. R. Serebrovski katıldılar.⁹⁸ Toplantıya katılanların %50’den fazlası diğer milletlerden temsilcilerdi ve toplantıda, Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi kararı onaylandı.⁹⁹

Bu toplantıda üçüncü konu olarak Ermenistan Devrim Komitesi’nin, “Ermenistan’da Sovyet hâkimiyetinin ilan edilmesi hakkındaki telgrafi” tartışılmış ve karar alınmıştı.¹⁰⁰ AK (b) MK Siyasi ve Teşkilat bürolarının birlikte yaptığı, yukarıda adı geçen toplantıda kabul edilen “tarihî” kararı anlamak için toplantıya katılanların millî kimliklerinin önemli olduğunu göz ardı etmemek gerekiyor. Görüldüğü üzere diğer milletlerin temsilcileri çoğunluğu sağlıyordu. Bu şartlar altında da Azerbaycan lehine bir karar beklemek imkânsızdı. Toplantıda kabul edilen kararın “v” bendinde “... *Sovyet Azerbaycan’la Sovyet Ermenistan arasında hiçbir sınır yoktur.*” ifadesi yer alıyordu. Kabul edilen kararın esas amacı “g” bendinde ifade edilmişti. Bu bendde “*Zengezur ve Nahçıvan Sovyet Ermenistan’a geçmiştir.*”, “d” bendindeyse “*Karabağ’ın dağlık bölümüne kendi kaderini belirleme hakkı verilmiştir.*” ifadesi yazılıyordu. “e” bendinde de “*Sovyet Azerbaycanı’yla Sovyet Ermenistanı sarsılmaz askerî ve ekonomik ittifak kuruyor (petrol konusu da dâhil olmak üzere)*”deniyordu. Aynı zamanda kararın “j” ve

⁹⁸ Kuznetsova, *Ustanovlenie Sovetsko-Turetskikh Otnoşeniy*, s. 34, 41.

⁹⁹ Atahan Paşayev, *Açılmamış Sehifelerin İzleri* (Bakü: Azerbaycan Neşriyyatı, 2001), s. 476.

¹⁰⁰ Cemil Hesenli, “Spring 1918: Armenian Terrorism and the Turko-Moslem Genocide in Azerbaijan”, *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences* 1/4 (1998), s. 57.

“i” bendlerinde Nerimanov’a bu konularla ilgili yazılı beyan hazırlaması ve bunu Bakü Sovyeti toplantısında ilan etmesi görevi verildi.¹⁰¹

Stalin, 1 Aralık’ta Bakü Sovyeti’nde düzenlenen toplantıda N. Nerimanov’u, Zengezur’un, Sovyet Ermenistanı’na verildiğini açıklamaya zorladı. Bu beyanname tarihe “Nerimanov Beyanâtı” ismiyle geçmiştir. Bu toplantıda Ermenistan’da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasıyla ilgili fikirler de belirtilmiştir. Bu konuyla ilişkili alınan karar: “*Sovyet Azerbaycanı’yla Sovyet Ermenistanı birbiriyle sıkı şekilde bağlıdır ve bu iki ülke arasında hiçbir sınır mevcut değildir. Zengezur Ermenistan’a verilmiştir. Dağlık Karabağ’ın emekçi köylülerine kendi kaderini tayin etme hukuku verilmiştir.*” Aynı karara istinaden hazırlanmış Nerimanov Beyanâtı’nda, “*Bundan böyle hiçbir arazi meselesi asırlardan beri komşu olan iki halkın; Ermeniler ve Müslümanların birbirinin kanını dökmeleri için sebep olamaz. Zengezur ve Nahçıvan kazaları Sovyet Ermenistan arazisidir. Zengezur sınırlarındaki tüm askerî faaliyetler durdurulup Azerbaycan ordusu buradan çıkarılıyor.*” gibi cümleler yer alıyordu. Bu açıklama Rusya’nın Azerbaycan’daki temsilcileri Stalin ve S. Orconikidze tarafından sevinçle karşılandı. Stalin, Nerimanov Beyanâtı’nı çok beğendiğini bildirerek bu beyanatın Ermenistan’la Müslüman dünyası arasındaki uzun zamandan beri devam eden düşmanlığı tamamen ortadan kaldıracağını, Güney Kafkasya ve tüm Doğu halklarının tarihinde yeni sayfa açacağını ifade etmiştir.¹⁰² Orconikidze ise bu beyanatı “*insanlık tarihinde örneği olmayan önemli tarihî antlaşma*” gibi değerlendirmiş ve hatta toprakları elinden alınan Azerbaycan’a “teselli” olsun diye “Zengezur verimsiz dağlık bir arazidir. Buğdayı yok, suyu yok. Nahçıvan bataklık ve sıtmadan ibaret bir yerdir. Karabağ’daysa ekonomik anlamda önemli bir şey yoktur. Sovyet Azerbaycanı artık ağır bir yükten kurtulmuştur.”¹⁰³ söyleyerek Azerbaycan halkını borçlu çıkarmıştır.

Azerbaycan halkına yapılan oyunlardan biri de tarihin kara sayfasına yazılan bu kararı, S. Orconikidze’nin ısrarıyla N. Nerimanov’un okuması idi. Çünkü N. Nerimanov bu karara karşıydı. O, özellikle Nahçıvan’la ilgili konuya itiraz ediyordu. Zengezur’un tamamının değil, Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu batı bölümünün Ermenistan’a verilmesinin mümkün olduğunu savunuyordu. Ermenilerin 1918’de Zengezur’da

¹⁰¹ N. G. Geydarov, *V Gorakh Zengezura*, (Bakü: 1986), s. 4, 18.

¹⁰² Gülzar İbrahimova-Vagif Valizada, “Sovyetleşme Döneminde Azerbaycan’ın Tarihi Arazilerinin Yitirilmesi: Zengezur”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Temmuz 2018), s. 25.

¹⁰³ Baberovski, *Krasnyy terror. İstoriya stalinizma*, 233.

gerçekleştirdiği kısımlar sonucunda buradaki Azerbaycanlı nüfusun sayısında belirgin bir azalma yaşandığını belirtmekte fayda vardır. Nerimanov 1 Aralık 1920’de Azerbaycan K(b)P MK Siyasi ve Teşkilat bürolarının toplantısında alınan kararlar ile ilgili açıklama yaptı. O, konuşmasında sadece Zengezur’dan bahsetti.¹⁰⁴ Azerbaycan yönetiminde Zengezur’un bölünmesine yönelik memnuniyetsizlikler açıkça ortaya çıkıyordu. Bu yüzden Zengezur’un Ermenistan’a verilmesi resmen ilan edilse de bölgenin Ermenistan’ın idaresine geçmesi zaman almıştır. AK(b)P MK Siyasi ve Teşkilat bürolarının 12 Ocak 1921’de yapılan toplantısında, “Zengezur’un Müslüman bölgesinin idari yönden oluşturulması” hakkında karar verildi.¹⁰⁵ Sonuç olarak Zengezur kazasının 6.742 verst²’lik arazisinden 3.105 verst²’si Azerbaycan SSC’de kalmış, 3.637 verst²’si ise Ermenistan’a verilmiştir.¹⁰⁶

Azerbaycan’ın sahip olduğu topraklar Ermenistan’ın çıkarları doğrultusunda parçalanmaya devam ediyordu. 20 Temmuz 1921’de Ermenistan SSC Halk Komiserleri Sovyeti ülke topraklarını idari alanda 9 kazaya ayırarak onayladı. Dokuzuncu kazaya şimdiki Sisyan, Kafan, Gorus ilçeleri ve Megri ilçesinin bir bölümünü de kapsayan Zengezur kazası oldu.¹⁰⁷ Zengezur’un büyük bir bölümünü ele geçiren Ermenistan, 1921 yılının yazına kadar bu bölgede yerel hâkimiyet organlarını oluşturdu. 1921 yılının ikinci yarısından itibaren Ermenistan Yukarı Zengezur Gorus’u da ele geçirdi. Ermenistan burada yaşayan Azerbaycanlılara baskı yaparak yurtlarını terk etmelerine neden oldu. Tüm bunlarla yetinmeyen Ermenistan Aşağı Zengezur-Bergüşad’ı da ele geçirmeye çalışıyordu. Sisyan, Gorus ve Kafan illerini Ermeni mezalimi nedeniyle terk eden Azerbaycanlıların geri dönmesi için Azerbaycan ve Ermenistan arasında resmî anlaşma imzalanırsa da Ermenistan Hükûmeti bu insanların yurtlarına dönmelerini her fırsatta engelliyordu. Bu amaçla Ermenistan Devrim Komitesi 1921’de göçmenlerle ilgili karar verdi. Ermenistan Hükûmeti, yiyecek, ulaşım ve yerleşim sorunları çözülene kadar göçmen akınının durdurulmasını ve sınıra toplanan Azerbaycanlıların Ermenistan’a bırakılmamasını resmileştirmiş oldu.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzleri*, s. 477.

¹⁰⁵ Memmedova, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dövründe Yukarı Karabağ’da Siyasi Vaziyet: Ermeni Terörizminin Güçlenmesi*, s. 120.

¹⁰⁶ Geydarov, *V Gorakh Zengezura*, s. 3.

¹⁰⁷ Musayev, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 92.

¹⁰⁸ *K İstoriı Obrazovani Nagorno-Karabakskoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR*, s. 64.

Azerbaycanlıları yurtlarına sokmayan Ermeni Hükûmeti İstanbul, Mısır, Bulgaristan ve Romanya'ya başvurarak orada yaşayan Ermenilerin, Ermenistan SSC'ye göç ettirilmelerini teklif etti. Bu yanlış göç politikası sonucunda 1918-1920'li yıllarda Zengezur'dan kovulan 60 binden fazla Azerbaycanlıdan, 1926 yılında sadece 5 bini yurda dönebilmişti.¹⁰⁹

Azerbaycan halkının karşılaştığı sorunlar bununla sınırlı kalmadı. 4 Temmuz 1921'de RK(b)P MK Kafkasya Bürosu'nun Stalin'in katılımıyla gerçekleşen toplantısında "Karabağ meselesi" tartışılarak Dağlık Karabağ'ın Ermenistan SSC'ye verilmesi kararı alınsa da Nerimanov buna sert tepki göstermiştir.¹¹⁰ Kararı onaylamayan Azerbaycan komünistleriyle Ermeni taraftarları (Kirov, Orconikidze, Myasnikov, Figatner) arasında büyük bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Ertesi gün, 5 Temmuz 1921'de N. Nerimanov'un talebiyle Karabağ meselesi tekrar tartışmaya açıldı. Sonuç olarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'nin sınırları içerisinde kalmasına, geniş özerklik verilerek yönetim merkezinin Şuşa şehri olmasına karar verildi. Bu karar iki yıl sonra, 7 Temmuz 1923'te Azerbaycan SSC Hükûmeti'nin kararnamesiyle nihayet resmileştirildi.¹¹¹

Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a verilmesi süreci sonraki yıllarda da devam etti. Kafkasya ve SSCB yasama organlarında çalışan Azerbaycanlı temsilciler, bu hukuksuzluklara karşı herhangi bir adım atamıyorlardı.

2.1.3. Türkiye ile İmzalanan Antlaşmalarda Nahçıvan Meselesi

Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan sonra da Nahçıvan'da Ermeni silahlı güçlerinin saldırgan tutumu nedeniyle gerginlik hâlâ devam ediyordu. Ermenistan'ı destekleyen Orconikidze, Nahçıvan ve Dereleyez'in Ermenistan'a verilmesi durumunda Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'ın elinde kalması fikrine sıcak baktığını belirterek, bu konuyu Çeçerin'e iletti. Moskova, bu konuyu Neriman Nerimanov'a iletti ve bu durum, onun sert tepkisine neden oldu. Çünkü Nerimanov, Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'ın tartışılmaz bölgeleri olduğunu ve Nahçıvan'da Müslüman nüfusun üstünlük oluşturması nedeniyle Azerbaycan tarafında kalması gerektiğini bildirdi. Fakat N. Nerimanov'un haklı talepleri Çeçerin tarafından görmezden geliniyordu. Çiçerin,

¹⁰⁹ Gozalova "The Karabakh Issue in Relation With Armenia and Azerbaijan (1918-1920)", s. 35.

¹¹⁰ Altstadt, *The Azerbaijani Turks*, s. 57.

¹¹¹ Elenora Abaskulieva, "Voennoy Alyans Bolşevikov i Daşnakov Nosil Virajennyy Anti Azerbaydjanskiy Kharakter", *Azerbaydjanskije İzvestiya* (26 Mayıs 2012), s. 1, 2.

Lenin'i de yanlış bilgilendirerek güya N Nerimanov'un, eskiden beri Ermenistan toprakları olan Karabağ, Culfa, Nahçıvan, Şerur, Dereleyez ve Ordubat'ın Kızıl Ordu tarafından ele geçirilerek Azerbaycan'a bağlanmasını talep ettiğini bildirerek konuyu çarpıtıyordu.¹¹² Moskova, Ermenistan'ın toprak iddialarının onların yararına çözülmesi taraftarıydı. Fakat Taşnak Ermenistan Hükûmeti'nin İngilizlerle yakınlaşması ve Sovyetlere karşı direnişi Moskova'yı kızdırıyordu. 15 Haziran'da AK(b) Partisi'nin Orconikidze'nin katılımıyla Bakü'de yapılan toplantısında, Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'a birleştirilmesi kararı alındı. Alınan karara dayanarak Kızıl Ordu birlikleri bölgede askerî faaliyetlere başladı. Fakat Ermenilerin bölgede yaşayan Müslüman halka karşı saldırıları devam ediyordu.

17 Haziran 1920 tarihinde Kızıl Ordu güçleri Zengezur'u Taşnaklardan kurtararak Nahçıvan'a doğru yönelmeye başladı. Tarhov komutasındaki Kızıl Ordu birlikleri 28 Temmuz'da Nahçıvan'a girdi.¹¹³ Aynı gün Nahçıvan'da Sovyet hâkimiyeti kuruldu ve Nahçıvan SSC ilan edildi. M. Bektaş başkanlığında Nahçıvan'ın yüksek idari organı olan Nahçıvan Devrim Komitesi oluşturuldu.¹¹⁴ Yeni kurulan Devrim Komitesi Ermenistan'ın Taşnak hükûmetine barış teklifinde bulundu. Fakat Ermenistan, Nahçıvan ısrarını yineleyerek barış yapmaktan imtina etti. Şahtahtı bölgesini işgal eden Ermeniler, bölgeyi terk etmek istemeyerek direnmeye devam ediyordu. Tarhov, Ermeni tarafına Şahtahtı'yı boşaltmaları için iki sefer ültimatom gönderse de olumlu bir cevap alamadı. Bolşeviklerle müttefiklik prensibi çevresinde hareket eden Halil Paşa, 29 Temmuz'da Nahçıvan'a geldi. Ermenistan'ın hücum ihtimali göz önünde bulundurularak Veysel Bey komutasındaki bir Türk müfrezesi Nahçıvan'a çağrıldı.

Türk-Sovyet güçlerinin birleşmesi de Ermenileri saldırgan tutumlarından vazgeçiremedi. Ermeni güçleri Goris-Nahçıvan yolunu keserek Angelavut'u ele geçirdiler. Yukarıda adı geçen Türk müfrezesi 2 Ağustos'ta Araz Nehri'ne kadar olan bölgede Nahçıvan'ın güvenliğini korudu ve Ermenileri geri püskürtmeyi başardı.¹¹⁵ Ermeni tarafıyla Tiflis'te başlayan görüşmeler nihayet 10 Ağustos'ta sonuca bağlandı.

¹¹² Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 128.

¹¹³ Paşayev, *Açılmamış Sayfaların İzleri*, s. 474.

¹¹⁴ İbrahimova-Valizada, "Sovietization of Azerbaijan and Invasion Plans of Nakhchivan Armenians", s. 38.

¹¹⁵ Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1920)*, s. 354, 368.

Böylece Ermeni saldırılarından bunalarak topraklarını terk etmek zorunda kalan halk, sonunda huzura kavuştu.

10 Ağustos tarihinde Nahçıvan Devrim Komitesi, Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti'nin Başkanı N. Nerimanov'a mektup gönderdi. Mektupta "Nahçıvan nüfusunun büyük çoğunluğunun kararıyla Nahçıvan Diyarı kendini Azerbaycan SSC'nin ayrılmaz bir parçası olarak görüyor."¹¹⁶ ifadeleri yer alıyordu. Fakat Ermeniler ele geçirdikleri toprakları boşaltmamakta ısrar ediyorlardı. Bu yüzden 10 Ağustos günü Ermenistan ve Sovyet Rusya arasında bir sözleşme imzalandı. Bu sözleşmeye göre Zengezur, Nahçıvan ve Karabağ geçici olarak Sovyet güçlerinin denetimi altında kalacaktı. Gümrü-Şahtahtı demiryolu ise ancak sivil malzeme nakliyesi için kullanılacaktı. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında yol açılmış, ancak Ermenistan ise bu süreçte Gümrü-Culfa yolunu kullanma hakkını elde etmişti. Aslında bu da Azerbaycan topraklarının, Rusya tarafından Azerbaycan'a sorulmadan Ermenistan'a verilmesi demekti. Rusya, Azerbaycan topraklarını, Ermenistan'ı sovyetleştirmek için bir fırsat olarak değerlendirdi. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyeti kurulduktan hemen sonra Rusya'nın baskısıyla Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a verilecekti.

Ermenistan'la yapılan bu geçici barış Türkiye'yi de rahatsız ediyordu. Özellikle Şahtahtı ve Culfa yolunun Ermenilere verimesi, Türkiye için ciddi bir sorun oluşturuyordu. Çünkü Ermeniler bu demiryolunu kullanarak Azerbaycan'a giden hattı kesebilir ve Rusya'nın Türkiye'ye göndereceği askerî yardımı engelleyebilirdi. Ermenistan ise bu demiryolu aracılığıyla İran'dan yardım alabilecekti. Bu nedenle hem Azerbaycan hem de Türkiye Moskova'ya itirazlarını ilettiler. Moskova'daki Türk heyeti, Lenin'le görüşerek bu konudaki rahatsızlığını açıkça dile getirdi. Ermenistan'ın Kızıl Ordu'ya karşı direnişi devam ederken, Moskova'daki Türk heyetinin baskısı üzerine Sovyetler, Şahtahtı'nın Türk ordusu tarafından ele geçirilmesine göz yumacaklarını belirttiler.¹¹⁷ Dolayısıyla Şahtahtı-Culfa demir yoluyla ilgili daha önce alınan karar hükmünü yitirmiş oldu.

Moskova'da bunlar olurken, Fransa'nın başkenti Paris'te Türkiye ve Ermenistan'ı ilgilendiren önemli gelişmeler oluyordu. I. Dünya Savaşı sonrasında, 10 Ağustos 1920'de, İtilaf Devletleri ve Osmanlı arasında Sevr Antlaşması imzalandı. Bu

¹¹⁶ Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)* (Bakü: Elm,1999), s. 30.

¹¹⁷ Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 130, 131.

antlaşmaya göre Türkiye'nin doğusunda "Büyük Ermenistan"ın kurulması amaçlanıyordu. Diğer yandan Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında yapılan anlaşma ile Culfa-Şahtahtı demiryolunun kontrolü Ermenilere verildi ve bu durum tamamen Türkiye'nin aleyhineydi. Sevr Antlaşması'nı temel alarak harekete geçen Ermeniler, bazı bölgeleri ele geçirmişlerdi.

Gelişmeler üzerine Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, 13 Eylül gecesi saldırı emri vererek Ermenileri geri püskürtmeyi başardı. Artık Ermenilerle savaşmak kaçınılmazdı. 28 Eylül'de taarruza geçen Türk ordusu hızlı bir şekilde Sarıkamış'ı, Merdenek'i Ermenilerden temizledi. 24 Ekim'de ise Kars, Türk Ordusu tarafından ele geçirildi. Savaştan sağ kurtulmayı başaran Ermeniler Gümrü yönünde hareket etmeye başladılar. Ermenileri barışa zorlamak isteyen Kâzım Karabekir Paşa, Türk birliklerine Gümrü yönünde ilerleme emri verdi.¹¹⁸ 14 Kasım'da taarruza geçen Türk birlikleri, Ermenilere ağır kayıplar verdirdi. Bozguna uğrayan Ermeniler 17 Kasım'da Türk tarafının barış şartlarını kabul etmek zorunda kaldılar. 3 Aralık 1920'de Türkiye ve Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalandı. Yapılan antlaşmaya göre Kars, Iğdır ve Kulp kazaları Türkiye'ye verildi ve Arpaçay sınır olarak kabul edildi. Türkiye'yle Ermenistan arasında yapılan Gümrü Antlaşması'yla Nahçıvan'da Türkiye'nin garantörlüğünde yerel hükûmetin oluşturulması kararı alındı.¹¹⁹ Böylece Nahçıvan kurtarılmış oldu. Gümrü'de Türkiye ve Ermenistan arasında barış imzalanırken Bolşevikler de Taşnak Ermenistan hükûmetini devirmek üzere Erivan'a doğru ilerliyorlardı. Erivan'a ulaşan Bolşevikler, 2 Aralık 1920'de yönetimi ele geçirerek Sovyet yönetimini kurdular.

2.1.3.2. Nahçıvan Problemi, Moskova ve Kars Antlaşmaları

Türkiye'nin Gümrü Antlaşması'nı imzalaması Sovyet hükûmetini rahatsız etti. Rusya, Türkiye'nin sonraki hamlelerini göz önüne alarak, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki toprak iddialarını şimdilik karşılıksız bırakmanın daha doğru olacağına karar verdi. Rusya, Türkiye'yle masaya oturmanın çıkarlarına uygun olacağını düşünerek görüşmeler yönünde yeşil ışık yaktı. Rusya'nın tedirginliğini fark eden Türk tarafı Şubat 1921'de Moskova'ya heyet göndermeye karar verdi.

¹¹⁸ Sarı, *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, s. 561, 575.

¹¹⁹ Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 298, 299.

1921 yılının Şubat ve Mart aylarında Moskova’da Rusya-Türkiye Konferansı yapıldı. Sonuç olarak, 16 Mart 1921’de *dostluk ve kardeşlik üzerine* 16 madde ve 2 ekten oluşan Moskova Antlaşması imzalandı. Moskova’daki görüşmenin önemli konularından biri de Nahçıvan konusuydu. Antlaşmanın 3. maddesine göre Nahçıvan vilayeti, 1(c) ilavesinde gösterilen sınırlar dâhilinde, Azerbaycan’ın garantörlüğü altında özerk bölge ilan edildi. Azerbaycan’ın bu garantörlüğü, üçüncü bir devlete ayrıcalık tanımaması şartıyla kabul edildi.¹²⁰ Böylece Nahçıvan’ın statüsü kesinleşti. Bu kararın alınmasında Türk tarafı büyük çaba gösterdi. Moskova Antlaşması’ndan sonra, Kâzım Karabekir Paşa’nın verdiği emir doğrultusunda, Nahçıvan’daki Türk birlikleri bölgeyi boşaltmaya başladı.¹²¹

Moskova Antlaşması’ndan sonra Türkiye, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri’yle arazi-sınır meselelerini kesinleştirmek için çabalamıştır. Rusya, 1918-1920 yıllarında oluşan siyasi ve toplumsal nedenlerle toplam 22.000 km²’lik toprakları Türkiye’ye geri verdi.¹²² Türkiye 1920 Eylül-Aralık aylarında Ermenistan’la savaşmak zorunda kalmış ve bu topraklara sahip olmuştu. Bu nedenle, Rusya ve Türkiye arasındaki sınır meseleleri açıklığa kavuşturuldu. Ancak Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyetleri, özellikle Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırların kesinleştirilmesi gerekiyordu.

Daha önce 2 Aralık 1920’de Türkiye’yle Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanırsa da (bu antlaşma Taşnaklarla yapılmıştır) bu antlaşmayı ne Rusya ne de Sovyet Ermenistanı (artık Ermenistan sovyetleşmişti) kabul ediyordu.¹²³ Bu tartışmalı konuları çözmek için Kars Konferansı’nın yapılmasını kararlaştırıldı. Azerbaycan KP MK Siyasi Bürosu’nun 26 Ağustos 1921 tarihli kararıyla Halk İşçi ve Köylü İzleme Komiseri Behbud Ağa Şahtatinski, Azerbaycan SSC’nin temsilcisi olarak konferansa gönderildi.¹²⁴ Azerbaycan Hükûmeti konferansa güçlü temsilcilerle katılmayı amaçlıyordu. Sovyet Azerbaycan yönetimi, Kars’a Şahtatinski’yi göndererek bu meseleye çok önem verdiğini göstermişti. Ancak Azerbaycan Komünist Parti yönetimindeki S. Danielyan, L. Mirzoyan, A. Mikoyan ve S. Orconikidze, Haziran

¹²⁰ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 409.

¹²¹ Atınur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s. 442, 443.

¹²² Pervin Darabadi, “Geopolitical Rivalry in the Caucasus in the Early 20th Century (a geohistorical essay)”, *The Caucasus and Globalization* 1/1 (2006), s. 172.

¹²³ Musayev, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 296.

¹²⁴ Nahçıvan Muhtar Respublikası Âli Meclisi *Behbud Ağa Şahtatinski ve Gars Müğavilesi*, (Nahçıvan: Ecemi Neşriyyat, 2012), s. 32, 33.

1921’de Behbud Ağa Şahtatinski’yi görüşmelerden uzaklaştırıp yerine kendileri için daha uygun olan birini getirmeye çalışıyordu.¹²⁵ Lakin N. Nerimanov’un ısrarcı tutumu sayesinde Behbud Ağa Şahtatinski görevine devam edebilmişti. Nahçıvan SSC Halk Komiserleri Sovyeti, Nahçıvan’ın çıkarlarını korumak için konferansta Şahtatinski’nin yanı sıra Tağı Safiyev’i de temsilci olarak görevlendirmişti.

Kars Konferansı’nda (26 Eylül-13 Ekim) Türkiye’nin Güney Kafkas Cumhuriyetleri’yle sınırlarının kesinleşmesinin yanı sıra Nahçıvan bölgesinin statüsü meselesi de tartışıldı.¹²⁶ İmzalanan Kars Antlaşması’yla onaylanan Nahçıvan’ın özerklik statüsü genel olarak Moskova Antlaşması’ndaki üç meseleden biraz farklıydı. Antlaşmada Nahçıvan’ın Azerbaycan’a bağlı olması ve özerklik verilmesi meselesi belirlenmiştir. Moskova Antlaşması’ndan farklı olarak Kars Antlaşması’nın 5. maddesinde Nahçıvan’ın statüsü konusunda anlaşmaya varan taraflar belirlenmiştir. Bu taraflar, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan hükûmetleridir. Antlaşmanın bu maddesinde “Türkiye Hükûmeti, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetleri, antlaşmanın 3. ekinde gösterilen sınırlar dâhilinde Nahçıvan vilayetinin, Azerbaycan himayesi altında özerk yapı oluşturması kararına vardılar.”¹²⁷ ifadesine yer verilmiştir. Ermenistan Nahçıvan’ın bağımsızlığını tanıyıp (28 Aralık 1920), Kars Antlaşması’yla Azerbaycan’ın garantörlüğünde olmasını onaylasa da toprak iddialarını sürdürmüştür. Ermenistan imzaladığı antlaşmanın hükümlerini ihlal ederek ileriki yıllarda Nahçıvan’ın 10 köyüne sahip olmuştur.¹²⁸ 1918-1920’li yıllarda Ermenistan defalarca: “Eğer Azerbaycan, Nahçıvan ve Şerur’u bize verirse biz Karabağ ve Zengezur iddialarından vazgeçeriz.” beyanında bulunmuştur. Ermenistan, Kars Antlaşması’nın feshi için çabalamış, Moskova Antlaşması’nın feshi için de defalarca Rusya Devleti’ne başvurmuştur. Ancak bu çabalar boşa gitmiştir. Bu antlaşmayla Ermenistan zor bir duruma düşmüştür. Ermenistan istese de Kars Antlaşması’nı tek taraflı feshedemezdi. Çünkü bu antlaşmanın tarafları Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye olup, Rusya arabulucu konumunda yer almıştır. Nahçıvan ile ilgili üç temel prensip Moskova Antlaşması ile belirlenmiştir: Nahçıvan’a Azerbaycan sınırları içinde özerklik verilmiş, Nahçıvan, Azerbaycan’ın garantörlüğü altında olduğu kabul edilmiş ve Azerbaycan,

¹²⁵ Musa Gasımlı, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik Siyasi Münasibetleri (aprel 1920-ci il-dekabr 1922-ci il)* (Bakü: Mütercim, 1998), s. 78.

¹²⁶ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 406.

¹²⁷ *Azerbaycan Tarihi*, Nisan 1920-Haziran 1941 Yeddi Cildde, VI/s. 196.

¹²⁸ *The Nakhchivan Autonomous Republic* (Bakü: 2003), s. 68.

Nahçıvan'ı üçüncü bir devlete veremez.¹²⁹ Bu antlaşmanın Ermenista ile doğrudan bir ilgisi yoktur.

2.2. Sovyet Rejimine Karşı Ayaklanmalar

27 Nisan 1920'de XI. Ordu'nun Azerbaycan'ı işgaliyle ülke tarihinde yeni bir dönem başladı. Bu dönem, Sovyet tarih yazımında tamamen çarpıtılmış bir biçimde yansıtılsa da asıl gerçek, ulusal bağımsızlığın sona ermesiydi. İşgalle birlikte Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ihlal edildi, ülkenin stratejik ve kültürel önemini azaltma siyaseti uygulandı.

Sovyetleşmenin başladığı ilk dönemden itibaren Azerbaycanlılar arasında siyasi olarak aktif iki anti-Sovyet merkez ortaya çıktı. Bu merkezlerden biri, Fetali Han Hoyski önderliğinde Tiflis'teki mülteciler tarafından kurulan Azerbaycan Kurtuluş Komitesi'ydi. Diğer merkez ise genç Müsavatçılar Mirzabala Mammadzâde, Abdulvahab Yurdsever ve Cafer Cabbarlı liderliğindeki Azerbaycan İstiklal Örgütü'ydü.¹³⁰ Fakat ortaya çıkan bu iki gruba rağmen muhalefet ne etkin bir şekilde birleşebildi ne de gereken düzeyde örgütlenebildi. Genel olarak Azerbaycan'da Sovyet yönetimine karşı direniş, Askerî Komünizm uygulamalarının acımasızlığına ve halkın giderek artan hoşnutsuzluğuna dayalı olarak kendini gösterdi. Daha işgalin ilk gününden itibaren halka seslenen Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi direnenlere karşı sert önlemler kullanacağını ilan etti.¹³¹ Ancak ilk gün ne halk ne de Milli Ordu, XI. Ordu'ya karşı ciddi bir direniş gösterebildi. Bu durumun nedenlerini şu şekilde sıralanabilir.

Birincisi, olayların mahiyetini anlayan ve işgalci birliklere karşı koyacak olan güçler, eşit olmayan güç dengesi karşısında direnişin anlamsız olduğunu ve sayısız kayıpla sonuçlanacağını fark ettiler;

İkincisi, Mart 1918'in dehşetini yaşayanlar, Bolşeviklerin yeniden iktidara gelmesinden korkarak, birçoğu yaşadıkları yerleri terk edip gizli yerlere ve ormanlara çekildiler;

¹²⁹ Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*, s. 409.

¹³⁰ Ümit Akın, "Azerbaycan İstiklaline Adanmış Bir Ömür: Abdulvahap Yurtsever", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (Kasım 2020), s. 4563.

¹³¹ Cemil Hesenli, *Rus İngilabı ve Azerbaycan: Müstegilliyeye Doğru Çetin Yol (1917-1920)* (Moskova: Filinta Yayınevi, 2011), s. 370.

Üçüncüsü, Azerbaycan'ın şehir ve ilçelerinde yaşayan diğer etnik gruplardan olanlar, XI. Ordu'nun gelişini memnuniyetle karşıladı ve Bolşevik yönetimini meşru otorite olarak kabul etti. Bolşeviklerin önceden hazırladığı senaryo, bu ahlaki ve psikolojik koşullar altında kolaylıkla uygulandı.

Nisan İşgali'nden sonra Bolşevikler, Azerbaycan'da tam bir işgal rejimi kurdular. Bolşevikler, siyasi muhaliflerinin yanı sıra orduya, aydınlara ve din adamlarına acımasızca davrandılar. M.A. Resulzâde, komünist rejim hakkında şöyle yazıyordu: “Bütün milli işletmeler kapatılıyor, milli ordu dağıtılıyor, aydınlar öldürülüyordu, ... sınıf mücadelesi alevlendiriliyor, halk arasında nefret körüklendiriliyor, kardeş kardeşe karşı kışkırtılıyordu, kısacası memleket sovyetleşiyordu.”¹³²

Daha önce de belirtildiği gibi, 1920 yılının 27 Nisan'ı 28 Nisan'a bağlayan gece parlamentonun son oturumunda, iktidarın Komünistlere devrine ilişkin yasa kabul edildi. Bu yasanın hükümlerinden biri, yerel ordunun etkilenmeyeceği hususundaydı. Ancak Bolşevikler verdikleri sözü tutmayarak Azerbaycan ordusunun lağvedilip XI. Kızıl Ordu'ya bağlanması için harekete geçtiler. Bolşevikler, buna ek olarak, Azerbaycan silahlı kuvvetleri için dış ülkelerden satın alınarak depolarda muhafaza edilen kıyafet, ayakkabı ve diğer ihtiyaç malzemelerine el koydular. Hatta Azerbaycan askerlerinin kıyafetlerini zorla üzerlerinden çıkardılar. Çünkü XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'a oldukça kötü bir durumda gelmişti. Azerbaycan ordusunun bu tür giysilerle donatılması, Kızıl Ordu askerleri arasında hoşnutsuzluk yaratıyordu. XI. Kızıl Ordu'nun asker ve subayları izinsiz halkın evlerine giriyor, tutuklamalar yapıyordu. Hatta suçsuz insanlar infaz ediliyordu. Askerler tarafından yağmalanan mücevherler, halılar, değerli eşyalar, mobilyalar trenlere ve gemilere yüklenerek Sovyet Rusya'ya gönderiliyordu. Bolşeviklerin Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde yaptıkları katliamlar ve soygunlar 1918 Mart olaylarını anımsatıyordu. Bakü'de uygulanan terör ve soygun, kazalarda daha ağır bir biçimde tekrarlanıyordu. Azerbaycan ordusuna yönelik aşağılayıcı tavırlar, ordunun sahip olduğu gereçlerin yağmalanması ve köylü ile zenginlerin mallarının vagonlara yüklenip Rusya'ya gönderilmesi, halkın sabrını taşırdı. Ülke vatandaşlarının onuruna yapılan bu hakaretler halkın tepkisini artırdı. Artık Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden Bolşeviklere karşı direnişlerin başladığıyla ilgili haberler geliyordu.

¹³² Nesiman Yagublu, *Memmed Emin Resulzade* (Bakü: Gençlik, 1991), s 147.

18 Mayıs'ta Bolşevikler ve Kızıl Ordu birlikleri, Şuşa'da yeni hükûmete karşı ayaklanma olduğunu öğrendiler ve bunu engellemeyi başardılar.¹³³ Yeni rejime karşı çıkan halk, Ucar ve Bargüşad'da trenlerin demiryolu hattındaki hareketini durdurmaya çalıştı.¹³⁴ 1920 yılı Mayıs ayının ortalarından itibaren Bakü'de Sovyet Hükûmeti'ne karşı ayaklanma hazırlıkları yapıldığı duyuldu. 26 Mayıs 1920'de, 28. Tümen Komutanı, şehir Askerî Garnizon Başkanı Nesterovski tarafından imzalanan emirde, Bakü'de işçi ve köylü hükûmetine karşı ayaklanma hazırlığına dair söylentiler olduğu bildirildi. Nesterovski emirde ayrıca şunları belirtti: "Hangi evden kurşun sıkılırsa o ev bombalanacak, evde yaşayanlar işçi köylü iktidarı düşmanı ilan edilerek 16'yla 50 yaş arası herkes yargılanmadan kurşuna dizilecektir. İşaretler veya işaret verenler yakalandıkları yerde imha edilecektir."¹³⁵ Bu emir bile Bolşeviklerin halka karşı ne kadar amansız olduğunu gösteriyordu. XI. Kızıl Ordu mensuplarının yaptıklarına tanıklık edenler, sarhoş denizcilerin, askerlerin ve Çekistlerin akıl almaz vahşetini, soygun ve taciz olaylarını, temel insan haklarıyla alay ettiklerini ve kadınlara tecavüz ettiklerini her zaman hatırlayacaktı. Ayrıca, Çeka tarafından işlenen ve ustalıkla örtbas edilen dehşeti hiçbir zaman unutmuyacaktı. Her gün, her saat aramalar yapılıyor, hukuka aykırı ve kasıtlı el koymalar gerçekleştiriliyordu.¹³⁶

M. A. Resulzâde, Azerbaycan'daki XI. Ordu Özel Şubesi'nin faaliyetleriyle ilgili olarak şunları yazmıştır: "Azerbaycan'ın askerî diktatörü ve cellatı Pankratov'du. Pankratov'un emrinin üzerinde bir emir yoktu."¹³⁷ XI. Ordu'nun Siyasi Dairesi'nin başına geçen bu acımasız adamın başkanlığındaki özel bölümde çok sayıda Ermeni uyruklu Taşnak görev yapıyordu. O dönemde A. Mikoyan, Azerbaycan halkının düşmanlarının hamisi rolünü üstlenmişti. Azerbaycan Milli Ordusu'nun ana bölümü Cavanşir, Ağdam, Terter, Şeki süvari alayları, Bakü piyade alayı ve iki topçu tümeni Karabağ bölgesinde bulunuyordu. Ermeni isyanlarına ve saldırganlığına karşı konuşlandırılan bu güçler, XI. Ordu'nun başıboş davranışlarına ve Bolşeviklerin yerel Türk-Müslüman nüfusa yaptıklarına kayıtsız kalmamış ve onları engellemeye çalışmıştı.

¹³³ Nesiman Yagublu, *Azerbaycan Legionerleri* (Bakü: Çırag Yayınevi, 2005), s. 317.

¹³⁴ İbişov, *Azerbaycan Kendinde Sosial-Siyasi Prosesler (1920-1930)*, s. 59.

¹³⁵ Rena Bayramova, *Azerbaycan Rehberliğinde İhtilaflar ve Dâhili Siyasi Çekişmeler: 1920-1925-ci iller* (Bakü: Elm Yayınevi, 2007), s. 19.

¹³⁶ Vahid Ömerov, "Azerbaycan SSR-de Bolşevik Rejimine Garşı Silahlı Üsyanlar (1920-1930-cu iller)", *Ses Gazeti* (27 Kasım 2012), s. 1.

¹³⁷ Emrahov, *XX Asırda Azerbaycan'da Milli-Azaldık Herakatu*, s. 154.

Bu da büyük çatışmalara yol açtı. Karabağ'da bulunan Azerbaycan askerî birliklerinde yaklaşık altı bin asker bulunuyordu. Aslında bu askerî birlikler, Karabağ'da kontrolü sağlayarak Bolşevik hükûmetinin bölgedeki otoritesini zayıflatmıştı. Bolşeviklerin Azerbaycan Milli Ordusu'na olan güvensizliği, ordunun tamamen ortadan kaldırılması kararına yol açtı.¹³⁸ Bu nedenle Sovyet Rusya Askerî Kumandanlığı, Karabağ'daki XI. Ordu'ya Azerbaycan askerî birliklerini silahsızlandırma görevini verdi. Bu tür olumsuzluklar halkı harekete geçirdi ve böylece Azerbaycan için gerçek savaş başlamış oldu. Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgaline karşı direniş hareketinin isyan dalgası, 28 Nisan İşgali'nden kısa bir süre sonra tüm ülkeyi sardı. 1920'li ve 1930'lu yıllarda komünist rejime karşı mücadele, ideolojik mücadeleden ziyade silahlı ayaklanmalara dönüştü.

2.2.1. Terter Ayaklanması (21 Mayıs 1920)

Azerbaycan topraklarında XI. Kızıl Ordu'nun askerî birliklerine karşı ilk isyan Karabağ'ın Terter bölgesinde başladı. Mayıs ayı ortalarında Millî Ordu ile XI. Ordu arasındaki çatışma Terter'de bir isyan başlatmış ve bu isyan kısa sürede tüm ülkeye yayılmıştı. XI. Ordu'nun Karabağ'a müdahalesi sırasında Azerbaycan Millî Ordusu'nun piyade ve süvari alayları bu bölgeyi kontrol etmeye devam ediyordu. 21 Mayıs 1920'de Terter'de bulunan XI. Ordu'nun 32. Piyade Tümeni'nin 282. Alayı geri çekildi ve yerine XI. Ordu'nun başka birlikleri getirildi. Azerbaycan Millî Ordusu'na bağlı III. Şeki Süvari Alayı'nın atları da ele geçirilmek istendi.¹³⁹ Şeki Süvari Alayı'na ait atlara el koymak isteyen XI. Ordu askerleri, top ateşi kullanarak atları gasp etmeye çalıştılar. Bu olaya Azerbaycan millî güçleri kayıtsız kalmadı. Şeki III. Süvari Alayı, 32. Piyade Tümeni'nin 282. Alayı'na bağlı askerlere ateş açmak zorunda kaldı.¹⁴⁰ Böylece 29 Mayıs 1920'de Karabağ bölgesinde Sovyet rejimine karşı büyük ayaklanmalardan biri başladı. Azerbaycan askerleri 5 Haziran'da Terter, Ağdam ve Şuşa'da savaşa girerek Sovyet güçlerini ağır kayıplara uğrattılar. İsyana Nuri Paşa önderlik ediyordu.¹⁴¹ Karabağ'da Taşnaklar, Rus ordusuyla ortak hareket ettiler. Durumdan yararlanan Ermeniler Azerbaycan'ın kadim yurdu Karabağ'ı ele geçirmek istiyordu. Şuşa halkının

¹³⁸ Yevgeniy Tokarjevski, *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana 1920-1925 g.* (Bakü: Elm, 1950), s. 56, 57.

¹³⁹ *İstoriya Gosudarstvo i Prava Azerbaydjanskoy SSR: 1920-1934* (Bakü: Elm, 1973), s. 93.

¹⁴⁰ *Azadlıq*, "Terter Üsyani" (Bakü, 26 Nisan 1991), s. 2.

¹⁴¹ Musa Gasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, 1920-1945*, çev. N. Necef Ekber (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 97.

ayaklanmasının sebeplerinden biri de buydu. 10 Haziran'da XI. Kızıl Ordu II. Süvari Kolordusu ve 32. Piyade Tümeni Karabağ isyancılarına saldırdı. XI. Ordu birlikleri, ağır toplar ve zırhlı araçlar yardımıyla Karabağ isyancılarının ve Azerbaycan Millî Ordu askerlerinin direnişini kırarak Berde ve Terter'i ele geçirdiler. Askerler, geri çekilmek zorunda kalan yerel halka acımasızca işkence yaparak yol üzerindeki köyleri yaktılar.¹⁴²

Direnişçileri cezalandıran XI. Ordu Özel Şubesi ve Devrim Komiteleri, Türk-Müslüman nüfusa karşı teröre başvurarak 12 general, 27 albay ve yarbayı, 46 yüzbaşı ve kurmay yüzbaşayı, teğmen ve asteğmeni, 146 başçavuşu ve 266 askerî personeli kurşuna dizdi.¹⁴³

2.2.2. Gence Ayaklanması (26 Mayıs 1920)

Sovyet işgal rejimine karşı en büyük ayaklanma Gence'de meydana geldi. Terter isyanından etkilenen Gence halkı kısa zamanda Bolşeviklere karşı direnişe başladı.¹⁴⁴ Bolşevikler, Gence'deki Milli Ordu birliklerini tasfiye etmeye çalıştılar. Özellikle yerel askerler, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin Bolşevikler tarafından Kızıl Ordu tarzında yeniden düzenlenmesinden memnun değillerdi. Bu düzenleme, subayların terhis olmasına, birliklerin dağılmasına yol açan bir sistemdi. Askerlerin silahsızlandırılması kararı, kentte büyük bir tepkiyle karşılandı.

Rus subaylarının Gence'de konuşlanmış Tümen Komutanı Albay Mirza Gacar'ı görevden alma girişimi, Azerbaycan'da ilk ve en güçlü ayaklanmaya neden oldu. 25 Mayıs'ı 26 Mayıs'a bağlayan gece ayaklanma başladı. Millî Ordu birliklerine ek olarak ayaklanmaya on binden fazla Genceli de katıldı. Direnişi yönetmek için Askerî Konsey kuruldu. Millî Ordu generalleri Cavad Şihlinski, Muhammed Mirza Gacar, Albay Cihangir Kâzimbeyov ve diğerleri Konsey'e dâhil edildi. İsyancılar, ilk saldırılarında tren istasyonunu ele geçirdiler. Gence'nin büyük bir bölümü bir hafta boyunca isyancıların kontrolünde kaldı.¹⁴⁵ XI. Ordu komuta kademesi, isyanı bastırmak için Gence çevresindeki diğer bölgelerden büyük ordu birlikleri topladı. O dönemde

¹⁴² 1918-1920-ci İllerde Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin Gelebesi Uğrunda Mübarizə: Sənədlər və Materiallar, (Bakü: Elm, 1967), s. 329.

¹⁴³ Gasım Hacıyev-Enver Çingizovlu, *Garabağlı Herbçilər: Çar və AHC Ordusunun Zabitləri* (Bakü: Teknur Yayınevi, 2001), s. 61.

¹⁴⁴ *Pravda*, (Moskova, 13 Aralık 1990).

¹⁴⁵ Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Ordusu 1918-1920* (Bakü: Herbi Neşriyat, 1998), s. 445.

Azerbaycan'a çok sayıda takviye askerî kuvvet gönderildi.¹⁴⁶ Sovyet Ordusu ağır toplar ve zırhlı trenler kullanarak 31 Mayıs'ta Gence şehrine saldırdı. Rus ordusuna şiddetle karşı çıkılsa da güç dengesizliği nedeniyle ayaklanma bastırıldı.¹⁴⁷

Orantısız güç kullanan Rus askerleri ve onlarla iş birliği yapan Ermeniler tarafından Gence şehri üç gün boyunca yağmalandı. Yağma sırasında 12.000'den fazla sivil öldürüldü. Gence ayaklanması bastırılrsa da bu ayaklanma, Sovyet Rusya'yı korkuttu. Çünkü ayaklanma sırasında Kızıl Ordu, 8.000'den fazla asker kaybetti.¹⁴⁸ Gence direnişinin sonuçları çok ağır oldu. Kitlevi tutuklamalar ve infazlar başladı. Ayaklanma bastırıldıktan sonra 12'si general olmak üzere Millî Ordu'nun çok sayıda üst düzey subayı tutuklandı. Tutuklananlar Bakü'ye götürülerek Nargin Adası'nda infaz edildiler. Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarından Firudin Köçerli ve binlerce aydın, XI. Ordu'nun Özel Şubesi tarafından kurşuna dizildi. Direnişin bastırıldığı şehirde hızla Gence İhtilâl Komitesi kuruldu. Komitenin yönetimine Azerbaycanlı üyeler alınmadı. Ayaklanmaya katılan ve infazdan kaçabilen şehrin önde gelen insanlarından birçoğu Gürcistan'a kaçmak zorunda kaldı.

2.2.3. Karabağ Ayaklanması (Haziran 1920)

Ayaklanmaların yaşandığı bölgelerden biri de Karabağ'dı. 1920 yılı Mayıs başında, XI. Ordu birlikleri Yevlah'tan Karabağ'a girdi. Yukarıda da değinildiği gibi işgalden hemen sonra XI. Ordu Karabağ'daki Azerbaycan Milli Ordu birliklerine baskı uygulamaya başladı. Azerbaycan ulusal birimlerine duyulan güvensizlik, Bolşevik siyasetinde öncü bir yer tutuyordu. Bolşeviklere göre bir Müslüman iyi bir komünist olabilir ama ona güvenilemez çünkü onun kalbinde Müsavat arzusu vardır. Fakat yeni siyasi iktidarın politikasında "ahlak" ana çizgiyi oluşturuyordu. Bütün bunlar halkın nefretine neden oldu ve XI. Ordu ile Millî Ordu arasındaki çelişkileri keskinleştirdi.

Karabağ'daki durumu zorlaştıran bir diğer faktör de Ermeni Taşnakların eylemleriydi.¹⁴⁹ Bolşevikler tarafından silahlandırılan Ermeni çeteleri köylere saldırıyor, masum insanları öldürüp yağma yapıyorlardı. 1920 ve 1921 yıllarında Yukarı Karabağ'da birçok eyleme imza atan eski Çar Ordusu Subayı Tevon Stepanyan'ın ve Zengezur'da

¹⁴⁶ N. Azovtsev, *Grajdanskaya Voyna v SSSR v 2-kh Tomakh* (Moskova: Voennoe Yayınevi, 1986) s. 337.

¹⁴⁷ 1918-1920-ci İllerde Azerbaycanda Sovet Hakimiyyetinin Gelebesi Uğrunda Mübarize, s. 150.

¹⁴⁸ Gasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi, 1920-1945* s. 101, 103.

¹⁴⁹ *Kommunist*, (Moskova, 23 Haziran 1920).

Njdeh'nin yönettiği çeteleri örnek göstermek mümkündür.¹⁵⁰ Bu güçler, toplumsal ve siyasi karışıklıklardan yararlanarak XI. Ordu subaylarıyla “orta noktada buluşuyor” ve hain niyetlerini gerçekleştiriyorlardı. Siyasi gücün bel kemiği olan XI. Ordu birlikleri, Ermenilerin yasa dışı eylemlerine karşı kayıtsız kalıyordu. Bu nedenle halk XI. Ordu’ya veya Bolşevik Hükûmeti’ne güvenmiyor, tüm umutlarını Milli Ordu’ya bağlıyordu.

XI. Ordu birimlerinin yerel halka karşı kayıtsız ve düşmanca tavrı tesadüf değildi. Moskova’daki siyasi süreçleri, kendileri için her zaman siyasi çizgi olarak kabul eden Ermeni toplulukları, XI. Ordu’nun Azerbaycan sınırlarında durmayacağını, bir sonraki hedefinin Gürcistan ve Ermenistan olacağını çok iyi anlamışlardı. Siyasi koşullardan yararlanan Ermeniler, Azerbaycan’dan toprak koparma, ordu birliklerine saldırma ve Ruslarla Azerbaycanlıların arasını açma taktiklerini kullandılar. Bu alanda önemli başarılar elde ettiler.

Karabağ’da yaşayan Ermeniler, Gence Ayaklanması’ndan sonra hain emellerine tam anlamıyla kavuştular. Gence ayaklanmasından sonra, XI. Ordu Azerbaycanlılara karşı düşmanca bir tavır sergiledi. Halk bu düşmanca tavrı açıkça hissetti. Karabağ’dan gelen haberler, bölgede siyasi durumun çok kritik olduğunu gösteriyordu. Bölgede kanunsuzluk hüküm sürüyor, halk keyfi sebeplerle zarar görüyor, masum insanlar tutuklanıyor ve halk askeri birliklerden büyük bir korku duyuyordu. Halkın memnuniyetsizliğinin nedeni, birliklerde çok fazla Ermeni-Taşnak mensubunun bulunmasıydı.¹⁵¹ Karabağ’dan gelen bir habere göre, altı ayı aşkın süredir Karabağ ve Zengezur’da konuşlanan 28. Piyade Tümeni, bölgenin güvenliğini sağlamakta başarısız olmuştu.¹⁵² Eylemleri, güvenliği teknik ve manevi olarak sağlayamayacağını kanıtlıyordu. Yerel halk, sınırın korunmasının XI. Ordu’ya emanet edilemeyeceği sonucuna varmıştı. Sınır bölgelerinde yaşayan halk, kendini savunmak amacıyla silahlı birlikler oluşturmak istiyor, bunun için de silah talebinde bulunuyordu. Çünkü tamamen savunmasız kalan halk Ermeni çetelerinin insafına bırakılmıştı. Bölgede birçok Ermeni çetesi faaliyet göstermeye başlamıştı. Bu Ermeni eşkıya çeteleri Şuşa, Cebail, Zengezur kazalarında, Berde ve Yevlah şehirlerinde soygunlar yapmış, hatta kadın ve çocuklara vahşice saldırmıştı. 29 Mayıs 1920’de, Bolşeviklerle ittifak yapan Ermeniler Şuşa

¹⁵⁰ *XX Asr Azərbaycan Tarihi Cilt 2* (Bakü: Tahsil, 2009), s. 274.

¹⁵¹ İbrahimli, *Azerbaycan Tarihinde Sosial-Siyasi Prosesler*, s. 72.

¹⁵² Süleymanov, *Azerbaycan Ordusu*, s. 445.

bölgesinde 30 Azerbaycan köyünü yaktı. Olaylar sırasında çok sayıda kadın ve çocuk öldürüldü.

Bu konuda hazırlanan raporda, Ermenistan Hükûmeti'nden talimat ve askerî yardım alan grupların Karabağ'da büyük zulüm yaptıkları belirtiliyordu. Karabağ'da keyfi davranışlara, katliama ve sınırdaki duruma müsamaha göstermeyen Azerbaycan Millî Ordu birlikleri, yeni hükûmet tarafından engel olarak görülmeye başlamıştı. Bu nedenle artık XI. Ordu komuta kademesi, Millî Ordu'yu bastırma politikasından onu ortadan kaldırma politikasına geçti.

Karabağ bölgesinde yapılan haksızlıklara dikkat çekmeye çalışan Nerimanov, sık sık Moskova'ya telgraf ve mektuplar gönderiyordu. Azerbaycan halkı nezdinde Sovyet iktidarının itibarının zedelendiğine dair Moskova'ya gönderdiği uyarı mektupları dikkate alınmadı. Çünkü Moskova zaten Azerbaycan'da neler yapıldığını çok iyi biliyordu. Bütün bunlar, kısa zaman içerisinde Sovyet rejimine karşı birçok ayaklanmaya yol açtı.

Karabağ'ın farklı bölgelerinde konuşlanmış ve mevcudu altı bin olan Azerbaycan ordusunun Terter, Cavanşir, Ağdam Süvari ve Bakü Piyade Alayları ile iki Topçu Tümeni, halkın çıkarlarını savunarak XI. Ordu'nun bu bölgelerde işlediği suçlara göz yummadılar. Kısa sürede Karabağ'ın geneline yayılan ayaklanmaya, Nuri Paşa liderlik ediyordu. Kısa zaman içinde Ağdam ve Berde de direnişçilere katıldı. 4 Haziran'da Şuşa'ya giren Nuri Paşa ve güçleri şehirdeki İhtilâl Komitesi üyelerini gözaltına alıp kendisini "Karabağ Hâkimi" ilan etti. 6 Haziran'da Nuri Paşa'nın emriyle Şuşa İhtilâl Komitesi Başkanı B. Velibeyov ve birkaç komite üyesi kurşuna dizildi. 307 Gence ayaklanmasına katılan bazı kişiler de Karabağ'a yardıma geldi. Kısa süre içinde ayaklanma tüm bölgeye yayıldı. Bölgede bulunan Ağdam, Berde ve Terter'de de ayaklanma devam ediyordu. Verdilen kayıplara rağmen, Terter direnişçileri kendini toparlayarak tekrar Sovyet güçlerine karşı mücadeleye başladı ve onlara ağır zayıat verdirdi. Ağdam direnişçileri de Sovyet güçlerine karşı durarak önemli başarılar elde ettiler.

Karabağ'ı işgal etmek isteye Ermeniler, Gence'de olduğu gibi Karabağ ayaklanmasında da Sovyet ordusuna yardıma geldiler. Ermenilerin yardımı hızla etkisini gösterdi. Karabağ geneline yayılan ayaklanmayı karadan durduramayacağını anlayan Kızıl Ordu

Komutanı Levandovski, 10 Haziran'da savaş uçaklarıyla bölgeyi bombalama emrini verdi. Bombalama sonucunda bölgede bulunan birçok köy harabeye dönüştü.¹⁵³

Orantısız güç kullanan XI. Kızıl Ordu askerleri hızla ilerleyerek bölge geneline yayılan ayaklanmaları bastırmayı başardı. Sovyet askerleri Karabağ'ın Berde bölgesinde bulunan Köçerli, Şahvallar, İmirli, Terter'in Sarıcalı, Garagoyunlu, Ağdam'ın Sarıcalı-Guzanlı köyleri yakınlarına yerleşerek Soflu, Aslanbeyli, Salahbeyli, Hüseyinbeyli, Sarıcalısı köylerini yağmalayarak yaktılar. Bunun yanı sıra, Ağdam-Berde yoluna yakın olan Garavend, Nemirli köylerinde bulunan iyi durumdaki beylik evleri de yağmalayarak yaktılar.¹⁵⁴ XI. Ordu askerî güçleri 11 Haziran'da Ağdam'ı, 14 Haziran'da Hankendi ve Şuşa'yı ele geçirdiler.¹⁵⁵ Güç dengesindeki eşitsizlik, isyanın kaderini XI. Ordu lehine çevirdi. Halk ve Milli Ordu'nun 15 günden fazla direnmesine rağmen Sovyet ordusunun sayı ve silah üstünlüğü isyancıların yenilgisinde etkili olan ana faktörlerden biri oldu. Direnişçilerin tüm çabalarına rağmen bölgedeki ayaklanma Kızıl Ordu birlikleri tarafından bastırılabilmişti. Böylece Karabağ Ayaklanması 15 Haziran'da tamamen bastırılmış oldu.¹⁵⁶ Direnişin ardından merkezden bölgeye gönderilen yöneticiler vasıtasıyla bölge sıkı kontrol altına alınmıştır.

Gence ve Karabağ ayaklanmaları bastırılrsa da Azerbaycan halkı ve askerleri direnmeye devam etti. Bazı tarihçiler bu direnişi anlamsız buluyorlar.¹⁵⁷ Onların bakış açısına göre, XI. Kızıl Ordu sayıca üstün olduğu için zaten isyan her şekilde bastırılacaktı. Bizim düşüncemize göreyse bu yaklaşım yanlıştır. Mehmet Emin Resulzâde, bu ayaklanmaların özellikle Gence Ayaklanması'nın Azerbaycan halkının onurunu kurtardığını belirterek: "Bilmem ki bu ayaklanmalar olmasaydı, Azerbaycan halkı onurunu savunduğunu ve bunun için savaştığını nasıl kanıtlayabilirdi?"¹⁵⁸ diye yazıyordu. Bu açıdan bakıldığında, bu ayaklanmalar büyük bir siyasi ve tarihsel öneme sahiptir. Ayrıca ayaklanmalardan sonra Bolşevik yönetim Sovyet ordusunun davranışı hakkında belirli talimatlar vermek zorunda kalmıştır. Artık Kızıl Ordu mensuplarının

¹⁵³ *İnternatsionalnaya Pomoş XI Armii vBborbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Dokumentı i Materialı 1920-1921 g.*, s. 62, 63.

¹⁵⁴ Emrahov, *XX Asırda Azerbaycanda Milli-Azaldık Herakati*, s. 154.

¹⁵⁵ *1918-1920-ci İllerde Azerbaycanda Sovet Hakimiyyetinin Gelebesi Uğrunda Mübarize*, s. 170.

¹⁵⁶ Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde, VI/s. 45.

¹⁵⁷ Ahmed İsayev, "Gence Üsyani", *Azerbaycan* (8 Ağustos 2010), s. 4.

¹⁵⁸ İbrahimli, *Azerbaycan Tarihinde Sosial-Siyasi Prosesler*, s. 73.

yerel halkın evine izinsiz girmeleri yasaklandı ve bundan sonra Azerbaycanlılara karşı olumsuz tutum kısmen ortadan kalktı.

2.2.4. Zakatala Ayaklanması (6 Haziran 1920)

Karabağ Ayaklanması'nın devam ettiği günlerde Azerbaycan'ın kuzeybatısında bulunan Zakatala bölgesinde de Bolşeviklere karşı ayaklanma başladı. Ayaklanma 6 Haziran 1920 tarihinde başladı. Halkın elindeki silahların toplanması ile ilgili emir verilmesi ve haksız yere yapılan tutuklanmalar, infazlar ayaklanmanın başlıca nedeniydi. Binin üzerinde direnişçi Zakatala'da İhtilal Komitesi'ni devirip yönetimi ele geçirdi.¹⁵⁹ Ayaklanmaya Molla Hafız Efendiye liderlik ediyordu. Direnişçiler 6 Haziran 1920'de hiçbir engelle karşılaşmadan Zakatala Kalesi'ni ele geçirdiler ve Kaza'nın İhtilal Komitesi'nin Zakatalalı başkanını hapse attılar.¹⁶⁰ Nafiz Efendi ve Ahmediyev'in yönettiği grubun da katılımıyla, direnişçiler, 7 Haziran'da Gah kazasına girdiler ve buradaki Bolşevik yönetimi devirdiler.¹⁶¹

Ayaklanmayı bastırmaya çalışan Bolşevikler ve direnişçiler arasında Gumux çayı kıyısında çıkan çatışmada Bolşevik birlikleri yenilgiye uğratıldı. Azerbaycan Milli Ordusu Süvari Alayı da ayaklanmaya katıldı. Durumun ciddiyetini anlayan Bolşevikler bölgeye takviye birlikler gönderdiler. Karabağ'da bulunan V. F. Vodopyanov komutasındaki XI. Kızıl Ordu birlikleri, 16 Haziran'da Zakatala yönünde harekete geçerek bir gün sonra bölgeye vardılar.¹⁶² 20 Haziran'da ayaklanma Kızıl Ordu tarafından bastırıldı. Ayaklanmaya katılan ve canını kurtaran bazı kişiler Gürcistan'a kaçtılar. Kaçamayanlar ise kurşuna dizilerek infaz edildiler. Çok geçmeden bölgede başka ayaklanmalar da ortaya çıktı, ancak güç üstünlüğüne sahip olan Rus birlikleri bunları bastırarak bölgede tekrar İhtilal Komitesi kurdular.¹⁶³ Fakat bölgede ayaklanmalar hız kesmeden devam ediyordu.

2.2.5. Guba Ayaklanması (23 Ağustos 1920)

Zakatala ayaklanmasının ardından, 23 Ağustos 1920'de Sovyet işgaline karşı Guba kazasına bağlı Küzün köyü halkı silahlı bir ayaklanma çıkardı. Üç haftaya yakın bir süre

¹⁵⁹ M. E. Resulzâde, *Esrimizin Siyavuşu* (Bakü: Gençlik, 1991), s. 52, 55.

¹⁶⁰ AEATİA, f. 1, siy. 14, iş 6139, v. 40.

¹⁶¹ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 38.

¹⁶² AEATİA, f. 27, siy. 1, iş 700, v. 3.

¹⁶³ Gasımlı, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik Siyasi Münasibetleri*, s. 117, 118.

devam eden ayaklanmaya, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti eski milletvekili Hamdulla Efendi Efendizâde, Azerbaycan Milli Ordusu subayı Efendiyev ve halk arasında “Kaçak” diye hitap edilen Mayıl liderlik ediyordu. Köylüler köydeki milis kuvvetlerinden iki kişiyi öldürdüler ve yeni hükûmete itaatsizliklerini ilan ettiler. Ağustos sonu eylül başında, direnişçilerin silahlı grubu tamamen oluştu.¹⁶⁴ Azerbaycan Milli Ordu Yarbayı Efendiyev komutasındaki müfreze Osmanlı subayları da bulunuyordu.

Ayaklanmayı bastırmak için Kaza Komitesi 4. Süvari Alayı’ndan 45 kişilik bir müfrezeyi (30 süvari, 15 piyade) köye gönderdi. Ancak müfreze isyanı bastıramadı ve çok sayıda kayıp verdi. Başkaldırıyı bastırmak için gönderilen Sovyet kuvvetlerinden sadece 6 kişi hayatta kalabildi. Guba Askerî Komiseri, Küzün köyünde Sovyet kontrolünü yeniden kurmak için bir müfreze ve makineli tüfek gönderdi. 26 Ağustos’ta Küzün köyündeki isyancılarla Sovyet güçleri arasında yeni bir çatışma çıktı. Köy halkı Sovyet güçlerine ciddi bir şekilde direndi. 29 Ağustos’ta, Sovyet kuvvetleriyle isyancılar arasında Guba’ya 4 km mesafede yeni bir çatışma çıktı. 100 kişilik Sovyet kuvvetleri önemli kayıplar verdi. İsyancılar, Kızıl Ordu’ya ait çok sayıda makineli tüfek ve saldırı tüfeği ele geçirdiler. 3 Eylül sabahı saat 7’de isyancılar Deveçi-Haçmaz’a saldırdı. İsyancıları 7. Süvari Birliği karşıladı. Şiddetli bir çatışmanın ardından Sovyet-Bolşevik savaşçılar mevzilerini korumayı başardılar.

Ayaklanmanın sovyet rejimi için tehlikeli bir hal aldığını fark eden Azerbaycan’ın Sovyet yönetimi, ciddi tedbirler almak zorunda kaldı. Bölgedeki ayaklanmalar, 9 Eylül 1920’de yapılan Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi’nin genel kurulunda ciddi bir şekilde tartışıldı. Kurul, isyanı bastırma göreviyle Alihaydar Garayev ve Gogoberidze’yi Guba’ya göndermeye karar verdi. Ayaklanma, eylül ortalarına kadar devam etti. Hamdulla Efendi’nin liderlik ettiği grup, direnişin zorla kırılmasının ardından, Şamahı sınırındaki yüksek dağ köylerine çekilmek zorunda kaldı. İsyan eden köyler Kızılların kontrolüne girdi.¹⁶⁵ Yerli halkın elinde bulunan silahlara Kızıl Ordu

¹⁶⁴ Gasımlı, *Azerbaycan-Türkiye Diplomatik Siyasi Münasibetleri*, s. 76.

¹⁶⁵ “Efendizade”, *Azerbaycan Halg Cümhuriyyeti Ensiklopediyası İki Cildde*, ed. Yagub Mahmudov (Bakü: Lider Neşriyyat, 2004), 1/350.

tarafından el konuldu. Ayaklanmanın bastırılması sırasında birkaç köy ateşe verilmiş ve dört yüzün üzerinde köylü öldürülmüştü.¹⁶⁶

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Guba'daki ayaklanmayı bastırmak üzere Alihaydar Garayev ve Gogoberidze'yi bölgede görevlendirmesi, halk ayaklanmasının ne denli büyük olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2.6. Lenkeran Ayaklanması (Temmuz 1920-Şubat 1922)

Azerbaycan'ın güney bölgelerinde de Bolşeviklere karşı birtakım ayaklanmalar oldu. Ülkenin güneyindeki en büyük Sovyet karşıtı ayaklanma Lenkeran-Astara bölgesinde gerçekleşti. Bu bölgedeki ana ayaklanma dalgası 1920-1922'de ortaya çıktı. Bölgeye gelen ve yerel halkı silahsızlandırmaya çalışan XI. Kızıl Ordu birlikleri halk tarafından hiç de hoş karşılanmadı. Köy ve kasabalarda yapılan izinsiz aramalar, sebepsiz tutuklamalar, özellikle kadınlara karşı yapılan yanlış davranışlar ayaklanmanın başlamasına neden oldu. Kısa zamanda büyüyen ayaklanmayı Esat Han Talışinski, Gulam Tağıyev, Hüseyinali Han, General Selimov ve Necefgulu Han yönetti.

Bölgede Sovyet hâkimiyetine başkaldıran diğer bir grup Şahveren ve Atahan Mehmetov'un liderliğini yaptığı birliklerdi.¹⁶⁷ 24 Haziran 1920'de Lenkeran Kaza Komiseri yerel güçlerle savaşmak için bölgeye ek olarak 100 asker ve silah gönderilmesini istedi. Fakat bu istek Bolşevik yönetim tarafından yerine getirilemedi.¹⁶⁸ Çarlık döneminde bölgeye yerleştirilen Rus nüfus, Bolşevikler tarafından yerel halka karşı kışkırtıldı ve silahlandırıldı. Bu durum, bölgedeki gerginliği artırarak Rus ve Müslüman nüfus arasında ciddi anlaşmazlıkların doğmasına neden oldu. Halka yapılan zulme kayıtsız kalmayan din adamları da ayaklanmaya katıldılar. Durumun ciddiyetini anlayan Kaza İhtilal Komitesi bölgedeki Bolşevikleri yönetimden uzaklaştırmak zorunda kaldı. Fakat bu tedbir de öfkeli halkı sakinleştirmeye yetmedi. Bolşevikler, 1921 yılının Ocak ayında Lenkeran'da Sovyet hâkimiyetini kurmayı başardılar.

¹⁶⁶ Azize Nezerli, *XI Kırmızı Ordu Şimali Azerbaycanda: İşgal Zorakılığı, Vahşilikler* (Bakü: Nurlan, 2014), s. 48.

¹⁶⁷ ARDA, f. 27, siy. 1. 1, iş 22, v. 27, 28.

¹⁶⁸ ARDA, f. 27, siy. 1. 1, iş 27, v. 21, 22.

Lenkeran’a komşu olan Astara kazasında da bazı ayaklanmalar patlak verdi, ancak bölgedeki direnişler Ekim 1921’de tamamen bastırıldı.¹⁶⁹

Azerbaycan’ın vilayetlerinde çıkan isyanlar bastırılsa da halkın memnuniyetsizliği gün geçtikçe arttı. Azerbaycan’da Sovyet yönetimine karşı ayaklanmalar ileriki yıllarda da çeşitli biçimlerde devam etti. Yerel halk *Rus’un adamından* (askerlerden) korkuyor, halkın kafasında “Acaba bütün komünistler böyle mi?” sorusu belirmeye başladı ve “*şeytanlar erzak komiserlerinden daha iyidir.*” görüşü oluştu.¹⁷⁰ Bu da yeni memnuniyetsizlik biçimleri ve direniş harekâtı yaratıyordu.

Azerbaycan’ın birçok bölgesinde direniş hareketinin genişlemesi işgal rejimini büyük ölçüde alarma geçirdi. Kızıl Ordu XI. Komutanlığı, en azından Abşeron ve petrol yatağı olan Bakü’nün kontrolünü korumayı düşünmek zorunda kaldı. Bakü çevresinde savunma amaçlı bir hat oluşturuldu. Sovyet Rusya, “bağımsız” Sovyet Azerbaycan’a hızla yedi askerî birlik daha gönderdi. Nisan 1920’den Ağustos 1921’e kadar Sovyet ceza makamları 48 bin kişiyi imha etti.¹⁷¹ Bunların çoğu aydınlar ve askerî kadrolardan oluşuyordu. Bolşevikler çizdikleri çizgiyi geçenlerin her birinin adresine “*bandit (haydut)*” yazan bir Bolşevik damgası vurmaktan geri kalmıyorlardı. Böylece eşkıyalık terimi Bolşevik siyaseti tarafından meşrulaştırıldı. Bolşevik basınında ve ardından da Sovyet tarihçiliğinde yer alan “*bandit (haydut)*” ifadesi ve bunlarla mücadele 1920’li yıllarda doğmaya başladı.

¹⁶⁹ Fezail İbişov, “Azerbaycan 20-ci İllerin Birinci Yarısında Kende Münasebette İhtilaflar”, *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi* Sayı 3 (1990), s. 49, 50.

¹⁷⁰ Behtiyar Garaca, “1920-ci İlin Aprel Çevrilişinden Sonra Başlayan Halg Üsyanları”, *Azerbaycan* (28 Nisan 2015), s. 2, 3.

¹⁷¹ Server Aslanov, *Sovyet Azerbaycan’ı Sanayii Respublikasıdır* (Bakü: 1971), s. 32.

3. BÖLÜM: SOVYET RUSYA’NIN AZERBAYCAN’DA KURDUĞU YENİ DÜZEN

3.1. Askerî Komünizm Siyaseti

Komünist Partisi yavaş yavaş bir siyasi örgüt olmaktan çıkarak devlet aygıtına dönüştü. Parti, ülkenin ve vatandaşların kişisel hayatına müdahale ederek siyasi, ideolojik, ekonomik ve kültürel koşulları belirlemeye başladı. Bolşevik yönetim, ekonomik ve sosyal politikasına karşı mücadele eden Kadet, Menşevik, Eserler (önce sağ, sonra sol) partilerini yasakladı.¹⁷² Topluma mal olmuş önemli kişilerin birçoğu ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Ülkeyi terk etmeyenler için zor günler başladı. Çünkü Bolşeviklerin ceza mekanizması tüm gücüyle devreye girmişti. Rejim, siyasi muhalefeti canlandırma girişimlerini acımasızca bastırıyordu. Bolşevikler, yerel sovyetler de dâhil tüm yönetim organlarında tekrar seçimler yaptırarak veya partiden ihraçlar gerçekleştirerek tam hâkimiyeti sağladılar. Rusya’da yönetimi tamamen ele geçiren Bolşevikler, ülkede yaşanan savaş ve devrimin etkisiyle çöken ekonomiyi kendi yöntemleriyle “canlandırmaya” çalıştılar. Bolşeviklerin Sovyet Rusya’da uyguladığı Askerî Komünizm¹⁷³ politikası İç Savaş dönemine denk gelmekteydi. Askerî Komünizm politikasının temelini köylülerin, fazla mahsulünü zorunlu olarak devlete teslim etmelerini içeren Erzak Sapalağı¹⁷⁴ uygulaması oluşturuyordu. Sovyet Rusya, istila ettiği diğer ülkelerde yerel şartları dikkate almadan Rusya’daki ekonomik reformları uygulamaya çalıştı.

Hâkimiyetini zamanla tüm Azerbaycan’da yaygınlaştıran Bolşevikler, askerî ve siyasi başarılarını, sosyalist yönelimli reformlarla güçlendirmek için çalıştı. 1920 yılının yazından itibaren Sovyet Rusya’da uygulanan yöntemler, komünist ideolojinin ihtiyaçlarına uygun reformlar, Azerbaycan’da da hayata geçirildi.

Devrim Komitesi’nin 5 Mayıs 1920’de Toprağın Kamulaştırılması Hakkında önerinin kabul edilmesiyle birlikte 1.382.947 desyatın Han, Bey ve Vakıf toprakları müsadere

¹⁷² M. Selimov, *Azerbaycan Kommunist Partiyası Yeni İgtisadi Siyasete Keçid Dövründe (1921-1922-ci İller)* (Bakü: 1959), s. 32.

¹⁷³ Askerî Komünizm (Rusça: Voenny kommunizm): Sovyet Rusya’da 1918-1921 yılları arasında uygulanan ekonomik ve siyasal sistem. Ekonominin askerî ihtiyaçlar için seferber edilmesi bu uygulamanın temelini oluşturuyordu.

¹⁷⁴ Erzak Sapalağı: Sovyet rejiminin ilk yıllarında köylülerin kendi ihtiyaç ve tohum olarak ayırdığı mahsul dışında ellerinde kalan buğdayı devlete satmak zorunda olduğu mecburi uygulama.

edilerek kamulaştırıldı. Köylerden vergi alınması şartıyla toprak köylülerin kullanımına verildi. Yönetim, verdiği bu kararın köyleri çok kısa zamanda geliştireceğini düşündü, ancak işler beklendiği gibi yürümedi. Çünkü köylülerin, toprağın paylaşılması karşılığında devletin koyduğu ağır şartları yerine getirmesi gerekiyordu.¹⁷⁵ Aslında işgalin ilk aylarından itibaren Bolşeviklerin amacı Azerbaycan'da, Rusya'da uygulanan Askerî Komünizm politikasını uygulamaktı.

Azerbaycan'da, Askerî Komünizm politikasının bazı uygulamaları daha sınırlı ve kısa bir süre için hayata geçirildi. Örneğin Askerî Komünizm sırasında Sovyet Rusya'da özel ticari faaliyete izin verilmiyordu. Sovyet hâkimiyetinin ilk aylarında Azerbaycan'da serbest ticaret devam ediyordu. Ancak 6 Ağustos 1920'de Azerbaycan Sovyet yönetimi ve RK(b)P Kafkasya Bürosu Merkez Komitesi arasında yapılan ortak toplantıda, RSFSC Erzak Halk Komiseri Yardımcısı M. İ. Frumkin'in Azerbaycan'da uygulanan ekonomik politika hakkındaki raporu tartışıldı.¹⁷⁶ Toplantıda, ilk aylarda izin verilen serbest ticaret uygulamasının yolsuzluğa ve Sovyet organları ile maliye sisteminin bozulmasına yol açtığı belirtildi. AK(b)P MK "RSFSC'nin ekonomik politikası Azerbaycan'da duraksamadan ama oldukça dikkatli şekilde uygulanmalıdır. Yapılan düzenlemeler, Sovyet siyasi ve ekonomik yapısına uygun şekilde yapılmalıdır." diye karar verildi. Kararda, köylülere yaklaşımın, devlet taleplerini yerine getirme derecelerine göre belirlenmesi gerektiği vurgulandı. Kararda ayrıca, devlet taleplerini yerine getirme istemeyen unsurların, 'Golçomak'¹⁷⁷ olarak adlandırılan grupların cezalandırılması uygun görülüyordu. Toplantıda ayrıca, toprak paylaşımı, erzak politikası ve yeni ekonomik politika hayata geçirilirken yoksul kesimlerin maddi olarak tatmin edilmesi gerektiği, böylece köydeki 'proletarya diktatörlüğünün' tabanı haline getirilmesi gerektiği belirtildi.¹⁷⁸

Moskova'nın etkisinden çıkamayan Azerbaycan Devrim Komitesi 26 Ağustos 1920'de Buğday Ticareti Tekeli Hakkında Kanun kabul etmiş ve bazı illerde buğday ve diğer tarımsal ürünlerin devlet tarafından toplanması uygulaması başlamıştı. Bu kararname, Moskova'nın baskısıyla RK(b)P Kafkasya Bürosu Merkez Komitesi himayesinde,

¹⁷⁵ Gaffarov, Azerbaycan Tarihi (1920-1991), s. 18.

¹⁷⁶ AEATİA, f. 1, siy. 9, iş 4798, v. 163.

¹⁷⁷ Golçomak: Müreffeh köylü, köy burjuvazisi.

¹⁷⁸ K. Rehimov, *Azerbaycan KP-in Respublikada Sovetleri Möhkemlendirmek Uğrunda Mübarizesi (1921-1929-cu İller)* (Bakü: 1959), s. 17.

AK(b)P MK tarafından kabul edilmişti. Eylül sonunda Erzak Sapalığı ve ortak çalışma mükellefiyetinin uygulanmasıyla Askerî Komünizm politikası resmen başladı.¹⁷⁹ 1920 yılının Ekim ayından itibaren, sınırsız yetkilerle donatılan ve Sovyet tarım organları delegelerinden oluşan Azerbaycan SSC Erzak Halk Komiserliği faaliyete başladı. Erzak tedariki sadece Erzak Halk Komiserliği tarafından yapılıyordu.¹⁸⁰ Komiserlik, tüm erzak işini merkezileştirme, birleştirme ve onu yönetme faaliyetlerini yürütüyordu. Ancak Komiserlik aracılığıyla toplanan erzak, Bakü ve kazaların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalıyordu. Erzak Komiserliği'nin verdiği bilgiye göre Azerbaycan'da buğday sıkıntısı 9 milyon pud¹⁸¹ kadardı. Azerbaycan halkı, aynı dönemde ülkede bulunan Kızıl Ordu birlikleri ve işçilerin erzak ihtiyacını Askerî Komünizm politikası doğrultusunda karşılayamıyordu.

Azerbaycan'da bulunan Kızıl Ordu birlikleri komutanları, Azerbaycan Hükûmeti kurumlarına kafa tutuyor, keyfi davranışlar sergileyerek sömürgeci gibi hareket ediyorlardı. Sonu gelmeyen müsadere, saldırgan davranışlar, dinî ve milli geleneklere karşı aşağılayıcı tutumlar, halka ait olan evlere askerlerin yerleştirilmesi ve sınırsız talepler halkı canından bezdirmişti.¹⁸² Orduya ayakkabı, giyecek ve yiyecek temin etmek halkın omzunda büyük yük oluştuyordu. H. Z. Tağıyev'in sahibi olduğu kumaş fabrikası sadece ordu için kumaş ürettiyordu. Ülkede üretilen ayakkabıların %75'i orduya teslim ediliyordu.¹⁸³ Yetkililere, tüm mağazalarda açık veya gizli şekilde ayakkabı ticareti yapan şahısların ellerindeki, ordu için yararlı olan malların acilen toplatılması emri verilmişti. Tüm önemli sanayi ürünleri (çay, şeker, kumaş, kibrit, demir, cam, tarım makineleri ve donanımları vb.), devletin ilgili kurumları tarafından dağıtılıyordu. Bu ürünlerin dışında kalan ürünlerin satışı serbest bırakılıyordu. Sadece küçük esnaf işletmeleri serbest bırakılarak devletin emrine verilmiyordu.¹⁸⁴

Ana sanayi merkezi Bakü ve birkaç şehir haricinde Azerbaycan genel itibarıyla ekonomik açıdan tarım ülkesiydi. Nüfusun yaklaşık ¾'ünü köylüler

¹⁷⁹ A. C. Rehimov, *1920-ci ilde Azerbaycanda Mülkedar Torpag Sahibliyinin Leğvi* (Bakü: 1962), s. 42.

¹⁸⁰ ARDSPİHA, f. 1, siy. 1, iş 8, v. 154.

¹⁸¹ Pud: 16.38 kilograma denk gelmektedir. Rusya, Ukrayna ve Belorusya'da kullanılmıştır.

¹⁸² TDA, 571(SSCB) / 34746-136868-12

¹⁸³ B. S. Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)* (Bakü: 1960), s. 15.

¹⁸⁴ Ahmedov, *Azerbaycan'da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi*, s. 153.

oluşturuyordu.¹⁸⁵ Askerî Komünizm politikası Azerbaycan'da tarım ürünlerinin üretimini olumsuz etkiliyor, nüfusun refahı hızlı bir şekilde kötüleşiyordu. En tehlikelisiyse köylülerin üretime olan ilgisinin gittikçe azalmasıydı. Bu durum da ülkenin erzak kriziyle karşı karşıya kalmasına yol açıyordu. Kısa süre sonra Azerbaycan kazalarında tahıl stokuyla ilgili sıkıntılar ortaya çıkmaya başladı. Bu durum, rejime karşı halkın tepkisini artırıyordu. Durumun vahametini anlayan Sovyet yönetimi, kazalardaki tahıl stoklarının tükenmesi sonucunda, birkaç kaza dışında, her türlü tahıl teslimatını askıya almak zorunda kaldı.¹⁸⁶

Azerbaycan köylerinde oluşan bu olumsuz durum, şehirlerde çalışan işçileri de kötü etkiliyordu. Gıda kıtlığı çeken işçiler duruma itiraz ederek sık sık iş bırakma eylemi yapmak zorunda kalıyordu. Açlık çeken şehirlerden, köylere başlayan göç dalgası zaten zor durumda olan köylüleri daha da olumsuz etkiliyordu. Azerbaycan Komünist yönetimiye bu olumsuz durumu seyretmek zorunda kalarak sadece durumla ilgili Moskova'yı bilgilendirmekle yetiniyordu. Çünkü Azerbaycan'daki Sovyetlerin faaliyeti, sadece Bolşevik Parti organlarının emirlerini yerine getirmekle sınırlıydı. Parti ve devlet kontrolü altına alınan sendika örgütleri de bağımsızlığını kaybetmişti. Sendikalar işçilerin çıkarlarını koruyamaz hale gelmişti. “*Proletarya sınıfı devletine karşı olmamalıdır!*” sahte sloganıyla grev hareketi yasaklandı. Her fırsatta Bolşevikler tarafından ilan edilen konuşma ve basın özgürlüğü ihlal ediliyordu. Bolşeviklere ait olmayan neredeyse tüm basın organları kapatılmıştı. Yayıncılıkta sıkı kurallar uygulanarak faaliyetleri sınırlandırılmıştı.¹⁸⁷

Sovyet Azerbaycanı'yla Sovyet Rusya arasında siyasi ve ekonomik alandaki iş birliği çoğu zaman eşit değildi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ihlal ediliyordu. Azerbaycan SSC ve genel olarak diğer müttefik cumhuriyetlerin egemenlik hakkı, Komünist Parti'nin “tek beynelmilelik” politikasına uygun olarak sosyalist toplumun oluşturulması için gerekli olan kanunlarla değiştirilmişti. Hâlbuki yaşanan gerçeklik, Sovyet ulusal cumhuriyetlerinin özellikle Azerbaycan SSC'nin özel durumunun sürekli olarak göz önünde bulundurulması gerektiriyordu. Fakat hayvan ve diğer köy ürünlerinin tedariki sırasında çeşitli erzak ajansları, tedarik komisyonları ve görevli

¹⁸⁵ Rehimov, 1920-ci ilde Azerbaycanda Mülkedar Torpag Sahibliyinin Leğvi, s. 86.

¹⁸⁶ Aliyev-Alimirzeyev, Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Kollektivleşdirilmesi Tarihinden, s. 43.

¹⁸⁷ A. Atakişiyev, Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sinfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize (Bakü: Azernesr, 1961), s. 63.

şahıslar tarafından suistimaller ve kanun dışı davranışlar yapılıyordu. Sık sık halk malının zoraki yollarla elde edilmesi durumları yaşanılıyordu. Bu tür olayların ülkedeki işçi-köylü iktidarının temellerini sarstığını dikkate alan N. Nerimanov, Moskova'dan döndüğü gibi kaza Devrim Komitelerine, Köy Yoksul Komitelerine ve erzak organlarına bu tür zoraki durumları önlemek için özel emir verdi.¹⁸⁸ Buna rağmen yanlış uygulamalar son bulmuyordu. Vilayet Olağanüstü Durum Komiserleri, kazalardaki toprak meselesine kanunsuz bir şekilde müdahale ediyor, Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Toprak Hakkında Dekreti'ne göre hayata geçirilen politikaları bozuyordu. Azerbaycan Devrim Komitesi, 28 Temmuz 1920'de Devlet Başkanı N. Nerimanov özel emirle bu tür eylemleri onaylamadığını belirtmişti.

Azerbaycan'da ekonomik durum gün geçtikçe daha da bozuluyordu. Azerbaycan'ın sınır komşusu olan Gürcistan'da askerî faaliyetlerine devam eden Sovyet Rusya orada bulunan Kızıl Ordu birliklerini erzak, giyecek ve petrolle temin etmek için Azerbaycan'a baskı yapıyordu. Gürcistan'da Sovyet Hükûmeti ilan edildikten sonra oraya yerleştirilen XI. Kızıl Ordu birliklerinin bir ay sonra Azerbaycan'a geri gönderileceği planını duyan N. Nerimanov, D. Bünyadzade ve A. Serebrovski Moskova'ya endişe dolu bir telgraf gönderdiler. Telgrafta "Azerbaycan köylü ve işçileri on ay boyunca, Azerbaycan'a yerleştirilen XI. Kızıl Ordu birliklerinin ağır yükünü taşımışlardı. Kötü beslenen, kötü giyinen köylü ve işçilerin durumu ümitsizdir. Şöyle ki küçük bir Azerbaycan, XI. Ordu'ya büyük miktarda yiyecek ve giyecek vermiştir." diye yazılıyordu.¹⁸⁹ Tüm bu sıkıntılar yüzünden Rusya'ya petrol temin eden Bakü işçilerinin erzak ve giyecek ihtiyaçlarıyla ilgili mesele gündeme gelmiş oldu. İflasın eşiğinde olan Azerbaycan köylülerine, özellikle RSFSC tarafından yardımcı olmak, ihtiyaç hâline dönüştü. Genç cumhuriyetin durumunu kolaylaştırmak ve ona yardım etmek amacıyla bir dizi önlemler alındı. Öncelikle Azerbaycan köylerine dikkatli yaklaşmak gerekliliği vurgulandı ve Azerbaycan'da uygulanan erzak politikası bir miktar yumuşatıldı. Artık Golçomaklardan alınan fazla hayvan, tahıl ve diğer tarım ürünleri, ilgili Sovyet kurumlarına verilmiyor, yoksul köylüler arasında paylaştırılıyordu.

Askerî Komünizm uygulamasına göre Bolşevik yetkililer, Azerbaycan'da sıradan bir durum olarak görülen, yevmiye usulü olmadan köylü ailelerinin çalıştığı büyük

¹⁸⁸ Selimov, *Azerbaycan Kommunist Partiyası Yeni İgtisadi Siyasete Keçid Dövründe*, s. 85.

¹⁸⁹ Ahmedov, *Azerbaycan'da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi*, s. 154.

çiftlikleri de Golçomak çiftliği sayarak onlara çeşitli baskılar yapıyorlardı. Bu durum, çiftlik sahiplerinin itirazına neden oluyordu. Hükûmet yetkili organları, bu konuyla ilgili sert bir şekilde uyardı. Hükûmet, eski geleneklere bağlı kalarak göçebe hayat yaşayan topluluklardan da hayvan ve diğer ürünlerin toplanmasını yasakladı. Kazaların birçoğunda tahıl rezervlerinin tükenmesi göz önüne alınarak Lenkeran ve Guba kazaları dışında, Azerbaycan genelinde her türlü tahıl tedarik zinciri askıya alındı. Köylülerin yerine getirdikleri Erzak Sapalığı uygulaması için onlara ödül olarak kumaş, gaz yağı ve tuz veriliyordu.

Azerbaycan'ın kendine özgü özellikleri göz önüne alınarak burada uygulanan ekonomik politikanın resmî kurumlar tarafından gözden geçirilmesi zorunlu hale geldi. Sovyet Rusya'nın aksine, Sovyet Azerbaycan'da proletarya ve yoksul köylülerin birliğini güçlendirmek ve geliştirmek için toprak meselesinin doğru şekilde planlanması ve düzenlenmesi büyük önem taşıyordu. Erzak meselesinin çözümü de buna bağlıydı. O dönem için Azerbaycan köylüsüne sosyalizm inşası sürecinde doğru yaklaşım seçilemek, köylülerin çok uluslu Bakü işçi sınıfıyla ittifakının sağlanması açısından büyük önem taşıyordu. Bu yüzden de RK(b)P Merkez Komitesi Politbürosu'nun V. İ. Lenin tarafından hazırlanan ve 27 Kasım 1920'de kabul edilen kararına, Sovyet Azerbaycanı'nda uygulanan erzak politikasını hafifletmeyle ilgili maddenin eklenmesi tesadüf değildi. Kararda, "Azerbaycan'da erzak politikası hafifletilsin yani Muğan dışında köylülerden buğday alınmasın. Muğan'da ise bu uygulama son derece dikkatli bir şekilde yapılsın." diye belirtilmişti.¹⁹⁰

Bu karardan sonra, 1920 Aralık ayında Azerbaycan'da erzak tedarikini durdurma kararı verildi. Azerbaycan Devrim Komitesi köylülere yardım sağlamak için bir komisyon oluşturdu. D. Bünyadzade, H. Sultanov ve diğer kişilerden oluşan komisyonun temel görevi kazalara maddi ve ekonomik yardımı organize etmektir.¹⁹¹

Aralık 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesi'nin kararıyla yoksul köylülere yardım amaçlı özel bir komisyon kuruldu. Bu amaçla komisyonun emrine 10 milyon manat¹⁹² tahsis edildi. Azerbaycan'daki tüm parti ve Sovyet teşkilatlarına, köylü ve kaza organlarıyla ilgili meseleleri çözmek için Bakü'ye gelen yetkili kişilere özen

¹⁹⁰ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*, VI/s. 26, 27, 92.

¹⁹¹ Dj. Gadhibeyli, *İzbrannoe* (Bakü: Azernesr, 1993), s. 72, 73.

¹⁹² Manat: Azerbaycan'da kullanılan resmi para birimidir.

gösterilmesi tembihlendi.¹⁹³ N. Nerimanov'un teklifine istinaden H. Z. Tağıyev fabrikasında üretilen kumaşın köylülere verilmesine karar verildi. Erzak Halk Komiserliğine köylere erzak gönderilmesi emri verildi.¹⁹⁴ Ocak 1921'de, M. D. Hüseyinov liderliğinde Azerbaycan SSC Yüksek Ekonomik Konseyi kurulması kararı alındı.¹⁹⁵ Konsey, ülkedeki mevcut tüm ekonomi organlarının faaliyetinin yapılandırılmasını ve birleştirilmesini organize etmekle görevliydi. Ama bu konsey bağımsız değildi, RSFSC'deki komiserliğe bağlıydı. Azerbaycan'ın tüm ekonomik komiserlikleri kendi çalışmalarını, RSFSC'deki ekonomi komiserliklerinin uygun gördüğü plan dâhilinde hazırlamak ve Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti'ne sunmak zorundaydı. Böylece Sovyet Hükûmeti, Azerbaycan'da kendi ekonomik politikasını gerçekleştirirken, onun sosyo-politik koşullar ve ihtiyaçlarını belirli derecede dikkate alsa da kendi çıkarlarını en üst düzeyde gözeterek Azerbaycan ekonomisinin tüm sorunlarını Sovyet Rusya politikasına uygun olarak çözümlüyordu.

3.2. Yeni Ekonomi Siyaseti (NEP)

27 Nisan 1920 Bolşevik işgalinden sonra Azerbaycan'da ekonomik yönden de büyük sıkıntılar yaşanmaya başladı. I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi, Ermeni baskısı nedeniyle ortaya çıkan göç, ülke ekonomisini büyük ölçüde sarsmıştı. Tüm bu zor koşulların yanı sıra, Kızıl Ordu'nun işgaliyle Azerbaycan'a gelen askerlere erzak temin etmesi, halk için büyük bir yük haline gelmişti. Rusya'da da benzer bir durum söz konusuydu. Ülkede yaşanan İç Savaş'ın sona ermesinden sonraki dönemde de Sovyet Rusya'daki siyasi ve ekonomik durum istikrara kavuşmadı. Savaşın ağır sonuçları ve Askerî Komünizm politikasına karşı memnuniyetsizlik, ülke genelinde yaygınlaştı. Sovyet yetkilileri, zor durumda olan halkın durumundan çok Rusya'ya petrol ve petrol ürünleri temin edilmesi düşüncesi ilgilendiriyordu. 1920 yılının sonuna gelindiğinde devlet tarafından uygulanan Askerî Komünizm politikasının tarım alanında olumlu sonuçlar doğurmadığı anlaşılmıştı. Devlet, ülke genelindeki kötü durumu düzeltmek için yeni çözüm yolları arıyordu. Ekonomik durgunluğun ve siyasi hoşnutsuzluğun üstesinden

¹⁹³ *Stenografiçeskiy Otçyot XIII Obşebakinskoy Konferentsii AKP (26 aprel-4 maya 1924 goda)*, (Bakü: 1924), s. 57.

¹⁹⁴ S. Gendilov, *Azerbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri* (Bakü:1971), s. 52.

¹⁹⁵ Köçerli, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosyalizm Gurmag Uğrunda Mübarizesi*, s. 82.

gelmek için Bolşevik Sovyet Hükûmeti 1921’de yeni bir ekonomi politikasına geçmeye karar verdi.

Azerbaycan Sovyet yönetimi de ülkedeki kötü ekonomik ve sosyal durumun iyileştirilmesi için çözümler arıyordu. Bu nedenle 11 Ocak 1921’de Azerbaycan Yüksek İktisat Şurası’nın kurulmasına kararı verildi. Oluşturulan şuraya Mirza Davut Hüseyinov başkan tayin edildi.¹⁹⁶ İktisat Şurası, Azerbaycan’daki tarım alanında faaliyet gösteren tüm kurumları tek çatı altında toplayarak kendine bağladı. Azerbaycan İktisat Şurası, faaliyetlerini Rusya Merkez İktisat Şurası’na bağlı olarak sürdürecekti.¹⁹⁷ İktisat Şurası Başkanı M. D. Hüseyinov, bir iktisat toplantısında Askerî Komünizm politikasına dayalı olarak uygulanan Erzak Sapalağı vergisini eleştirdi.¹⁹⁸ Çünkü vergi toplanması esnasında askerler tarafından yapılan bazı usulsüz uygulamalar, köylülerin memnuniyetsizliğine neden oluyordu. Bu durum köylerdeki sınıflar arası gerginliği artırıyor. Diğer taraftan elinde kalan tüm ürünü devlete vermek zorunda bırakılan köylü çalışmak istemiyordu. Netice itibarıyla ülkede ürün kıtlığı ortaya çıkıyor, açlık boy gösteriyordu. Köylerdeki bu olumsuz durum şehirleri de büyük ölçüde etkiliyordu. Bakü petrol sanayisinde çalışan işçiler aldıkları kısıtlı yiyecek yüzünden sık sık iş bırakıyorlardı. Devletin amaçlarından biri olan işçi ve köylü sınıfının ittifakını sağlamak böyle bir ortamda mümkün görünmüyordu. Artık yeni bir uygulamaya geçilmesinin gerekliliği yönetim tarafından da anlaşılmıştı.¹⁹⁹

Yeni Ekonomi Siyaseti (NEP) uygulamasına geçilmesiyle ilgili karar, Rusya K(b)P’nin 8-16 Mart 1921 tarihleri arasında düzenlenen X. Kurultayı’nda kabul edildi. 17 Mayıs 1921’de Komünist Parti Sovyetler Kurultayı, Askerî Komünizm siyasetine son verildiğini ve Yeni Ekonomi Siyaseti’ne geçildiğini ilan etti. Erzak Sapalağı vergisi kaldırıldı. Erzak tekelinin tamamen kaldırılmasıyla ilgili emir verildi. Yeni erzak vergisi uygulamasına başlandığı duyuruldu.

Yeni politika döneminde, her şeyden önce, Askerî Komünizm politikasına göre uygulanan Erzak Sapalağı vergisi, gönüllülük prensibine dayanan Erzak vergisiyle

¹⁹⁶ S. Z. Yusifzade, *Azerbaydjano-Britanskie Otnoşeniya v Naçale XX Veka* (Bakü: Tahsil: 2008), s. 3.

¹⁹⁷ ARDSPİHA, f. 1, siy. 74, iş 39, v. 53, 54.

¹⁹⁸ A. C. İsgenderli, *Azerbaycan Hegigetleri 1917-1920* (Bakü: Elm-Tahsil, 2012), s. 21.

¹⁹⁹ R. Zeynalov, *Voyennoy Stroitelstvo-Voyenno-Patriotiçeskaya i Oboronno-Massovaya Rabota v Azerbaydjanskoy SSR v Period Stroitelstva Sotsializma (1920-iyun 1941 g.)* (Bakü: 1990), s. 37.

değiştirilecekti.²⁰⁰ Erzak vergisi eski vergiden daha az toplanacak, vergisini ödeyen köylü elinde kalan ürünü pazara çıkarma hakkını kazanacaktı. Yeni uygulamayla köylü, vergi dışındaki ürünün sahibi oluyor, ürünü pazarda satma fırsatı elde ediyordu. Bu karar, aynı zamanda köylülerin tarıma olan ilgisini de artırdı.²⁰¹ Köylüler, gıda satışı yasağının kaldırılmasıyla ellerinde tarım ürünlerini kendi takdirlerine bağlı olarak kullanma yani pazara sunma, satma hakkına sahip oldular. Bu da serbest ticaretin gelişmesine yol açtı. Köylüyle şehirli arasındaki birliği artırmak için ürün takası fırsatı tanındı. Şahıs ve kurumlara ürettikleri ürünün bir bölümünü kendi ihtiyaçları için kullanma imkânı verildi. Endüstriyel işletmeler, öz finansman ve öz yönetim sistemine geçtiler.

Yeni uygulamanın başlamasıyla birlikte sanayi ve serbest ticaret işletmelerinin sayısında artış gözlendi. Sanayi kuruluşlarıyla çiftçiler arasındaki ekonomik bağ güçlenmeye başladı. İşletmelere, toprak kiralama ve ücretli işçi çalıştırma izni verildi. Birçok sanayi işletmesi, kira karşılığı tüzel kişilere ve şirketlere kiralandı. Lenin, bu konuyu değerlendirdiği bir konuşmasında durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Biz belli oranda kapitalizmi yeniden inşa ettik.”²⁰² Merkez tarafından Yeni Ekonomi Siyaseti’nin benimsenme amacı, ülkeyi düştüğü iktisadi çöküşten kurtarmak ve işçi-köylü sınıfı arasında bir bağ oluşturmaktır. Bolşevikler, asıl amaçlarını saklayarak bu dönemi bir geçiş dönemi olarak değerlendirip hâkimiyeti tam anlamıyla ele geçirmek için kullanacaklardı. Bu siyaset, Bolşevik yönetiminin güçlenmesini ve işçi sınıfının refahını sağlama amacını taşıyordu. Ayrıca Bolşevikler, bu siyaset sonucunda köylülerin güvenini kazanarak sosyalist çiftçilik için uygun ortamın sağlanacağını ümit ediyorlardı. Bolşevik liderler özellikle de Lenin, bu dönemi sosyalist düzene geçiş dönemi olarak değerlendiriyordu. 14 Nisan 1921’de Lenin, Kafkasya komünistlerine hitabında sosyalizme geçiş döneminde dikkatli olmayı ve aydınlara özellikle köylülere karşı yumuşak davranmayı tavsiye ediyordu.²⁰³

17 Mayıs 1921 tarihinde, Rusya’da uygulanan Yeni Ekonomi Siyaseti (NEP) Azerbaycan’da da uygulamaya kondu. Fakat Rusya’dan farklı olarak, hemen yeni vergi

²⁰⁰ T. M. Zeynalova, *İz İstorii Natsionalnogo Gosudarsvennogo Stroitelstva v Azerbaydjane (1920-1930-e gg)* (Bakü: 2004), s. 33, 49.

²⁰¹ İsgenderli, *Azerbaycan Hegigetleri*, s. 46.

²⁰² Ş. Mamedova, *İnterpretatsiya Totalitarizma Stalinizm v Azerbaydjane 1920-1930 gg.* (Bakü: 2004), s. 163.

²⁰³ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 21.

sistemine geçilmedi. Çünkü Azerbaycan'da henüz gerekli ortam oluşmamıştı. Fakat Rusya'dan farklı olarak hemen yeni vergi sistemine geçilmedi. Bu nedenle 1921-1922 yıllarında Azerbaycan erzak vergisinden muaf tutuldu.²⁰⁴ Çünkü Azerbaycan köyleri, henüz şehirlere buğday temin edebilecek durumda değildi. Hatta Sovyet Rusya kendisi erzak yönünden zorluk çekse de petrol uğruna Bakü petrol işçisini ekmekle temin etmeyi kendi üzerine almıştı. Öte yandan Bolşevikler Azerbaycan köylüsünün gözünü boyama politikası uygulayarak onları kendi tarafına çekmek istiyorlardı. Erzak sıkıntısı çeken halk, zaten kendini zor geçindiriyordu. Toprak paylaşımı sırasında yapılan karışıklıklar sonucunda köylüler toprağı işlemeyi istemiyorlardı. Bu durum, Azerbaycan köylüsüne ihtiyaç duyan Moskova'yı korkutuyordu.

Azerbaycan'da geçici olarak oluşan iyimser ortam fazla sürmedi. Kısa bir süre sonra 21 Mayıs 1921'de I. Sovyetler Kurultayı, N. Nerimanov'un teşebbüsüyle Azerbaycan'da erzak vergisi yerine “Çanak”²⁰⁵ adı verilen yeni bir vergi tipinin uygulanması hakkındaki kararnameyi kabul etti. Bu vergi türü her bir çiftlik başına köylülerden 20 girvenke buğday olarak toplanıyordu. Çanak, haneler arasında eşit şekilde paylaştırılan ve köylü çiftlikleri arasındaki farklılıkları dikkate almadan toplanan bir vergi şekliydi. Azerbaycan köylüsü vergi miktarından şimdilik memnundu. Kısa bir süre içinde ekilen tarım alanları genişlemeye başladı. “Çanak” vergisinin uygulanması devlet açısından önemli bir siyasi anlam taşıyordu. Uygulama sırasında köylere gönderilen işçiler, üretimde köylülere yardım ederek üretim aletlerini tamir ediyorlardı. Diğer taraftan işçiler, köylerdeki eğitim ve teşkilatlanma alanında rejimin aracıları olarak görev yapıyorlardı. Bu, Sovyet rejiminin arzuladığı köylü ve işçi sınıfının kaynaşmasını sağlıyordu. “Çanak” toplantısında işçi ve köylü sınıfının ittifakını değerlendiren Nerimanov, düşüncelerini şu sözlerle ifade etmişti: “Ben, işçi ve köylü arasında ilişki oluştuğunu onaylıyorum; işçiler bazı ödünler vererek köylülere, köylüler de işçilere yardım edilmesi gerektiğini anlamış oldular.”²⁰⁶

Gönüllülük esasına dayanan Çanak vergisi de Erzak Sapalağı vergisi gibi uzun sürmedi. Ülkedeki mahsul kıtlığı, vergi toplanması sırasında yapılan yanlışlıklar ve ulaşım

²⁰⁴ Djamil Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudny Put k Nezavisimosti 1917-1920*, (Moskova: Filinta, 2011), s. 62.

²⁰⁵ Çanak vergisi: 20 girvenke yani 8 kg olarak hesap edilmekteydi.

²⁰⁶ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*, VI/s. 102.

araçlarının yetersizliği, verginin gerektiği gibi toplanmasını engellemiştir.²⁰⁷ 1922 yılında Ukrayna ve Rusya’da oluşan kuraklık sonucunda kıtlık ve açlık kendini göstermeye başladı. Netice itibarıyla Çanak vergisi zorunlu vergi hâle getirilip toplanmaya başlandı. 1922 yılı Mart ayında Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu, ülkenin tamamında Erzak vergisinin zorunlu toplanması hakkında talimat verdi. 13 Nisan 1922’de ise Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti, “*zirai ürünler üzerine erzak vergisi konulması*”²⁰⁸ isimli dekretini imzaladı. 3 Mayıs 1922’deyse Azerbaycan II. Sovyetler Kurultayı erzak vergisi dekretini onayladı. “Çanak”tan farklı olarak erzak vergisi, her çiftçinin verimliliğinden ve üretim hacminden oluşan kalkınmayı temel alan bir vergi tipiydi. Fakat bu uygulama halkın tepkisine yol açtı. Çünkü 1922 yılında Azerbaycan’da, planlanan 1 milyon pud erzak vergisi yerine 2 milyon pud erzak vergisi toplandı. Böylece erzak vergisi %200 olarak toplanmış oldu.²⁰⁹ Açlık çeken Ukrayna ve Rusya’ya bu şekilde erzak temin edilmeye çalışıldı. Verginin bu şekilde toplanması halkı daha da yoksullaştırdı. Öyle ki köylüler kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşılayamaz oldular. Yaptığı yanlış kısa sürede fark eden yönetim, 16 Ekim 1921’de AK(b)P’nin II. Kurultayı’nı topladı. Kurultay, Guba ve Cavat kazaları hariç ülkenin diğer bölgelerinden erzak tedarikinin durdurulmasına karar verdi. Sonuç olarak, Bolşeviklerin Azerbaycan’da uyguladığı ekonomi siyaseti iflas etti. Daha da ilginç olan, Sovyet Rusya’nın Azerbaycan’a yardım etmek zorunda kalmasıydı.

Yaşanan tüm bu olumsuz durumlara rağmen YES’in Azerbaycan için olumlu sonuçlarının olduğu da kabul edilen bir gerçektir. Bu siyaset sonucunda ekin alanları genişlemiş, verimlilik artmıştı. 1920-1921 yıllarında 288 bin desyatin olan buğday ekin alanı, 1922’de 514 bin desyatine ulaşmıştı.²¹⁰ Erzak Sapalağı’nın kaldırılarak Erzak vergisine geçilmesi köylülerin belli ölçüde rahatlamasına sebep olmuştur. Serbest ticarete izin verilmesi de olumlu bir gelişmeydi. Erzak vergisine geçiş, aynı zamanda işçi ve köylü sınıfı arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesinde olumlu rol oynadı.²¹¹

YES’in en önemli yönlerinden biri ticaret özgürlüğünün sağlanmasıdır. Bu siyaset, maliye ve kredi, kira, ekonomik muhasebe, iş birliğinin geliştirilmesi, serbest rekabet

²⁰⁷ V. V. Degoyev, *Kavkaz v Sostave Rossii: Formirovaniye İmperskoy İdentnçnosti Kavkazskiy Sbornik* (Moskova: 2004), 1 (33) / s. 28, 48.

²⁰⁸ *Rezolyutsii i Postanovleniya Sezdov Sovetov Azerb. CCP 1921-1937 gg.* (Bakü: 1961), s. 23.

²⁰⁹ ARDSPİHA, f. 1, siy. 28, iş 508, v. 9.

²¹⁰ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941Yedi Cildde*, VI/s. 95.

²¹¹ Mamedova, *İnterpretatsiya Totalitarizma Stalinizm v Azerbaydjane*, s. 163.

gibi diğer ortak girişimlerin kurulmasını öngörüyordu. Bütün bunlar ekonominin demokratikleşmesine, piyasa ekonomisinin devlet kontrolünde gelişmesine katkıda bulunuyordu. O dönemde devletin sadece dış ticarete tekeli bulunuyordu.²¹²

YES kısa süre sonra meyvelerini verdi. 1921-1924 yıllarında sanayi üretiminin hacmi iki kattan fazla arttı. Yeni siyaset, önceleri bir geri çekilme olarak değerlendirildi. Daha sonra, Rusya’da sosyalizmin inşasını sağlayacak, uzun vadede kullanılacak bir geçiş politikası olarak değerlendirildi. Ülkedeki bankaların faaliyetlerini genişletmek için kredi şirketleri kuruldu. Arazi ve küçük ölçekli sanayi işletmelerinin kiralanması, maaşlı emeğin kullanılmasına izin verilmesi; tarım, sanayi, ticaret ve finans sektörlerinin krizden kurtulmasını, piyasa ekonomisinin gelişmesini, emtia değişiminin canlandırılmasını ve piyasaya birincil talep ürünlerinin temin edilmesini sağladı.²¹³

YES’in uygulanma döneminde petrol endüstrisine özel önem verildi. Bu yıllarda Bakü Koyu kurutularak yeni petrol sahaları hizmete girdi. Petrol sahalarının elektrifikasyonu için çalışmalar yoğunlaştı. Petrol mühendisliği işletmelerinin gelişimi başladı. Diğer endüstrilerde de büyük ilerlemeler görüldü. 1925 yılına gelindiğinde, Gence, Lenkeran, Ucar ve Salyan pamuk fabrikalarında üretime geçildi.²¹⁴ Bakü ve Tovuz’da çimento fabrikaları, Gedebe’de Bakır Eritme Fabrikası, Nuha, Dağlık Karabağ ve Ordubad’da ise devletin kontrolünde koza fabrikaları faaliyete geçti. YES, tarım alanında büyük değişiklikler getirdi. Tahıl ve pamuk tarlaları genişledi. YES’in varlığının ilk yıllarında tarımda makineleşme dönemi başladı. Hayvancılıkta belirgin bir artış oldu.²¹⁵

Yeni kurulan Azerbaycan SSC’nin esas hedeflerinden biri, yabancı askerî müdahale ve İç Savaş’ın yıkıma uğrattığı tarım ve petrol endüstrilerini yeniden inşa etmektir. Bu amaçla da Mayıs 1920’den itibaren Azerbaycan’ın yabancı ülkelerle ekonomik ilişkiler organı kuruldu.²¹⁶ Azerbaycan’ın yabancı ülkelerle ekonomik bağlarının oluşturulması için alınan ilk tedbirlerden biri, 1 Haziran 1920’de Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı N. Nerimanov tarafından imzalanan “Dış ticaretin tekeli” dekreti idi. Bu kararnameye göre dış ticaret, devlet tarafından tekelleştirildi, ülke topraklarından ürün

²¹² Zeynalova, *İz İstorii Natsionalnogo Gosudarsvennogo Stroitelstva v Azerbaydjane*, s. 33, 49.

²¹³ Mamedova, *İnterpretatsiya Totalitarizma Stalinizm v Azerbaydjane*, s. 194.

²¹⁴ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudny Put k Nezavisimosti*, s. 75.

²¹⁵ Degoyev, *Kavkaz v Sostave Rossii*, 1 (33) /s. 28, 48.

²¹⁶ *XX Asr Azerbaycan Tarihi Cilt 2*, s. 121.

ithalatı ve ihracatı sadece Azerbaycan Hükûmeti'nin izniyle yapılacaktı.²¹⁷ Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yabancı ülkelerle ticaret ilişkileri nispeten özgürdü. 1920 yılının Temmuz ayında Azerbaycan SSC Halk Dış Ticaret Komiserliği (HTK) kuruldu. Komiserliğin ana görevi, çeşitli ülkelerle ticaret bağlarının yeniden kurulması ve dış ticarete devlet tekelinin sağlanmasıydı.²¹⁸ Kısa sürede İtalya, Almanya, Fransa ve İsviçre ticaret firmaları da dâhil olmak üzere bir dizi Avrupa ülkesiyle bağlantı kuruldu. Batum Limanı üzerinden ülkeye gerekli teknolojik ekipman, metal ürünler, tarımsal aletler ve ilaç, giysi, ayakkabı, şeker, çay gibi tüketim malları ithal edildi. Azerbaycan'dan ise bu ülkelere halı ve ipekli ürünler, deri, siyah havyar, yün vb. mallar gönderilmeye başlandı.²¹⁹

7 Ağustos 1920 tarihli, RSFSC'yle yapılan dış ticaretle ilgili anlaşma uyarınca Azerbaycan SSC, diğer ülkelerle ekonomik bağların kurulması ve onlarla anlaşmalar yapma meselelerini ancak RSFSC Halk Dışişleri Komiserliği aracılığıyla çözebilecekti. 15 Temmuz 1920'de AK(b)P Merkez Komitesi Bürosu, Gürcistan Menşevik Hükûmeti'nin petrol karşılığında kumaş, ayakkabı, kâğıt vb. malların teklifine dayalı emtia ticareti anlaşmasını tartışarak kabul etmiştir.²²⁰ Kabul ettiği bu anlaşmayı da “Azerbaycan'ın Rusya'yla ortak bir ekonomik politikası vardır (petrol konusu ortak bir konudur, bunun birlikte ele alınması gerekir); siyasi mesele ekonomik meseleyle yakından ilişkilidir.” anlayışıyla savunmuştur. RK(b)P Merkez Komitesi'nin 20 Mayıs 1920 tarihli kararında şu ifadeler yer alıyordu: “G. Çiçerin, Azerbaycan Sovyet Hükûmeti'ne, karşılıklı ilişkilerin kurulması yönünde müzakerelere başlama teklifinde bulunmak için görevlendirilsin.”²²¹ Bu görevi doğrultusunda RSFSC Hükûmeti Halk Dışişleri Komiseri G. Çiçerin, Azerbaycan SSC Hükûmeti Başkanı N. Nerimanov'a özel bir nota göndererek:

“... her iki cumhuriyetin ortak hedeflerine ulaşmak için düzenli işbirliği yolunda ortak faaliyetlerini kolaylaştıran, sürekli devam eden karşılıklı ilişkilerin oluşturulmasına ilişkin müzakerelere başlamayı” önerdi. Notada ayrıca şöyle deniliyordu: “Rusya Sovyet Hükûmeti, hedeflerimizin birliğinin ve işçi-köylü

²¹⁷ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 43.

²¹⁸ Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)*, s. 21.

²¹⁹ T. Veliyev, *İmperializm Dövründe Azerbaycanın Sanayesi ve Proletariyatı* (Bakü: 1987), s. 56.

²²⁰ A. Şçepotyev, *O Spornikh Kavkazskikh Territoriyakh na Kotorıye İmeyut Pravասamooopredele Azaerbaydjanskue Tyurki* (Bakü: Gençlik, 2016), s. 89.

²²¹ Saleh Bey, *Armyanstvo* (Bakü: 1994), s. 34.

dayanışmasının, elbette her iki kardeş cumhuriyetin (Rusya ve Azerbaycan) yıkılmaz bağlarının resmîleştirilmiş bir şekilde kurulmasına yol açabileceğine ve bu bağların ortak Sovyet siyaseti uğrunda sürekli iş birliğinin kolaylaşmasını sağlayacağını düşünmektedir.”²²²

30 Eylül 1920’de Moskova’da Azerbaycan SSC ve RSFSC arasında bir sözleşme imzalandı. Sözleşmede hem Azerbaycan SSC Hükûmeti hem de RSFSC Hükûmeti,

“Azerbaycan ve Rusya’daki çalışan kitlelerin çıkarlarını temel alarak ve her iki cumhuriyetin tüm güçlerini birleştirerek ortak düşmanımız emperyalist burjuvaziye karşı güçlü mücadelenin kazanılmasının sağlanacağını göz önünde bulundurarak bu sözleşmeyi imzalamaya karar verdi.” yazıyordu.²²³ Sözleşmenin ilk maddesinde “Azerbaycan ve Rusya kendi aralarında yakın bir askerî, mali ve ekonomik ittifak kuruyorlar.”

İkinci maddedeysse “Her iki cumhuriyet askerî kurumlarını, tarım ve hayvancılığı, dış ticaret, tedarik, demiryolu ve su taşımacılığı, finans, posta ve telgraf organlarını mümkün olan en kısa sürede birleştirmelidirler.” diye ifade ediliyordu.²²⁴ RSFSC ve Azerbaycan SSC aynı zamanda sözleşmeye ek olarak gıda politikası, posta, telgraf ve finans, dış ticaret, ekonomi politikaları konularında birleşmeye ilişkin anlaşmalar yaptı. Azerbaycan SSC Demir Yollarının, RSFSC Demir Yolu ağına “Azerbaycan Demir Yolları” adı altında dâhil edilmesine ilişkin anlaşma ise Ağustos 1920’de imzalandı.²²⁵

Azerbaycan’ı yakıt tedarikçisi, Rus mallarının pazar yeri ve güçlü bir deniz taşımacılığı merkezi olarak gören Rusya’nın Azerbaycan’a ihtiyacı vardı. Bu çıkarlar, Azerbaycan SSC Gümrük Hizmeti Komitesi’nin Moskova’ya bağlanmasının temelini oluşturdu. 29 Nisan 1920’de cam ve porselen işçilerinin kongresinde, Sovyet Rusya’nın iç işleri ve uluslararası durumu hakkında yorum yapan V. İ. Lenin, Bakü petrolüne atıfta bulunarak nihai amaçlarının “... tüm sanayimizi canlandırabilecek bir ekonomik temel elde ettik. Bakü’de son zamanlarda satışı mümkün olmayan milyonlarca varil petrol

²²² Ovannes Kaçaznuni, *Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat* (Bakü: 1990), s. 77.

²²³ *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam* (Bakü: Elm, 1990), s. 98.

²²⁴ Neciyev, *Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 155.

²²⁵ Saleh Bey, *Armyanstvo*, s. 87.

bulunmaktadır. Böylece ulaşım ve sanayimiz Bakü petrol madenlerinden çok önemli yardımlar alabilir.” biçiminde ifade etmişti.²²⁶

Çeşitli konuları kapsayan ve Rusya çıkarlarının hukuki desteğini sağlayan 30 Eylül 1920 tarihli anlaşma, Azerbaycan için sorunlu sonuçlara neden oldu. Hazar Ticaret Filosu’nun gemileri Bakü petrolünü Astrahan’a taşımaya başladı. Sadece 30 Nisan 1920 ile 2 Mayıs 1920 arasında Astrahan’a 12 gemiyle 1,3 milyon pud petrol taşındı. 14 Kasım 1920’de Tiflis’te Azerbaycan, Gürcistan ve RSFSC arasında transit ticaret anlaşması imzalandı.²²⁷ Anlaşma, Bakü petrolüyle Gürcistan’da üretilen kömür, kereste ve diğer ürünlerin değiştirilmesini öngörüyordu. Anlaşma, görünürde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin ekonomik iş birliğini güçlendirme amacını taşısa da aslında RSFSC’nin stratejik çıkarlarına hizmet edecek şekilde düzenlenmişti. 14 Nisan 1921’de Güney Kafkasya Demir Yolu’na ilişkin anlaşmalar, 2 Haziran’daysa dış ticarete yönetimin merkezileşmesine ilişkin anlaşmalar imzalandı.²²⁸ Her üç Cumhuriyetin temsilcilerini içeren bir yönetimle Birleşik Dış Ticaret İdaresi oluşturuldu. Bu anlaşma, bir yandan Sovyet Rusya’nın Gürcistan’a olan ilgisinin askerî-stratejik hedeflerinden kaynaklanırken diğer yandan da Rusya’nın Gürcistan topraklarını, Azerbaycan’ın petrol sahalarına ve limanlarına ulaşmak için geçiş yolu olarak kullanmayı amaçlıyordu.

Diğer Kafkasya Cumhuriyetleriyle karşılaştırıldığında Ermenistan, Rusya’nın ilgisini ticari-ekonomik, askerî-stratejik ve diplomatik açıdan daha az çekiyordu. Çünkü diğer iki ülkeyle kıyaslanınca Ermenistan, ekonomik açıdan Moskova için önemli bir konuma sahip değildi. Aksine Moskova, diğer Cumhuriyetlerin sahip olduğu zenginliklere Ermenistan’ı da ortak yapıyordu. Sovyet Rusya, ikili ve çok taraflı anlaşmalarla ekonomik ve ticari çıkarlarını yasal olarak güvence altına almış ve SSCB topraklarının genişlemesi politikasını uygulamaya başlamıştı. Aynı zamanda birtakım zorluklara rağmen Azerbaycan Sovyet Hükûmeti, komşu İran’la geleneksel ticaret bağlarını yeniden tesis etmek ve daha da genişletmek için büyük çaba göstermeye devam etti. Bu

²²⁶ Rahman Mustafazade, *Dve Respubliki: Azerbaydžano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922 gg* (Moskova: İzdatelstvo MİK, 2006), s. 124.

²²⁷ Musayev, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 269, 301.

²²⁸ Mamedova, *İnterpretatsiya Totalitarizma Stalinizm v Azerbaydjane*, s. 56.

amaçla 1921 yılının başlarında Azerbaycan'ın HTK hattı üzerinden komşu İran'a ticari ilişkiler kurmak üzere üç defa ekip gönderilmişti.²²⁹

Azerbaycan Sovyet Hükûmeti'nin ve yönetim organının yoğun çabalarına rağmen cumhuriyetin yabancı ülkelerle olan ticaret dengesi olumsuz bir durumdaydı. Bu durum öncelikle dış ticaret operasyonlarının yetersiz yönetilmesinden kaynaklanıyordu. Bu yetersizliği ortadan kaldırmak için 1921 yılı Temmuz ayından itibaren bazı devlet işletmeleri İran'la bağımsız ticaret yapmışlardı. Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiserliği tarafından Halk Komiserleri Sovyeti'ne (HKS) gönderilen bir mektupta “Ülkemizdeki İran diplomatik temsilciliğinin, Azerbaycan Hükûmeti'nin 20 bin pamuklu elyafın Batum'a engelsiz ve gümrük vergisi olmaksızın geçişine izin verilmesi talebine olumlu yanıt verilsin.” diye belirtildi. A. Şirvani'nin imzaladığı mektup: “Daha önce Yüksek Ekonomik Konsey'in gümrük vergisinin tahsil edilmesi şartıyla bu malları ihraç etme kararı İran tarafının hoşnutsuzluğuna neden olmuş olabilir. Bu nedenle 20 bin pamuğun İran Hükûmeti'ne ait olduğu ve son zamanlarda her iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeldiği göz önünde bulundurulmalıdır.” diye devam ediyordu.²³⁰ Görüldüğü üzere Moskova, Azerbaycan yönetimine işine gelen her şeyi yaptırma özgürlüğüne sahipti.

Azerbaycan'ın RSFSC tarafından tekelleştirilen ihracat listesine petrol, pamuk, ham ipek ve şifalı bitkiler de dâhil edilmişti. Petrol ürünleri ihraç etme hakkı, 21 Temmuz 1922 tarihinde RSFSC Dış Ticaret Komiseri L. Krasin tarafından imzalanan kararnameyle kurulan Nefteksport Şirketi'ne devredildi.²³¹ Azerbaycan petrolünün İran, Horasan, Türkiye (İstanbul hariç), Suriye, Filistin, Basra Körfezi ve Bulgaristan'a Bakü, Batum ve Poti limanlarından ihraç edilmesi planlanıyordu. Petrol ürünlerinin ihracat yetkileri, deniz yoluyla İran'a taşınma izni de dâhil olmak üzere, Halk Dış Ticaret Komiserliği'nin Bakü temsilcisinden alınarak Azneft²³² başkanına teslim edildi.²³³

V. İ. Lenin, 21 Eylül 1921 tarihli bir telgrafla N. Nerimanov'a, dış ticaret meselesinin tamamen RSFSC'nin yetkisi dâhilinde olduğu konusunda ısrar ederek “Bölgesel Dış

²²⁹ Degoyev, *Kavkaz v Sostave Rossii*, 1 (33) / s. 28, 48.

²³⁰ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudny Put k Nezavisimosti*, s. 135.

²³¹ İsgenderli, *Azerbaycan Hegigetleri*, s. 111.

²³² Azneft: Azerbaycan petrol endüstrisini entegre eden bir işletme olup Bolşevik Devrimi sonrasında Azerbaycan petrol endüstrisinin millileştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

²³³ *İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam*, s. 112.

Ticaret Dairesi ve RK(b)P Merkez Komitesi'nin izni olmadan gerek Almanlarla gerekse başkalarıyla dış ticaret anlaşması imzalanmaması gerektiği" gibi talimatlar vermişti.²³⁴ Bu koşullar altında Azerbaycan Devrim Komitesi'nin 21 Ağustos 1921 tarihli kararnamesiyle Azerbaycan SSC topraklarında bulunan kurum ve kuruluşlar ile bireylerin ithalat-ihracat faaliyetleri yasaklandı. Dış ticaret faaliyeti Sovyet organlarının elinde yoğunlaştırıldı. Moskova tarafından baskılanan Azerbaycan SSC, başta RSFSC olmak üzere tüm Sovyet cumhuriyetleriyle "dostane" ilişkiler ve ekonomik bağlar kurmak zorunda bırakılıyordu.

Bunlara ek olarak Rusya açısından Avrupa ülkeleriyle ekonomik bağların geliştirilmesi de son derece önemliydi. Şöyle ki Aralık 1921'e kadar faaliyet gösteren Azerbaycan HDTK, İtalyan, İsviçre ve Fransız şirketleriyle imzaladığı altı ticaret anlaşması çevresinde halı, ipek, koza ve kürk satmış, karşılığında 166,8 bin İngiliz sterlini değerinde çeşitli ürünler almıştı. Ayrıca Avrupa ülkeleriyle 1,5 milyon dolar İngiliz sterlini tutarında alış ve satış sözleşmeleri imzalayarak sadece Almanya'dan 60 bin adet elektrik lambası, elektrikli ekipman, demir yolu vagonu, tarım aleti ve diğer ihtiyaç ürünlerini ithal etti. Birkaç ay içinde Azerbaycan, Batum Limanı aracılığıyla Avrupa ülkelerine 3.326 halı, 513 pud siyah havyar, 1.149 pud frizon, 55.903 set bağırsak, 2.566 adet karagül deri, 120 pud ipek, 996 pud yün ve diğer döviz kapasiteli ürünler gönderildi.²³⁵

Bu süreçte Azerbaycan'la ekonomik ilişkilerin devam etmesiyle ilgilenen bazı ülkelerin diplomatik temsilcileri faaliyetlerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Örneğin Estonya, Azerbaycan Cumhuriyeti'yle karşılıklı ticari ve ekonomik ilişkiler kurmak istiyordu. Ülkenin, Azerbaycan'ın petrol ürünleri, tarım ve balıkçılık ekipmanlarına ihtiyacı vardı. Ancak Moskova'dan yönlendirilen Azerbaycan tarafı, bazı bahanelerle taslağı tartışılan anlaşmayı dahi imzalamamış ve Estonya Konsolosu'nun Bakü'ye kabulüne izin vermemişti.²³⁶ 1920-1922 yıllarında Azerbaycan yönetimi ticari ve ekonomik ilişkilerde tek taraflı politikalar izleyerek Rusya'ya yönelmişti. Aslında Azerbaycan, Sovyet iktidarının tanınması karşılığında Avrupa ülkeleriyle ekonomik bağlar kurabilir, ülkede bulunan balıkçılık ve petrol endüstrisi gibi alanlarda Avrupa ülkeleriyle ekonomik

²³⁴ Zeynalova, *İz İstorii Natsionalnogo Gosudarsvennogo Stroitelstva v Azerbaydjane*, s. 33, 49.

²³⁵ Gasanlı, *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudny Put k Nezavisimosti*, s. 134.

²³⁶ Degoyev, *Kavkaz v Sostave Rossii*, 1 (33) / s. 28, 48.

ilişkilerini devam ettirerek büyük fayda sağlayabilirdi. Fakat Moskova'nın buna izin vermesi beklenemezdi.

1922'de düzenlenen Cenova Konferansı, Bakü petrolüne büyük ilgi göstermişti. Azerbaycan petrol sahalarının işletilmesinde yabancılara tanınacak imtiyazların Azerbaycan'a fayda sağlayacağını ve sanayinin gelişmesi için geniş fırsatlar açacağını düşünen N. Nerimanov, konferansta bu konuyu vurgulamıştı. Konferansta, Bakü petrol madenlerinin yabancılara imtiyaz verilmesi konusu tartışılrsa da Rusya bu meseleye engel olmuştu. Azerbaycan'ın doğal kaynaklarını kontrol eden Rusya Sovyet Cumhuriyeti Hükûmeti, kendisini Bakü petrolünün sahibi olarak görüyordu. Konferansta, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diğer temsilcilerinden biri olan Muhammed Muharremov, İtalyan basınına konuşarak Bolşeviklerin, Azerbaycan milletine ait petrol sahalarını satmaya yetkili olmadığını belirtti.²³⁷ Onun görüşüne göre, Bakü petrol endüstrisinde Rus sermayesinin büyük bir rolü yoktu. Bu nedenle Abşeron'un petrol açısından zengin toprakları Azerbaycan halkına ve onlara sermaye yatırmış yabancı şirketlere ait olmalıydı. Cenova Konferansı'nın resmî gündemi, savaştan yeni çıkmış ve ekonomik durumu kötü olan Avrupa ülkelerinin konusu olsa da aslında konferansın gerçek amaçlarından biri de Azerbaycan petrolüydü. Kısacası, 10 Nisan 1922'de Cenova'daki asıl amaç Bakü petrolünün imtiyazını kazanmaktı. Fakat konferansta sunulan belgelerde ve memorandumlarda, petrolden hiç bahsedilmemiş ve bu konu gündeme getirilmemiştir. Konferansta tartışılan imtiyaz konuları, sorunun özünde petrol meselesi olduğunu açıkça göstermektedir. Konferans aslında Royal-Dutch ve Standard Oil üzerinden Anglo-Amerikan rekabetinin bir alanına dönüştü. Şöyle ki Lloyd George, Rusya'yla imtiyazlar ve işletme konusunda anlaşmak istiyordu. Rusya temsilcisi Krasin ve İngilizler, İngiliz-İran petrol şirketine imtiyaz verilmesi, Bakü ve Grozny'da petrol üretiminin tekelleştirilmesi konusunda görüşmelerde bulundular. Amerika, bu planın başarıya ulaşması için büyük çaba sarf etti.²³⁸

Fransız Hükûmeti de Azerbaycan'a, özellikle Bakü petrolüne büyük ilgi gösteriyordu. Şöyle ki Cenova Konferansı öncesinde, 31 Mart'ta, Fransa Başbakanı R. Poincaré, parlamentoda yaptığı konuşmada Azerbaycan'ın Fransa için özel bir öneme sahip

²³⁷ S. M. Seyidova, *Azerbaycanın Beynelhalk Alakaları (1920-1930-cu İller)* (Bakü: Diplomat Neşriyyatı, 1998), s. 44.

²³⁸ İsrail Aliyev, *Azerbaycan'da Petrol Üretimi (1920-1945)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), s. 53, 54.

olduğunu “Azerbaycan Hükûmeti’nin bağımsız haklarını ihlal eden herhangi bir eylemi kabul edemeyiz. Bu konuda Amerikalıların konumu da bizim konumumuzla aynıdır.” sözleriyle belirtmiştir.²³⁹

Buna ek olarak sadece Avrupa ülkeleriyle değil, aynı zamanda Azerbaycan SSC’yle Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ticari ilişkilerin yenilenmesi o dönem için büyük önem taşıyordu. Moskova Antlaşması’nın imzalanmasından önce Sovyet Azerbaycan’la Türkiye arasındaki ekonomik bağlar zayıf olduğu için karşılıklı ticaret ilişkileri de normal bir şekilde gelişmemişti. Moskova Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Sovyet Azerbaycan’la Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi için yeni koşullar ortaya çıktı. 16 Mart 1921’de Moskova’da Sovyet Rusya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma, her şeyden önce ticari ilişkiler de dâhil olmak üzere ekonomik ilişkilerin kurulmasını ve gelişmesini öngörüyordu. Türkiye’nin petrol talebinin büyük bir kısmı Azerbaycan üzerinden karşılanıyordu. Ocak 1922’de Ankara’da Sovyet ticaret misyonu faaliyete başladı. Bu temsilciliğin amacı Türkiye’yle ticari ilişkilerin geliştirilmesiydi. Türkiye, petrol ve petrol ürünleri ve inşaat malzemeleri dâhil olmak üzere bir dizi ürünü Sovyetler Birliği’nden almaya başladı. Güney Kafkasya Gümrük İdaresi’nin yaptığı açıklamada, “Azerneftsindikat” sadece Batum Limanı üzerinden 1922 yılında 9.294 ton akaryakıt ve 340 ton benzini, 1923-1924 yıllarında ise 16.931 ton akaryakıt, 509 ton benzin, 2.695 ton makine motor yağı, 180 ton dizel ve dokuma tezgâhları için 48 ton makine motor yağını Türkiye’ye taşımıştı.²⁴⁰

Moskova Antlaşması gibi Kars Antlaşması da Türkiye’yle içinde Azerbaycan’ın da bulunduğu Güney Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki ticari ve ekonomik bağların daha da gelişmesine katkıda bulunmuştu. Türkiye ve Azerbaycan yetkilileri de ticari ilişkiler kurmakla ilgileniyorlardı. Kars Antlaşması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin yasal temelini oluşturan bir belgeydi. Antlaşmanın 17. maddesinde, iki ülke arasında iletişimin kesintisiz olmasını sağlamak amacıyla demiryollarının, telgrafın ve diğer iletişim araçlarının korunması ve geliştirilmesi, insanların ve ürünlerin sorunsuz taşınmasını sağlamak için her türlü önlemin alması taraflarca taahhüt edildi.²⁴¹

²³⁹ Degoyev, *Kavkaz v Sostave Rossii*, 1 (33) / s. 28, 48.

²⁴⁰ Farkhad Djabbarov, *Armiyanskiy Ekstremizm na Yujnom Kavkaze: Vtoraya Polovina XI-Načalo XX vv.* (Bakü: Teas Press, 2018), s. 145.

²⁴¹ İbrahim Ether Atnur, *Muhtariyet Arefesinde Nahçıvan* (Nahçıvan: NDÜ “Gayret” Neşriyyat, 1999), s. 266.

Türkiye'yle Azerbaycan arasındaki ticaret ilişkileri daha çok yerel bir karaktere sahipti. 1920-1922 yıllarında her iki ülkede de meydana gelen siyasi süreçlerle bağlantılı olarak ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin bozulduğu gözlenmiştir. Ancak Moskova ve Kars antlaşmalarının imzalanmasından sonra Türkiye ile ekonomik bağlar gelişmeye başladı. Bu dönemde Azerbaycan Sovyet Hükûmeti Türkiye'ye büyük mali yardımda bulundu.²⁴²

1922 yılının Mart ayında Azerbaycan'da HTK kaldırıldı ve dış ticaret faaliyetlerini tek merkezden yönetme yetkisi, yeni kurulan ZSFSC Dış Ticaret Komiserliğine devredildi. Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerde bu komiserliğin şubeleri kuruldu. Aynı yılın ağustos ayından itibaren bu şubelerin yerini devlet ithalat ve ihracat ofisleri açıldı. Sonuç itibarıyla 1921-1925 yıllarında gerçekleştirilen tedbirler sonucunda ülke ekonomisinde belirgin istikrar ve canlanma ortaya çıktı. Nüfusun yaşam standardı nispeten yükselerek orta sınıfın etkisi arttı. Yönetim, sanayinin gelişmesinin köyün gelişmesiyle bağlantılı olduğunu düşünerek köylere yatırım yapmaya çalışmış ve bu yolla kapitalist dünyaya bağımlılığı azaltmayı amaçlamıştı. Fakat sanayi gelişmeden köydeki verimlilik de yeterli seviyeye ulaşamıyordu. Tarımın verimliliğini arttırmak için sanayi kuruluşlarında üretilen araç gerece büyük ihtiyaç vardı. Devlet zamanla bu konuda sıkıntılar yaşamaya başlayacaktı. Öte yandan tarımdaki verimliliğin artmasıyla ilişkili olarak köylerde *Golçomak* diye hitap edilen zengin köylü sınıfının ortaya çıkması için ortam oluştu. Bu durum Sovyet rejimini rahatsız ediyordu. Tüm bunların yanı sıra aşağıda belirtilen durumlar devleti, Yeni Ekonomik Siyaset'ten vazgeçerek acilen sanayileşme siyaseti uygulamaya itmiştir:

- 1) Şehir ve köy ekonomisi arasında oluşan uçurum,
- 2) Tarımda kullanılan araç gereç ihtiyacını karşılamada devletin yetersizliği,
- 3) Sermaye sıkıntısı yüzünden devletin, gerekli sanayi yatırımlarını yapmada yetersiz kalması,
- 4) Yapılan yatırımlar sonucunda köylerin ve şehirlerin gelişimi arasındaki ekonomik dengenin bozulması,

²⁴² Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti*, s. 269.

5) Sanayisi Avrupa'dan geride kalan Sovyetlerin, daha fazla ithalat yapmak zorunda kalması.²⁴³

3.3. Sanayileştirme

1920'li yılların ikinci yarısında ekonomik alandaki esas görev, tarım ülkesini endüstriyel bir devlete dönüştürmek, ekonomik bağımsızlığı sağlamak ve ülkenin savunma gücünün artırmaktı. K(b)P'nin 1925 yılı Aralık ayında yapılan XIV. Kongresi, sanayinin gelişmesi ihtiyacından bahsetti ve tarihe sanayileşme kongresi olarak geçti. Genel olarak tarımı geliştirme görevini öne süren kongrenin kararında "SSCB'nin ekonomik bağımsızlığını sağlamak, SSCB'yi dünya kapitalist ekonomisinin bir parçası hâline dönüşmekten korumak için ülkeyi sanayileşmeye yönlendirmek, üretim araçlarının gelişmesini organize etmek ve ekonomide gelişmeyi sağlamak amacıyla rezervlerin oluşturulması önemlidir." diye belirtildi. Kongre, SSCB'nin makine ve teçhizat ithalatçı konumundan üretici konumuna dönüşmesi gerektiğini vurguladı. Ülkede modern bir sosyalist endüstrinin oluşturulmasına özel önem verilmesini kararlaştırdı.

Nisan 1926'da ise K(b)P Merkez Komitesi Genel Kurulu'nda, sanayileşmenin uygulanması için gerekli olan kaynaklarla ilgili ekonomik konular tartışıldı. MK'nin açılış konuşmacısı A. İ. Rıkov, sanayi politikası başarısının iç kaynaklara bağlı olduğunu belirtti. A. İ. Rıkov'a göre işçilere yardım edecek olan köylüler sayesinde köyler, sanayinin hızla gelişmesi için ana kaynak olacaktı.²⁴⁴ Ancak köylerden devrim öncesine kıyasla daha az şey talep edilmesi gerekecekti. 1926'da ortaya çıkan Troçkist-Zinovyev muhalefeti adına konuşan L. D. Troçki, A. İ. Rıkov'u, sanayileşmenin hızlı bir şekilde uygulanması gereğini ve köyün sanayileşme için ana kaynak olma olasılığını hafife almakla suçladı. Toplantıda "*Sosyalizmin inşası için gerekli olan endüstriyel kalkınmanın asgari eşiği*" tezini doğrulayan Stalin, "*sanayinin, köyün refahının kademeli olarak yükselmesine dayanması gerektiğini*" belirtti.²⁴⁵

²⁴³ Eldar İsmaylov-Cemil Hesenov-Tahir Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: Muallim,1995), s. 146, 147.

²⁴⁴ A. P. Aliyev, *Sovet Hakimiyyeti İllerinde Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı* (Bakü: Azernesr, 1957), s. 64, 77.

²⁴⁵ A. K. Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı* (Bakü: 1974), s. 58.

27 Ekim-3 Kasım 1926 tarihleri arasında gerçekleşen XV. Parti Konferansı, makineleşmeyi sanayileşmenin temel aşaması ilan ederek hızlıca geliştirilmesi fikrini ileri sürdü. Aynı zamanda konferansta, sanayileşmeye yönelik kaynaklar da belirlendi. Sanayinin geliştirilmesi için ülke ekonomisinin diğer sektörlerinden elde edilen gelirlerin bu amaçla kullanılması tartışıldı. Ayrıca, halkın kooperatifler, tasarruf bankaları, krediler ve devlet tahvilleri gibi yollarla elde ettiği gelirlerin sanayinin gelişmesinde kullanılabileceği konusu da ele alındı. İş verimliliğindeki artış, tasarruf rejimi ve üretim maliyetindeki azalma, elde edilecek kaynağın temelini oluşturuyordu. Sanayileşme politikasının başlangıcı, 1927 yılının Nisan ayında toplanan SSCB Konseylerinin IV. Kongresi tarafından yasama onayıyla hayata geçirildi. Bu politikanın ilk odak noktası eski sanayi işletmelerinin yeniden inşasıydı. Sanayi işletmelerinin gelişmesi ve çoğalması işletmelerin yaklaşık %40'ının öz kaynaklarıyla gerçekleştirildi. Sektör içi birikim kaynaklarına ek olarak devlet gelirinin sanayi lehine yeniden dağıtılması planlanarak sanayinin gelişmesi için harcandı. Sanayileşmenin, Çarlık Rusya kolonileri olan diğer ulusal cumhuriyetlerde olduğu gibi, Azerbaycan'da da ekonomik ve teknik alanlardaki geri kalmışlığının üstesinden gelme konusunda önemli bir rol oynaması bekleniyordu.

Azerbaycan SSC'de sanayileşme sürecinde hızlı kolektifleştirme başlayarak sosyal değişiklikler meydana geldi. T.Gaffarov, Azerbaycan'da sanayileşmenin temel amacının petrol üretimini, işlenmesini ve taşınmasını hızlandırmak; bunun için belirli bir ekonomik altyapı oluşturmak olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶ Devlet, hızlı sanayileşmeyi hayata geçirerek çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tüketim malları üreten işletmelerin kurulmasını öngörüyordu.²⁴⁷ 1926 yılının başlarında G. Musabekov başkanlığında kurulan Sanayileşme Komisyonu bu amaca hizmet ediyordu.²⁴⁸ 1926-1928 yıllarında çalışmalar Beş Yıllık Sanayileşme Planı'na göre yürütülüyordu. Ardından, ülkenin ekonomik politikasında yeni bir yöntem olan Beş Yıllık Planlar uygulandı.²⁴⁹

²⁴⁶ *Azerbaycan SSR-in Sanayesi* (Bakü: 1961), s. 21.

²⁴⁷ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 96.

²⁴⁸ A. E. Memmedov, *Azerbaycanda Stahanov Herekatı* (Bakü: 1975), s. 39.

²⁴⁹ Sofya Gasanovna Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinoştroeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)* (Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, İktisat Enstitüsü, Doktora Tezi, 1983), s. 32.

Hızlı sanayileşme, giderek sertleşen bir parti çizgisinde uygulanıyordu. İşçilerin emek ve çalışma saatlerinin aşırı derecede artırılması nedeniyle sıkı bir tasarruf rejimi oluşturuldu. İşçilere ücret yerine, 1926 ve 1927 yıllarında tedavüle sokulan 12 milyon manat değerinde devlet ve özel sanayi tahvilleri verildi. Kendilerinin ve ana vatanlarının sömürüldüğünü düşünen ve çalışmaya yabancılaştan insanlar, sadece sıkı iş disipliniyle çalışmaya zorlanıyorlardı. Resmî üretim toplantıları, Komsomol gençlik grupları, sosyalizm yarışmaları, Zerbeci Tugayları, Strahanovculuk²⁵⁰ (1935'ten itibaren), İki bininciler gibi hareketler (1936'dan itibaren) ve diğerleri zorla çalıştırılmayı örtbas etmenin bir aracı olarak geniş çapta uygulanıyordu.²⁵¹

Sanayileşme, Azerbaycan ekonomisinin tek taraflı gelişimini, merkeze ekonomik bağımlılığını daha da artırdı. Ancak yüzlerce iş yerinin açılması (1927'de Azerbaycan'da 32 binden fazla işsiz vardı) ve işçilerin teknik seviyesinin iyileşmesi sonucunda toplam işçi sayısı çoğalmaya başladı. Artan gelirlerin, nüfusun maddi refahını göreceli olarak iyileştirmesindeki rolü de göz ardı edilmemelidir.

Azerbaycan'ın maddi ve manevi potansiyelini kendi amaçları için daha etkin bir şekilde kullanmaya çalışan Moskova, burada ucuz insan kaynakları oluşturmakla oldukça ilgiliydi. Göçlerin de etkisiyle 1920-1940'larda ülkenin nüfusu 1,9 milyondan 3,3 milyona yükseldi. Köydeki doğal büyüme daha hızlı ilerliyordu. Sanayileşmenin etkisiyle şehir nüfusu da yoğun bir şekilde büyüyordu. Nüfus artışıyla birlikte kadınların üretime geniş çapta dâhil edilmesi temel amaçlardan biriydi. Kadın emeği Azerbaycan'da sömürge ekonomisinin gelişmesinde yaygın olarak kullanılmaktaydı. İşçi ve memur kadın sayısı 1920'de 17 bin iken 1940'da 165 bine yükseldi.²⁵² Tarımda kadın emeği, özellikle yoğun emek gerektiren pamuk yetiştiriciliğinde yaygın olarak kullanılmıştı. Devlet, kadınlara ve erkeklere eşit haklar tanıyarak, onların üretime geniş çapta katılmalarını sağlamıştı. 1921 yılında organize edilen I. Azerbaycan Kadın Kongresi, kadınlarla ilgili ele alınacak önemli konuları belirlemişti. Azerbaycanlı kadınlar sadece sosyal hayata geniş çapta katılmakla kalmamış aynı zamanda sağlıklı aile ve geleneklerinin gerçek koruyucuları olmuşlardı.

²⁵⁰ Stahanovizm veya Stahanov Hareketi: Adını Sovyet madencisi Aleksey Strakhanov'dan alan, "önceden saptanan üretim ölçüsünü aşma" anlamında kullanılan ifade.

²⁵¹ Aliyev, *Sovet Hakimiyyeti İllerinde Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı*, s. 25.

²⁵² S. Aliyev, *Azerbaycanda Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*, s. 26, 61.

Azerbaycan çok uluslu bir cumhuriyetti. Ülkede, 1930’lu yılların başında 1,6 milyon Azerbaycan Türkü, 3,3 bine kadar Ermeni, aynı sayıda Rus, 89 bin Talış, 79 bin Lezgi, 60 bin Tatar, 22 bin Avar, 15 bin Sahur, 9 bin Yahudi ve diğer milletlere mensup insanlar yaşıyordu. Bolşevik liderler, Azerbaycan’da yaşayan gayrimüslim işçi sınıfını iktidarın güvenilir bir dayanağı olarak görüyordu. O dönem için işçilerin politik, kültürel bilinç seviyeleri de düşüktü. Onlar, Komünist Parti’ye daha kolay çekilebiliyor ve kontrol edebiliyordu. Moskova, işçi sınıfına büyük ihtiyaç duyuyordu. İşçilerin üretimdeki önemli rolü göz ardı edilemezdi. Devlet, işçiler için uygun yaşam koşulları sağlamaya çalışıyordu. Genel olarak Moskova, Azerbaycan’ın maddi ve manevi potansiyelini kendi amaçları için kullanırken, üretimin sosyal altyapısının gelişmesi için belirli sınırlarda fırsatlar yaratmak zorundaydı. Çünkü onlar olmadan, sömürü için işgücü yeterince üretilemez ve çoğaltılamazdı. Bu yüzden de devlet tarafından konut yapımına ilgi gösteriliyordu. 1920-1930’lu yıllarda ülkede 6,5 milyon m² konut inşa edildi. Bu konutların 2 milyon m²’si devlet tarafından yapıldı.²⁵³

Şehirler ve köyler hızla büyüyordu. Artık 1930’lu yıllarda Azerbaycan’da 4.556 yerleşim yeri vardı (1917’de yerleşim yerlerinin sayısı 3.813’tü). 1920-1930’lu yıllarda şehir sayısı ikiye katlandı ve 26’ya ulaştı.²⁵⁴ 1921-1925 yıllarında Bakü şehrinde mimari yapılanma başlatılarak yeni sokaklar, meydanlar, bahçeler ve parklar yapıldı. Bu yıllarda Göyçay, Salyan, Ağdam, Gazah, Guba, Ağdaş ve diğer şehirlere de su ve elektrik hatları döşendi. Gence ve Nuha’da yenileme çalışmaları yapıldı. Dağlık Karabağ’da bulunan Hankendi yerleşmesi şehre dönüştürüldü.²⁵⁵

3.3.1. Petrol Sanayisinde Gelişmeler

Azerbaycan’ın sanayileşmesinin en önemli yönü, tarihsel olarak gelişmiş bir petrol endüstrisine sahip olmasıydı. Ana idari merkez olan Moskova, Azerbaycan’da “siyah altın” üretiminin hızını arttırmakla daha çok ilgiliydi. Çünkü petrol endüstrisi Sovyetler Birliği’nin sosyalist sanayileşme planının en önemli bileşeniydi. Petrol, ülke ekonomisinin bir bütün olarak gelişmesi için çok önemli, ekonomik açıdansa kârlı ve etkiliydi. Bu nedenle sanayileşmenin ilk yıllarında Azerbaycan’da petrol endüstrisinin

²⁵³ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinoctpoeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 63.

²⁵⁴ *Azerbaycan SSR-in Sanayesi*, s. 48.

²⁵⁵ Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*, s. 61.

gelişimine odaklanılmıştı. Öte yandan ülkenin tüm endüstrilerini aynı anda büyütmek için maddi kaynak yeterli değildi. Bu nedenle devlet, en yüksek geliri en hızlı getiren endüstrileri tercih ediyordu. Kısacası Azerbaycan'ın sahip olduğu zenginlikler sömürülüyordu.

Petrol üretimi hızla büyüyordu. Mayıs 1922'de ilk Sovyet madeninde sadece iki petrol kuyusu faaliyet gösteriyordu ve bu kuyulardan bir ayda 15 bin pud petrol çıkartılmıştı. Üç yıl sonraysa kuyu sayısı 66'ya çıkartılarak 1,5 milyon pud petrol elde edildi.²⁵⁶ 1922 yılında başlayan, Bibiheybet Koyu'nda denizin içinde "İlyiç Buhtası" isimli petrol madeni inşa etme çalışmaları daha da hızlandı. Mayıs 1923'te Bakü'de ayda 49 bin varil petrol veren iki petrol kuyusu varken, 1925 yılının Mayıs ayında 19 kuyu 912 bin varil petrol üretiyordu. Böylece Bakü'nün etrafına yeni bir petrol kuyusu ormanı yapılmış oldu.²⁵⁷ Azerbaycan petrolünün Sovyetler Birliği çapında, uluslararası önemini sürekli vurgulayan Sovyet Hükûmeti, öncelikle petrol endüstrisini finanse ediyordu. Merkez, endüstriyel olarak geri kalmış Azerbaycan kazalarıyla ilgilenmiyordu. 1926-1927'de, SSCB'nin petrol endüstrisine ayrılan toplam 150,5 milyon manatın yarısından fazlası (83 milyon manat) 24 Aralık 1926 tarihli, SSCB Çalışma ve Savunma Konseyi kararıyla Azerneft'e tahsis edildi.²⁵⁸ Birçok endüstrinin yeniden yapılandırılması ve başta petrol endüstrisi olmak üzere yeni sanayi işletmelerinin kurulması süreci devam etti. Petrol endüstrisinde 1923'te başlayan teknik yönden yapılanma süreci 1927'ye kadar uzadı ve 1928'de ilk aşaması tamamlandı. Sanayileşme yıllarında, Azerbaycan'ın petrol rezervlerini tespit etmek için Rus bilim insanlarının önderliğinde keşif çalışmaları genişletildi.

Azerneft'teki petrol endüstrisinin daha da geliştirilmesi için ilk kez bir keşif bürosu kuruldu. Petrol sahalarının tutarlı bir şekilde incelenmesi başlatıldı. Balahanı-Sabuncu bölgesindeki keşif sondajları sonucunda yeraltı katmanlarında zengin petrol yatakları tespit edildi. Yeni petrol sahalarının geliştirilmesine başlandı. Tecrübeli işçilerin (Matkap Ustası İsazâde ve N. Buniyadov gibi) gayretiyle Balahanı-Sabuncu ilçesinde, "Saldat bazarı" (Asker Pazarı) isimli yerde ilk Sovyet petrol madeni oluşturuldu.

²⁵⁶ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinoctpoeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 77.

²⁵⁷ Aliyev, *Azerbaycanda Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*, s. 49.

²⁵⁸ *Azerbaycan SSR-in Sanayesi*, s. 67.

Madenin oluşturulmasında, maden ustaları A. Selimov, G. Selimov, Seyfullah Oruç ve İsmail Ali'nin büyük emekleri vardı.

1920'li yılların ikinci yarısında Puta, Karaçuhur; 1930'lu yıllardaysa Lökbatan, Neftçala, Gala, Artyom Adası (şimdiki adıyla Pirallahı), şongar, Pirsahat, Siyezen ve Horadiz'in zengin petrol sahaları keşfedildi ve hizmete açıldı.²⁵⁹ Sondajda eski darbe çubuğu yöntemi terk edildi. Türbin makineleri, derin kuyu pompaları, kompresörler, buhar makineleri yerine elektrik motorları tercih edilerek sondaj daha verimli hâle getirildi. 1927'de sondaj çalışmalarında yavaş da olsa otomatik bir sistem uygulandı. 1930'lu yılların sonlarında derin petrol kuyularının sondajı ve kuyuların yeniden işletilmesi için teknolojiler geliştirildi. Yeni teknolojilerin kullanımı sonucunda petrol üretimi, 1920'de 2,9 milyon tona, 1928'de 7,7 milyon tona, 1940'ta ise 22,2 milyon tona yükseldi. Petrol endüstrisine petrol sahaları sağlamak için Zığ, Garadağ, Puta ve Apşeron'un çeşitli yerlerinde arama kuyularının sondajı genişletildi. 1926'da Puta ve 1928'de Neftçala'da ilk kuyu çalışmaya başladı.²⁶⁰ 1928'de Karaçuhur'da ilk petrol kuyusu sondajı yapıldı. Azerneft'in yeni rafinerileri oluşturuldu. 1926'da Bakü'de ilk çatlama tesisinin inşası başladı. 1927'de Vano Sturua Rafinerisi (şimdiki Azerbaycan Petrol ve Petrol Üretimi Birliği), yeni borulu beyaz petrol-benzin rafinerisi, Zığ'da karbür fabrikası faaliyete başladı.²⁶¹

3.3.2. Teknik Gelişmeler ve Sanayi Kuruluşları

Petrol endüstrisinin üretim üssünün yeniden inşası ve kuyu sondajına döner yolla geçiş, kapalı derin kuyu pompalarıyla petrol üretimi, endüstriyel donanım çeşitliliğine büyük talep oluşturdu. Ağır sanayinin en önemli endüstrilerinden biri olan makine mühendisliğinin teknik olarak yeniden donatılması talebi ortaya çıktı. Önemli başarılarla imza atan L. Schmidt adına (şimdiki Sattarhan), ve Dzerjinski adına (şimdiki Surahanı) "Bakü İşçisi" makine fabrikaları ülkenin, petrol ekipmanları üreten makine imalat işletmeleri idi. Bu fabrikalar, yeni teknolojiyle donatılmış güçlü makine ve ünitelere sahipti. Levinson ve Hutchinson fabrikalarının temelleri üzerine kurulan L. Schmidt fabrikasındaki on tonluk Marten fırını 1924'te faaliyete başladı. 1920'de 30 olan işçi

²⁵⁹ Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*, s. 31.

²⁶⁰ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinostroeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 42, 81.

²⁶¹ Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*, s. 72.

sayısı, beş yılda 1172 kişiye çıktı. Fabrika, döner sondaj makineleri ve derin kuyu pompaları üretiminde uzmanlaştı. Burada, 1923'te SSCB'de ilk kez vinç (ağırlık kaldırma mekanizması) üretildi. 1924'teyse ülkede, ilk kez derin kuyu pompaları üretildi ve bunların seri üretimine başlandı. Pompaların fabrikadaki günlük üretimi Ağustos 1925'te 8-10 adede ulaştı. 1927'de ise SSCB'deki ilk çelik arklı elektrikli fırın burada çalışmaya başladı.

1926'da Surahanı'da çalışmaya başlayan Dzerzjinskiy Makine Fabrikasında (şimdiki Surahanı Makine Fabrikası), Sovyet mühendisleri tarafından geliştirilen yeni bir derin kuyu pompası üretilmeye başlandı. Bu ilerlemelerin bir sonucu olarak petrol endüstrisindeki ithal araç ve gereçlerin kullanımı önemli ölçüde azaldı.²⁶² Bakü'nün ithal edilen, tüm petrol üretim ekipmanlarının oranı Mayıs 1924'te %54'iken, 1927'de bu oran %27'ye düştü. Geri kalan %73'lük oran ise SSCB'nin diğer petrol donanım imalatçılarından temin ediliyordu. Bu oranın %33'ü Bakü petrol mühendisliği işletmelerinden karşılanıyordu. 1929'da ise Bakü makine mühendislerinin özverili çalışmaları derin kuyu pompalarının ithalatına son verdi.²⁶³

Azerbaycan'da elektrifikasyon alanında da yeni çalışmalar yapıldı. 1923-1924 yıllarında Gence, Guba, Zagatala'da yeni enerji santralleri hizmete girdi. Nahçıvan, Göyçay ve Hankendi'de de yeni enerji santrallerinin inşaatı başlatıldı. O dönemde kazalarda faaliyette olan 11 elektrik santrali vardı. Haziran 1924'te Zagatala ilçesinin Gah köyünde bir elektrik santrali çalışmaya başladı. Köy, Azerbaycan'ın ilk "elektrikleştirilmiş köyü" olarak tanınmaya başladı. İlk elektrik ışığı 15 Eylül 1922'de Gazah'ta, dört ay sonraysa Ağdaş'ta yakıldı. 1924-1927 yıllarında Şuşa, Lenkeran, Nahçıvan, Nuh ve diğer yerlerde 19 elektrik santrali inşa edilmiş ve yenilenmişti.²⁶⁴ Eylül 1926'da Azerbaycan MYK'nin IV. Oturumu, Gence'de yeni ve güçlü bir tekstil fabrikasının, Zurnabad'da hidroelektrik santralının ve yeni sulama kanallarının inşasını öngören kalkınma planını onayladı. Oturum, hükûmete Azerbaycan Cumhuriyeti'nin elektrifikasyonu için bir plan hazırlamasını emretti. 1924 yılında Bakü "Kızıl Ekim" ve "III. Enternasyonal" tütün fabrikaları büyük bir kuruluşta birleştirildi. Büyütülmüş "Kızıl Ekim" fabrikası yeni teknolojiyle donatılarak elektrikleştirildi.

²⁶² Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 59.

²⁶³ Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)*, s. 78.

²⁶⁴ A.B. Resulov, *Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden* (Bakü: 1962), s. 111.

Azerbaycan SSC AHTŞ'ye (Azerbaycan Halk Teserrüfatı Şurası) bağlı endüstride de teknik yönden yenilenme süreci devam ediyordu. Bunun nedeni, ülke sanayisinin gelişimine yönelik sermaye yatırımlarının artmasıydı. 1926-1927'de bu alandaki yatırım 631,1 bin manattan 7 milyon 370 bin manata yükseldi.²⁶⁵ Aynı yıl, diğer endüstrilerin de geliştirilmesi için bir plan uygulandı. 20 Ekim 1926'da AK(b)P Merkez Komitesi, Sanayileşme Komisyonu'nun bu alandaki önerilerini onayladı.²⁶⁶ Azerbaycan SSC AHTŞ, Gence Tekstil Fabrikası'nın inşasını tamamlamak, elektrik ağının, ipek böcekçiliğinin ve balıkçılığın gelişmesini sağlamak için görevlendirildi.²⁶⁷

Güçlü bir endüstri kurmak büyük yatırımlar gerektiriyordu. Sosyalist birikimin ana kaynakları, kamulaştırılmış sanayi ve devlet ticareti, ulaşım, bankacılık sistemi ve köylülerin artan işgücü verimliliğinin yanı sıra halkın sahip olduğu devlet tahvillerinden elde edilen gelirlerdi. Sanayileşmeye yönelik gerekli fonların birikmesi için ülkede çok sıkı bir tasarruf rejimi kurulması, sağlam bir üretim disiplini oluşturulması, tasarrufun yaygınlaştırılması, üretim maliyetinin düşürülmesi ve mali israfın ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu önlemleri uygulamayan Moskova, tüm üretim araçlarını tekelinde toplayarak idari ve amirlik sistemini güçlendirdi. Nisan 1926'da KP(b)P'nin Merkez Komitesi ve MİK, tüm parti örgütlerine, kontrol komisyonlarına ve partinin tüm üyelerine "İsrafla mücadele hakkında" çağrıda bulundu. Azerbaycan'da da israfla mücadele başladı. Mayıs 1926'da ülkenin devlet kurumlarında ve sanayi işletmelerinde tasarruf çalışmaları yürüten bir Merkez Komisyonu kuruldu. Ağustos 1926'da Bakü Parti Komitesi, 1 Eylül'den itibaren tasarruf uygulamasına yönelik kampanya yürütmeye karar verdi. Aynı yılın sonunda Bakü'deki işletmeler ve kurumların yaptığı tasarruf miktarı toplam 2 milyon 500 bin manata ulaştı.²⁶⁸ Azerneft'e bağlı olan işletmeler 1 milyon 828 bin manat, Hazar Gemiciliği 64 bin manat, Bakü Konseyi 300 bin manat, Azerbaycan SSC AHTŞ ve onun işletmeleriye 247 bin manat tasarruf sağlayabilmişti.²⁶⁹

Yeniden yapılanma döneminin sonuna doğru, AHTŞ tarafından yönetilen devlet endüstrisi modern makinelerle yeniden yapılandırıldı. Bakü'de hafif sanayi ve gıda

²⁶⁵ Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*, s. 88.

²⁶⁶ Aliyev, *Sovet Hakimiyyeti İllerinde Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı*, s. 93.

²⁶⁷ Resulov, *Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*, s. 115.

²⁶⁸ Aliyev, *Azerbaycanda Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*, s. 94.

²⁶⁹ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinoctpoeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 96.

endüstrisinde yeni işletmeler faaliyete geçti.²⁷⁰ 1927 yılında bir ekmek fabrikası, bir yıl sonra Ali Bayramov adına hazır giyim fabrikası ve küçük dikiş atölyeleri birleştirilerek Volodarskiy (şimdiki A. Bakıhanov Hazır Giyim Fabrikası) isimli bir fabrika kuruldu. Böylece Azerbaycan'da hazır giyim endüstrisinin temelleri atılmış oldu.

Üretimin rasyonelleştirilmesi, ürün çıktısının büyümesini sağlıyordu. Şöyle ki 1920-1921'de toplam 2,2 milyon manat olan pamuklu kumaş üretimi 1925-1926'da ise 7,3 milyon manata ulaştı. Endüstriyel kuruluşların açılması, Azerbaycan'da geçmişten miras kalan ekonomik geri kalmışlığın giderilmesinde önemli bir rol oynuyordu. 1924'te inşasına başlanan ve 1925'in Nisan ayında tamamlanan, Azerbaycan'ın yün endüstrisinin temeli hâline gelen dokuma fabrikası, 350 çalışanı ve aylık 30 bin arşın üretim kapasitesiyle Gence'deki ilk büyük sanayi kuruluşuydu. Rusya'nın Tambov şehrinde kurulan Muravey Dokuma Fabrikası'nın 1906 yılına ait eski araçlarıyla çalışmaya başlayan bu tesis, zamanla modern makineler kullanarak üretim kapasitesini giderek arttırdı.²⁷¹ 1926-1927 yıllarında, fabrikanın ekipmanlarının yenilenmesi için, başta Almanya olmak üzere yurt dışından 194 bin makine satın alındı. 1 Ağustos 1925'te Azerbaycan SSC MİK'in kararıyla "Kızıl Azerbaycan" diye adlandırılan Gence Dokuma Fabrikası, 1926'da 1,4 milyon manat değerinde ürün üretti.²⁷² 1926'da ise Gence'de 4 milyon manat değerinde bir yağ fabrikası inşa edildi. Aynı zamanda Gence'de iki bin dokuma tezgâhı bulunan yeni bir iplik dokuma fabrikasının inşasına da başlandı.²⁷³ 30 Mart 1925'te Azerbaycan HKS, bu işletmeyi inşa etmek için özel bir komite kurulmasına ve fabrikanın yapımı için üç milyon manat tahsis edilmesine karar verdi. Fabrika 1928 yılında faaliyete başladı.

Nuha'da koza fabrikaları yeniden inşa edildi. 1927'nin sonunda bu alanda, küçük fabrikalar temelinde altı büyük işletme faaliyet gösteriyordu. Nuha'da yeni ve büyük bir ipek fabrikası inşasına başlandı ve hükûmet tarafından bu yapıyı yönetmek için özel bir inşaat komitesi kuruldu. Nuha'nın yanı sıra Hankendi'de de bir koza fabrikası inşa edildi. 1926-1927 yıllarında Azerbaycan'ın pamuk tarımı merkezlerinden olan Ucar ve

²⁷⁰ Aslanov, *Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır*, s. 110.

²⁷¹ Resulov, *Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*, s. 123.

²⁷² *Azerbaycan SSR-in Sanayesi*, s. 99.

²⁷³ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinostroeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 115.

Yevlah'ta pamuk fabrikaları inşa edildi. Lenkeran'da (1927) ve Ordubad'da (1928) konserve fabrikaları faaliyete geçti.

3 Şubat 1926'da G. Musabeyov (Başkan), H. Sultanov, D. Bunyadzâde ve diğer üyelerden oluşan Azerbaycan Sanayileşme Komisyonu kuruldu. Komisyon kapsamında hammadde ve işgücü, sanayi, enerji santralleri ve gerekli olan diğer kurumların faaliyetlerini düzenleyen bölümler oluşturuldu. Komisyon, sanayileşme için acilen bir plan hazırlamakla görevlendirildi. Mayıs 1926'da Azerbaycan SSC'nin sanayileşmesinin gelişmesi için beş yıllık program planı, AK(b)P Merkez Komitesi Genel Kurulunda tartışıldı.²⁷⁴ Bu plan, her şeyden önce, petrol endüstrisinin daha da geliştirilmesi ve teknik donanımının tamamlanmasının yanı sıra tekstil, kimya ve diğer endüstrilerin yeni işletmelerinin inşasını da içeriyordu. Devlet, planın Azerbaycan'da yeni sanayi merkezlerinin kurulmasına özel ilgi gösteriyordu. Moskova, gelecekte Azerbaycan'ın ileri bir sanayi cumhuriyetine dönüştürülmesini öngörüyordu.

3.3.3. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Planlar

Sanayileşme politikasına geçiş, endüstri yönetim sisteminde de bir değişiklik yapılmasını gerektiriyordu. Farklı ekonomik alanlarda uzmanlaşma sistemine geçiş, hammaddenin, iş gücünün, üretilen ürünlerin dağılımının merkezileşmesini ve tekelleşmesini öngörüyordu. Aralık 1927'de, K(b)P'nin XV. Kongresi, ilk Beş Yıllık Plan'ın hazırlanmasına ilişkin direktifleri kabul etti. Devlet Planlama Komitesi ve AHTŞ bu belgeye dayanarak Birinci Beş Yıllık Plan'ı hazırlamaya başladı.²⁷⁵

Kaydedilen gelişmelere rağmen gerçek göstergeler planlanan görevlerin tamamlanamaması yönündeydi. Gıda endüstrisi ve hafif sanayinin durumu özellikle zordu. Bu nedenle bu alandaki göstergeler 1920'li yılların sonlarından bile düşüktü. Bu durum, hafif sanayi ve gıda endüstrisine yeterince dikkat edilmediği gerçeğinden ve öte yandan 1920-1930'lu yılların başında köylerde, kolektifleşmeye geçişle ilgili yaşanan şiddetli şoktan kaynaklanıyordu.²⁷⁶ Demir yolu, deniz ve su taşımacılığı alanında, Beş Yıllık Plan'ın öngördüğü çalışmaların sadece üçte biri gerçekleştirilebildi. Özellikle "Büyük Sıçrama" yıllarında ülke ekonomisinin sektörleri arasında ortaya çıkan derin bir

²⁷⁴ Resulov, *Azerbaycan Neft Sanayisinin İnkişafı Tarihinden*, s. 134.

²⁷⁵ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinostroeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 120.

²⁷⁶ Aslanov, *Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır*, s. 84.

eşitsizlik, SSCB ekonomisi ve toplumunun karakteristik bir özelliği hâline gelerek uzun yıllar boyunca devam etti. Tarihçilerin fikrine göre 1927-1932 yılları arasını kapsayan Birinci Beş Yıllık Plan'ın tam anlamıyla gerçekleşmemesi, Stalin ve Bolşevik yönetiminin, Birinci Beş Yıllık Plan'ın hedeflerine ulaşıldığını iddia etmeye mecbur bıraktı.²⁷⁷

1934 yılının Ocak-Şubat aylarında, K(b)P'nin XVII. Kongresi, 1933-1937 yıllarını kapsayan İkinci Beş Yıllık Plan'ı onayladı. Olumsuz atılım deneyimi, hedeflerinde bir düşüş olması koşuluyla yeni planın hazırlanmasına son derece ihtiyatlı bir yaklaşım gerektiriyordu. Sanayinin yıllık ortalama büyüme oranı, Birinci Beş Yıllık Plan'daki %30 yerine, %16,5'e düşürülmüştü. Hafif sanayideki gelişmeyi hızlandırmak için yıllık ortalama büyüme oranı %18,5, ağır sanayideyse %14,5 olarak belirlendi.²⁷⁸ Sanayideki işgücü verimliliğinin %60 oranında artırılması ve üretim maliyetinin %26 oranında düşürülmesi bekleniyordu.²⁷⁹ Bu değerler de Birinci Beş Yıllık Plan'ın Sovyet yönetimi açısından aslında hüsrarla bittiğini gösteriyordu.

Birinci Beş Yıllık Plan'ın uygulanması döneminde üretilen fazlaca bozuk ürün, işçilerin üretim hazırlıklarına özel bir dikkat sarf etmeleri gerektirdiğini gösteriyordu. İlk Beş Yıllık Plan'ın "*Her şeye teknoloji karar veriyor!*" sloganı, İkinci Beş Yıllık Plan'da "*Uzman kadrolar her şeyi çözüyor!*" sloganıyla değiştirildi.²⁸⁰ 1932'den beri Halk Ağır Sanayi Komiserliğine başkanlık eden Grigory Konstantinovich Ordzhonikidze (1886-1937) yeni nitelikli personelin hazırlanmasına, verimliliğin artırılmasına ve yeni endüstrilerin oluşturulmasına özel dikkat gösteriyordu.²⁸¹

Sonuç olarak Sanayileşme, Yeni Ekonomi Siyaseti'nin bastırılmasına ve ortadan kaldırılmasına yol açtı. Tüm mali kaynakların, iş gücünün devlet tekelinde yoğunlaşması, özel sektörün ortadan kalkmasına yol açtı. Kamu işletmelerinin yönetimi değişti. Tasarrufa dayalı sistem yok edildi. Büyük ölçekli projeler, yüksek maliyetler, düşük verimlilik, sanayi gelirlerinde düşüşe neden oldu. İşletmelerin iç kaynakları sanayileşmeyi tatmin etmiyordu. Bu nedenle devlet, fonların dağıtımını tekelinde

²⁷⁷ Memmedov, *Azərbaycanda Stahanov Hərəkatı*, s. 78.

²⁷⁸ *Azərbaycan SSR-in Sənayesi*, s. 142.

²⁷⁹ Gaffarov, *Azərbaycan Tarixi*, s. 165.

²⁸⁰ Dilbazov, *Azərbaycan SSR-də Sosialist Sənayesinin Yaranması və İnkişafı*, s. 156.

²⁸¹ Memmedov, *Azərbaycanda Stahanov Hərəkatı*, s. 176.

topladı.²⁸² Elde edilen tüm gelirler bütçeye aktarılıyordu. İşletmeler arasındaki toptan ticaret durduruldu. Artık hammadde ve araç gereç satılmıyor, sadece Moskova tarafından tahsis edilen fonlar ve kotalar temelinde dağıtılıyordu. Finansal bağımsızlığını kaybeden işletmeler kendi kendine yönetim fırsatlarını da kaybettiler. Netice itibarıyla Sovyet ekonomisinde baskılayıcı ve sınırlayıcı yönetim modeli egemen hale geldi. Bu, kısa vadede endüstriyel bir atılımı desteklese de sanayinin teknolojik ilerleme ve ürün kalitesi açısından uygun bir sistem değildi.

3.4. Kolektifleştirme

Sovyet Azerbaycanında yeni ekonomi düzenine geçiş, I. Dünya Savaşı'nın ve İç Savaş'ın neden olduğu ağır ekonomik yıkım ortamında gerçekleşti. Ekonomik tecrit, Ermenistan sınırında sık sık yaşanan askerî çatışmalar, Karabağ'daki Taşnak provokasyonları, iç çekişmeler ülkeyi tüketmiş durumdaydı. Azerbaycan'ın ekonomik hayatının tüm alanları; sanayi, tarım ve ulaşım derin bir krizdeydi. Azerbaycan'ın 1921'deki sanayi üretimi, 1913'teki üretim seviyesinin %43'ünü oluşturuyordu.²⁸³ Bakü petrol endüstrisinin durumu özellikle zordu. Petrol üretimi, 1913 yılında çıkarılan 7,3 milyon tondan, 1920-1921 ekonomik yılındaysa 2,4 milyon tona düştü. Bu da savaş öncesi seviyenin %33,4'ünü oluşturuyordu.²⁸⁴

1921'in başlarında, Azerbaycan'da yürütülen “Askerî Komünizm” politikasıyla bağlantılı olarak uygulanan Erzak Sapalağı'nın ağır etkisi özellikle belirgindi. Köylüler tüm tarım ürünlerinin fazlasını Erzak Sapalağı kuralına göre devlete teslim ediyorlardı. Bu nedenle köylülerin kendi çiftliklerini genişletme ve iyileştirme arzusu yoktu. Köylülerin çoğu ekilebilir topraklarını genişletmeyi düşünmüyor, sadece ailenin ihtiyaçlarına göre küçültmek tercih ediyordu. Ağır sömürü, siyasi güçsüzlük, ekonomik bağımlılık, açlık, ağır cezalar köylülerin korkunç durumunu yansıtan karakteristik özelliklerdi. Azerbaycan İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, Azerbaycan'ın [Bakü, Elizavetpol eyaleti (Gence) ve Zakatala bölgesi sınırları içinde] toplam arazi fonu 1921 yılında 8.130.685 desyatındı. Bu toprakların 6.184.585 desyatini kullanılabilir durumdaydı. Toprakların 55.468 desyatini çiftlik arazisini, 73.447 desyatini bahçeleri,

²⁸² *Azerbaycan SSR-in Sanayesi*, s. 134.

²⁸³ Yalçın Küçük, *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu (1925–1940)* (İstanbul: Haziran Yayınları, 1987), s. 59.

²⁸⁴ Ziya İbrahimov, *Sosyalist İngilabı Uğrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)* (Bakü: Azərneşr, 1957), s. 123.

1.607.418 desyatini ekilebilir arazileri, 166.562 desyatini çayırıları, 895.547 desyatini ormanları, 2.006.571 desyatini meraları, 1.209.566 desyatini otlakları, 171.566 desyatini de diğer kullanılabilir arazileri oluştuyordu. Bu topraklar hazine, özel girişimciler, tüzel kişiler ve köylüler arasında şu şekilde bölünmüştü: Hazine arazileri 2.007.309 desyatini, özel girişimcilere ve tüzel kişilere ait araziler 1.168.386 desyatini, köylülerin satın aldığı araziler 43.086 desyatini, köylülerin kullanımında olan araziler 2.965.483 desyatini. Köylülerin kullandığı iki milyondan fazla ortak arazinin hazinenin mülkü olduğu kabul edilirse, geri kalan topraklar toprak sahiplerine aitti. Sovyet iktidarının zaferinden önce toprakların %89,3'ü toprak sahiplerinin ve hazinenin mülkiyetindeydi.²⁸⁵

Sovyet iktidarının kurulmasından kısa bir süre sonra Azerbaycan'da zengin tabaka ve dini kurumlara ait tüm topraklara el konuldu. Bu topraklar köylülerin kullanımına sunuldu, yoksulluk düzeyi kısa sürede azaldı, orta gelirli köylülerin ve müreffeh köylülerin sayısı arttı. Ancak Sovyet Devleti, köylülerin zenginliğini büyük bir tehdit olarak görüyordu. Sanayileşmede meydana gelen yenilikler köylülerin sosyo-ekonomik hayatında da radikal değişikliklere neden oldu. Hızlı sanayileşme, tarımın kolektifleştirilmesini gerektiriyordu. Sovyet Hükûmeti köyde de yeni bir ekonomi politikasına geçmek istiyordu. 1920'lerin sonunda SSCB yönetimi, köylü ve toprak meselesini kendi çıkarları doğrultusunda avantajlı bir şekilde çözmeye karar verdi. Azerbaycan'da tarım, bireysel ve küçük çiftlikler hâlinde yapılıyordu. Bu yapılanmayı kendisi için bir tehdit olarak algılayan Moskova, çözüm arıyordu. Stalin, bu alandaki krizden çıkış yolunu tarımın kolektifleştirilmesinde gördü. Bu durum, köylüler açısından elverişli ve kabul edilebilir değildi. Bu yüzden köylüler sanayileşme politikasını benimseyemiyordu Köylüler sanayileşme politikasından önce uygulanan Yeni Ekonomi Siyaseti'ni (NEP) savunuyordu. Çünkü YES daha yumuşak uygulanıyordu ve köylüler için avantajlı tarafı vardı. Köylülerin birçoğu YES'in faydasını, onun elverişliliğini fark edebilmişti.

Müreffeh ve orta gelirli köylülerin çoğu, Yeni Ekonomi Siyaseti'nden vazgeçilmesi, sanayi ve tarım arasındaki ticaret dengesinin bozulması ve köyün sömürülerek sanayileşmenin hızlandırması politikasından memnun değildi. Çünkü YES sonucunda

²⁸⁵ Azerbaycan Merkez Statistika Bürosu'ndan Haberler, Sayı 3(5), 1922, s. 72, 73.

1925 yılına gelindiğinde, 70 bin yoksul köylü çiftliği orta gelir seviyesine ulaştı. Zengin (Golçomak) çiftlikler köylerdeki çiftliklerin %3'ünü oluşturunuyordu.²⁸⁶ Artık 1928'de Azerbaycan SSC'de köylü çiftliklerinin %6,8'i müreffeh, %51,4'ü ortalamaydı. 1920-1928 yıllarında ülkede 54 bin yeni köylü çiftliği kuruldu. Bu çiftliklerde 58 bin yani 1920'de olduğundan 28 bin adet fazla demir saban vardı. 1925'te tarlalarda 200 traktör, 1928'de ise 500 traktör çalışıyordu. Yoksul köylülerin bir kısmı kooperatiflerde birleşmiş, makineleri kullanarak arazinin ortak işlenmesi için yoldaşıklar kurulmuştu. 1926 yılının Mart ayında, pamuk çiftliklerini yöneten bir "Pamuk Birliği" kuruldu. Sanayi ve tarım işletmeleri arasında bağlantı kurmak için özel bir iletişim sistemi oluşturuldu. Buna ek olarak tüketici iş birliği, endüstri ve tarım arasında güçlü bir ekonomik bağ kurulması sağlanmıştı.²⁸⁷

3.4.1. Kolektif Çiftlikler ve Golçomaklarla Mücadele

KP'nin Aralık 1927'deki XV. Parti Kongresi'nde köylerdeki küçük köylü çiftliklerinin birleştirilmesi ve bunların büyük topluluklara dönüştürülmesi ana görev olarak tanımlandı.²⁸⁸ Kongrede, her türlü iş birliği biçiminin geliştirilmesi ve toprağın yeni bir teknik temelde, kolektif şekilde işlenmesine kademeli bir geçiş öngörüldü. Köylerde kolektifleştirme çizgisi ilan edildi. Bu kolektifleştirme politikasına göre, bireysel köylü çiftliklerinin tamamen ortadan kaldırılması gerekiyordu ve tüm topraklar kamulaştırılmak üzere devletin emrine geçmek zorundaydı. Bu uygulama kısa şekilde kolkhoz (kolektif/toplu çiftlik) diye adlandırılıyordu.

Devlet, tarımın kolektif şekilde işletilmesi kararında, biçim ve yöntemler konusunda zamanlama ile ilgili belirli görevler belirleyememişti. Kongrenin Golçomaklarla ilişkili kararında, onların işlevsel kapasitelerini ekonomik yöntemlerle azaltmak için önlemler alındı. Fakat Moskova'nın asıl ulaşmak istediği hedef Golçomak sınıfının ortadan kaldırılmasıydı. Henüz bu amacı gerçekleştirmek için uygun ortam oluşmamıştı.

²⁸⁶ Dilbazov, *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*, s. 45.

²⁸⁷ Akhverdova, *Razvitiye Neftyanogo Maşinoctpoeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*, s. 56.

²⁸⁸ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*, VI/s. 285.

Kongrede, kolektifleştirmenin “yalnızca çalışan köylülerin rızası şartıyla” gerçekleşebileceğine dikkat çekildi.²⁸⁹ Fakat bu karar uygulamada uygulanmadı. Moskova, Azerbaycan yönetimine kolektifleştirme hattının gerçekleştirilmesi için dört yıl zaman tanıdı. Azerbaycan’da tarımın yıllara göre iş birliği dinamikleri şu şekilde planlanmıştı: 1926 yılı %20,2, 1927 yılı %26,9, 1928 yılı %46,9 ve 1929 yılı %68,2.²⁹⁰

Azerbaycan yönetimiye kolektifleştirmeyi çok kısa sürede gerçekleştirmeye çalıştı. Kolkhoz uygulaması, gönüllük ilkesi olmaksızın idari ve şiddet içeren yöntemlerle gerçekleştiriliyordu. Uygulama hayata geçirilirken Azerbaycan köylülerinin özellikleri ve gelenekleri göz ardı ediliyordu. Rusya’daki uygulama körü körüne Azerbaycan köylülerinde de hayata geçiriliyordu. Birlikte yaşamaya ve birlikte çalışmaya alışkın olan Rus köylülerden farklı olarak Azerbaycan köylüsü bireysel çalışmaya alıştı. Bu nedenle yeni uygulamaya olumsuz yaklaşan Azerbaycan köylüsünü kolkhoza çekmek için şiddet uygulandı.

1927-1928 yıllarında, devletin köylülerden topladığı buğdayla ilgili ortaya çıkan zorluklar sırasında Stalin, kolektifleştirmenin hızlandırılmasına ilişkin karar verdi. Şubat 1928’de Stalin’in konuyla ilgili talimatı yerel kuruluşlara gönderildi.²⁹¹ Aslında Azerbaycan’da kolkhozların kurulması daha Sovyet yönetiminin ilk yıllarında başlamıştı. Mayıs 1921’de Azerbaycan’da 137 tarımsal artel²⁹², 9.500 kişiyi bir araya getiren ve 11.000 desyatin araziye sahip 37 komün vardı. Bu dönemde kolkhozların yapılanması alanında ciddi eksiklikler vardı.²⁹³ Toplu çiftlik yapılanması sürecinde gönüllülük ilkesi ihlal edilmiş, bu uygulamada farklı illerin yerel durumu göz ardı edilmişti. Bu kolektif çiftliklerin çoğu, köylülerin bilinç ve kültürünün geri kalmışlığı, bireyci tutumları, yetersiz ekonomik ve teknik faktörlerin etkisiyle kısa sürede dağılmıştı. Aynı dönemde halkın sosyo-ekonomik durumu, ulusal ekonomi biçimleri, bazı bölgelerde nüfusun yarı göçebe yaşam tarzı, düşük kültür düzeyi ve batıl inanç gibi önemli faktörler de dikkate alınmamıştı. Örgütsel çalışmayı ikna ve sabırla yürütmek

²⁸⁹ Z. İbrahimov, *Sosyalist İngilabı Ugrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)*, s. 41.

²⁹⁰ Heyder Hesenov, *Azerbaycan’da Marksizim-Leninizm İdealarının Yayılmasında Hümmet Bolşevik Teşkilatının Fealiyeti (1904-1920)-çi İller* (Bakü: Azərneşr, 1986), s. 21.

²⁹¹ Firudin Esedov, *Çarizimi Azerbaycana Getirenler* (Bakü: Azərneşr, 1993), s. 11.

²⁹² Artel: Rusya İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği’ndeki çeşitli kooperatif birlikleri ve kurumsal işletmelerden herhangi biri.

²⁹³ Gurban Heyderov, *Azerbaycan Senayesinde Kütleli Sosyalizm Yarışının Başlanması Tarihinden, Azerbaycanın İktisadi Tarihinin Aktual Problemleri* (Bakü: Elm, 1978), s. 41.

yerine, köylülere bazı yaptırımlar, baskı, sindirme ve hatta fiziksel istismar da uygulanmıştı. 1928'in sonuna kadar kolektif çiftliklerin sayısı 289'a ulaştı ve bu da köylerdeki çiftliklerin %1,3'ünü oluştuyordu.²⁹⁴

Stalin, *topyekûn kolektifleşme* sloganını ileri sürdü ve 7 Kasım 1929 tarihli "Pravda" gazetesinde "Büyük Dönüm Yılı" başlıklı makalesinde sözde, "köylülerin tüm köyle birlikte, bölgelerin, nahiyelerin toplu şekilde kolkhozlara katıldıklarını, orta gelirli köylülerin de kolkhozlara dâhil olduklarını" vurguladı.²⁹⁵ Bunun da yeni tarım politikasının "zaferi" olduğunu ifade etti. Stalin, aynı yıl "*toplu kolektifleşmeye esasen Golçomakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması*" politikasını ileri sürdü.²⁹⁶ Ancak yerel koşullar nedeniyle 1929-1930 yıllarında Azerbaycan SSC'deki özel çiftliklerin kolektifleştirilmesi çok yavaş ilerliyordu. Çünkü çoğunlukla yoksul köylüler toplu çiftliklere katılıyor ve orta gelirli köylüler hâlâ tereddüt ediyorlardı. Ülkede bu kez, kolektif çiftlikler, kırsaldaki yoksulların "nispeten bilinçli ve genel olarak gönüllü" bir kısmının katılımıyla oluşturuldu. Bu gruplarda bulunan komünistlerin sayısının bir öncekine göre iki katına, Komsomolların²⁹⁷ sayısının beş katına çıkması tesadüf değildi.

Kolektif çiftliğe dâhil olanların aileleri de kolektif çiftliğin üyesi olmak zorundaydı. Buna ek olarak kolektif çiftliklerin %88'i tarımsal mali iş birliği kapsamında ele alındı. Bu da yeni ortaya çıkan kolektif çiftliklere tarım makineleri, ekipman ve araç satın alma izni verdi.²⁹⁸ 1929'da kolektif çiftliklerin ancak %59'unun 560 traktörü vardı. Kolkhozlara makine temini Moskova'ya bağlıydı ve uzak bölgelere oldukça az sayıda makine tahsis ediliyordu. 1929'da Azerbaycan'da 100 bin kadar saban kullanılıyordu. Bu nedenle AK(b)P, ileriki beş yıl içinde tüm sabanların pullukla değiştirilmesine ilişkin sloganı ortaya attı. Toplu çiftliklerin kurulması süreci 1928 yılının ortalarına kadar, bazı istisnalar dışında, nispeten yumuşak bir şekilde ve sert sınıf mücadelesi olmaksızın olumlu sonuçlarını verdi.²⁹⁹ Şöyle ki o zamana göre, Azerbaycan'da bulunan kolkhozların yüzdesi diğer Kafkasya Cumhuriyetlerinden daha yüksekti. Aynı yıl köylü ekonomisinin %40'ı, 1929'daysa %47'si vergiden muaf tutuldu. Vergiden muaf fakir,

²⁹⁴ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*, VI/286.

²⁹⁵ Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)*, s. 110.

²⁹⁶ İbrahimov, *Sosyalist İngilabı Ugrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)*, s. 12.

²⁹⁷ Komsomol: Rusça kullanılan Komünist Sovyet Gençliği kelimesinin kısaltılmış şeklidir.

²⁹⁸ Heyderov, *Azerbaycan Senayesinde Kütlevi Sosyalizm Yarışının Başlanması Tarihinden*, s. 33.

²⁹⁹ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 55.

zayıf köylü çiftlikleri sayesinde ürün üretimi arttı. Kolektif çiftliklere finans, makine, ekipman vs. sağlanmasına giderek daha fazla önem verilmeye başlandı.³⁰⁰ Azerbaycan Hükûmeti tarafından 1930'larda kurulan Makine Traktör İstasyonları (MTİ), kolektifleşmenin dayanak noktası hâline geldi ve kolkhozlara yeni traktör, tohum, gübre gibi ihtiyaç malzemelerini temin etmede önemli rol oynadı.

Ocak 1930'da Azerbaycan'da 591 yeni kolkhoz kuruldu ve bunlara 436 köylü çiftliği dâhil edildi, bu da önceki yıllara göre 2,5 kat daha fazlaydı. Aynı yılın Mart ayı sonundaysa ülkede kolektif çiftliklerde 102 bin köylü çiftliği birleştirildi ve pamuk tarımıyla uğraşan birçok köyde kolektifleşme başladı.³⁰¹ Artık 1930 yılının sonbaharında Azerbaycan SSC'de kolkhoz seferberliği başlatıldı. Aynı yılın 1 Ekim'ine kadar köylü çiftliklerinin %15,7'si kolektifleştirildi. Bu uygulama Aralık 1930'da tarımın %20,2'sini kapsayan pamuk tarımıyla uğraşan illerde daha hızlı gerçekleştirildi.³⁰²

Azerbaycan'da kolektifleşmenin sosyo-ekonomik ve politik yönden güçlenmesine yönelik tedbirlerin uygulanması devam ediyordu. Devlet ve kamu kuruluşları tüm güçlerini seferber ediyor, tarımın teknik yönden yapılanmasının ölçeği genişletiliyordu. Makine ve traktör istasyonlarının kurulmasıyla tarımsal işlerin makineleşme seviyesi yükseltiliyordu. 1930'da devlet, kolkhozlara yardım ederek onlara önemli vergi indirimleri uyguladı. Fakat bireysel çalışanlar için tarımsal vergi miktarını arttırdı. Devletin zorunlu olarak talep ettiği ürün miktarları da artırıldı. Alınan önlemler sonucunda Azerbaycan'da kolektifleşme yüzdesi 1931 yılının başında %16,2, Mayıs ayı sonuna kadarsa %33,6 olarak gerçekleşti. Pamuk tarımıyla uğraşan büyük illere göre bu rakam ortalama %49'du. Yıl sonuna kadar ülke için bu rakam %46,3'e, pamuk üreten illerinde ise %62'ye yükseldi.³⁰³ 5 Ocak 1930'da K(b)P MK "Kolektifleşmenin hızı ve kolkhoz inşasına yönelik devlet yardımı sağlama tedbirleri hakkında" bir kararname kabul etti.³⁰⁴ Bölgelerin kolektifleşmeye farklı seviyede hazır olduğu göz önüne alındığında, Merkez Komitesi tarafından ülkedeki kolektifleşmenin tamamlanması için tahmini zaman belirlendi. Kolektifleşmenin; Kuzey Kafkasya, Aşağı

³⁰⁰ Aliyev-Alimirzeyev, *Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Kollektivleşdirilmesi Tarihinden*, s. 43.

³⁰¹ Atakişiyev, *Halq Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sınıfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize*, s. 63.

³⁰² Selimov, *Azerbaycan Kommunist Partiyası Yeni İqtisadi Siyasete Keçid Dövründe*, s. 85.

³⁰³ Ahmedov, *Azerbaycan'da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi*, s. 43.

³⁰⁴ ARDSPİHA, f. 1, siy. 125, iş 218, v. 29.

ve Orta Asya’da “1930 sonbaharında veya 1931 ilkbaharında” tamamlanması, diğer tahıl bölgelerinde ise “1931 sonbaharında veya 1932 ilkbaharında” tamamlanması gerekiyordu.³⁰⁵ Aynı yılın 20 Şubat’ında Merkez Komitesi tarafından kabul edilen “Ekonomik açıdan geri kalmış bölgelerde kolektifleştirme. Ve Golçomaklarla mücadele.” hakkındaki karar, kolektifleştirme sırasında bölgelerin milli ve ekonomik özelliklerini dikkate almayı öneriyordu.³⁰⁶

Devlet tarafından uygulanan göstermelik yumuşak politikanın ömrü uzun sürmedi. Bölgelerde keyfi uygulamalar yapılmaya devam ediyordu. 1928 yılının ortalarından itibaren Azerbaycan’da, Sovyetler Birliği genelinde olduğu gibi, toplu çiftliklerin organizasyonu yapay bir şekilde hızlandırıldı. Ülkedeki köylü çiftliklerinin kolektivizasyonu sürecindeki zorluklardan biri de toplumsal örgütlenme ve ekonomik işleri yürütmek için gerekli olan yerel personelin eksikliği idi. Köylerde geleneklerin özellikle dinin güçlü etkisi hâkimdi. Köylüleri kolkhoza çekebilmek için yeni kadrolara büyük bir ihtiyaç vardı.

Ayrıca, Golçomaklara yapılan saldırı, köylerdeki siyasi durumu daha da kötüleştiriyordu. SSCB’nin başka yerlerinde olduğu gibi, Azerbaycan’da da müreffeh ve orta gelirli köylülere cezai tedbirler uygulanıyordu. Kolektifleştirme sırasında zorlayıcı idari ve ekonomik politikalar giderek artıyor, halkın ulusal özellikleri ve köylülerin ruh hâlleri göz ardı ediliyordu. Köylülerin kişisel ekonomilerini koruma arzusu dikkate alınmayarak aceleci ve kabul edilemez hak ihlalleri yapıyordu.

Kolektivizasyon sırasında sadece Golçomaklar değil aynı zamanda henüz toplu çiftliğe katılmak istemeyen orta gelirli köylüler de baskı görüyordu. Birçok ilde köylü çiftliklerinin %10-15’i “Golçomak” kabul edilerek takip ediliyordu.³⁰⁷ Seçme ve seçilme haklarından yoksun bırakılan köylülerin sayısı %15-20’ye ulaştı. Üretim araçlarının kolektifleştirme sürecine dâhil edilmesi sırasında da büyük hatalar yapıldı. Üretim araçları, küçükbaş hayvanlar ve kuşlar da dâhil olmak üzere, artellerde bunların sayısını sahte şekilde “maksimuma” getirmeye çalışarak hatalara izin veriliyordu. 1 Şubat 1930’da SSCB MİK ve Halk Komiserleri Sovyeti tarafından, “Kolektifleştirmenin toplu şekilde yapıldığı bölgelerde tarımın yeniden yapılandırılması

³⁰⁵ Z. Şikhlinski, *Azerbaycan Kendinde Sovet Guruculuğu (1926-1932-ci iller)* (Bakü: 1975), s. 141, 142.

³⁰⁶ ARDSPİHA, f. 1, siy. 1, iş 8, v. 320.

³⁰⁷ Rehimov, *Azerbaycan KP-in Respublikada Sovetleri Möhkemlendirmek Uğrunda Mübarizesi (1921-1929-cu iller)*, s. 17.

ve Golçomaklarla mücadele önlemleri hakkında” karar kabul edildi.³⁰⁸ Bu karar, toplu kolektivizasyon yapılan illerde toprağın kiralınmasına ve yevmiye usulüyle çalıştırılan işgücüne izin veren tüm eski yasaları yürürlükten kaldırdı. Toprakların icara verilmesi ve paralı işçi çalıştırma hakkı Golçomakların elinden alındı. Aslında Moskova’nın talimatıyla yürütülen siyasi çizgi, eksik ve kusurlu olmasına rağmen mecburen yerel yönetimler tarafından övgüyle karşılanıyordu. Bu nedenle Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerin parti örgütleri, yapılan hataları kendi hataları olarak kabul etmek zorunda kaldı. Toplumun özellikleri dikkate alınmadan Golçomakların ortadan kaldırılması ve artelden doğrudan komüne geçiş vakaları, Azerbaycan’ın önemli bir bölümünde, büyük sorunlar yaşanmasına sebep olmuştu. Çok geçmeden “sınıf mücadelesinin” sert kurallarının oluşturduğu ekonomik ve siyasi buhran Sovyet yönetimini ciddi sorunlarla yüzleştirecekti.

Hükûmet, varlıklı çiftçiler olarak bilinen Golçomaklara sert ve baskıcı politikalar uyguladı. Bu insanların vatandaşlık ve mülkiyet hakları gasp edildi. Oy kullanma haklarından mahrum bırakıldılar ve maaşlı işçi çalıştırmaları yasaklandı. Ayrıca sahip oldukları ekipmanları kiraya vermeleri engellendi ve topraklarına, mallarına el konuldu. Golçomakların bir kısmı Sovyet ceza makamları tarafından kurşuna dizildi. Geri kalanlarıysa aileleriyle birlikte Sibiry ve Kazakistan’a sürüldü.³⁰⁹ Azerbaycan’da, “Golçomaklıktan düşürme”adı altında 200 binden fazla köylünün malına el konuldu, kendileri ya infaz edildi ya da sürgüne gönderildi.³¹⁰ Hükûmetin belirlediği “Golçomakları bir sınıf olarak ortadan kaldırma planı” tam olarak tamamlanmadığından, orta gelirli köylüler de Golçomak listesine eklenerek yok ediliyorlardı. Sovyet yönetiminin itirafına göre Azerbaycan, kolektifleşme sırasında yapılan hatalar, yolsuzluklar ve keyfi uygulamalar açısından ilk sırada yer almıştı.

Golçomaklara yapılan saldırı, köylerdeki siyasi durumu daha da kötüleştiriyordu. Tüm karşı koymalara rağmen Azerbaycan’da Golçomaklara uygulanan baskı daha da yoğunlaştı. Golçomak aile reisi “*Sovyet karşıtı*,” “*devrim karşıtı*” ilan edilerek tutuklanıyor ve aile üyeleri Sibiry, Orta Asya ve Kazakistan’a sürülüyordu. Golçomakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması, Stalin’in, 1929’daki SSCB Çiftçi-

³⁰⁸ AEATİA, f. 1, siy. 79, iş 139, v. 181.

³⁰⁹ Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)*, s. 15.

³¹⁰ AEATİA, f. 1, siy. 14, iş 6139, v. 297.

Marksistler Konferansı'nda yaptığı "SSCB Tarım Politikası meselesine dair" konuşmasında kesin olarak öne sürüldü.³¹¹ Golçomak-Gulagların,³¹² parti kararlarında ilk kez bir sınıf olarak ortadan kaldırılması meselesiyse K(b)P MK'nin 5 Ocak 1930 tarihli "Kolektifleşmenin hızı ve kolkhoz oluşumuna devlet yardımı sağlanma tedbirleri hakkında" kararında açık şekilde belirtildi.³¹³ 1930'da Azerbaycan SSC'de kolektivizasyon daha da hızlandırıldı. Hükûmet, kolektivizasyon politikasını takip ederek müreffeh-Golçomak köylüleri bir sınıf olarak yok etme görevini üstlendi. Devlet, Golçomakları üç kategoriye ayırıyordu:

1. Devrim karşıtı ve kolkhoz karşıtı eylemlerin organizatörleri kabul edilerek Sibiry'a sürgününe mahkûm edilecek olanlar;
2. Siyasi yönetimin eliyle başka yerlere sürülecek olanlar;
3. Kolkhozlardan uzak yerlere göç ettirilmesi gerekenler.³¹⁴

Kolektif çiftçilik harekâtına karşı çıkan müreffeh köylüler, aileleriyle birlikte ülkenin en uzak yerlerine sürülerek cezalandırılıyordu. Şüpheli görülen diğer köylüler de ülkede bulunan özel kamplarda tutuluyordu. Sadece 1930 yılının başlarında, pamuk üretimiyle uğraşan illerde müreffeh köylülerin 1.000 hektarlık özel çiftlik arazisine ve 2.000 baş iş hayvanına el konuldu. Bu nedenle kolektifleşmenin ilk yıllarında Azerbaycan'da hayvancılık yarı yarıya azaldı. Çünkü orta gelirli ve müreffeh çiftlik sahipleri, mallarına el konulma korkusuyla ya hayvanlarını kesiyor ya da düşük fiyata satmak zorunda kalıyorlardı. Şubat 1930'da HKS, "Golçomak çiftliklerinin izinsiz taşınmasını ve mülklerinin satılmasını yasaklayan" kararı kabul etti.³¹⁵ Bu karar, köylü haklarının daha fazla ihlal edilmesine yol açtı. İzinsiz olarak göç eden ve mallarını satanların mülklerine derhal el konuldu. Öte yandan "aktivistler" tarafından dolduruşa getirilen fakir köylüler, müreffeh köylülerin köylerden tahliye edilmesini talep ediyorlardı. Böylece halk karşı

³¹¹ AEATİA, f. 1, siy. 14, iş 5976, v. 43.

³¹² GULAG: (Rusça: Glavnoe Upravleniye İspravitelno- Trudovıkh Lagerey kelimesinin kısaltmasıdır.) Türkçe: Çalışma Kampları Yönetimi Baş İdaresi. Stalin döneminde Sovyet zorunlu çalışma kampları açısından sorumlu devlet kurumuydu. Sovyet karşıtı unsurlar bu kamplarda çalıştırılıyordu. Halk arasında bu kamplara sürülen kişilere de Gulag deniliyordu.

³¹³ H. Alimirzeyev, *Azerbaycan Kendi Sosyalist İngilabının Hazırlanması ve Gelebesi Uğrunda Mübarizesi Dövründe* (Bakü: 1989), s. 107.

³¹⁴ Küçük, *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu (1925–1940)*, s. 52.

³¹⁵ İlkin Mecidov, *Sovyetler Birliği Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan'da Kapitalist Yapının Oluşum Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), s. 102.

karşıya getiriliyordu. Aslında bu, Golçomakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması için başlayan bir savaş anlamına geliyordu. Çoğu zaman bireysel çiftliklerinden ayrılmak istemeyen orta gelirli köylüler bile *Golçomak* adı altında kurban ediliyordu. Moskova, *sınıf düşmanına* karşı uyanık olan, Golçomak “avlamaya” giden Komsomolcuları destekliyordu.

Yönetim, bölge ve ilçe parti komitelerinden, müreffeh köylülerle mücadelede daha sert önlemler alınmasını talep ediyordu. Golçomak mülklerinin ve mallarının kontrolü ciddi şekilde güçlendiriliyor, tahıl tedariki için ödeme yapmayan müreffeh köylülere beş gün içinde idari eylemler uygulanıyordu. Her ay, zengin çiftliklerinin gizli ve açık şekilde hesabı tutuluyordu. İyi durumdaki çiftliklerin sayısı 1929 yılında 7.954 iken, Temmuz 1930’da 3.312’ye düştü. Böylece altı ay içinde birçok müreffeh köylü çiftliği tasfiye edildi. Bu uygulama sonraki dönemde de devam etti. Hatta Golçomak çiftliklerinin listesi her seferinde kasıtlı olarak sahte şekilde genişletiyordu.³¹⁶ Kolektivizasyon “düşmanları”nın genellikle köylülerin önünde karşı devrimci olarak cezalandırılması ve infaz edilmesi sıradan bir hâl almıştı. Halk düşmanı olarak damgalanan kişiler Azerbaycan dışındaki GULAG kamplarına sürülüyorlardı. Azerbaycan’da 1929-1930 yılları arasında Golçomak çiftliklerinin sayısı 7.583 iken, 1930-1931 yılları arasında 3.802’ye, 1931-1932 yıllarında 1.715’e, 1932-1933 yılları arasında 280’e, 1935’te ise 80’e düştü. Golçomakların sayısındaki 90-100 kat azalma, 1929-1935 yılları arasında uygulanan “*Golçomakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması*” politikasının “parlak” bir sonucuydu.³¹⁷

Ülkedeki kolektifleşme yıllarının trajik tarihi, Moskova tarafından Azerbaycan’a atanan, Stalin talimatlarına sorgulamadan uyan liderlerin şovenist ve insanlık dışı faaliyetleriyle de ilişkiliydi. O dönemde Azerbaycan’ın K(b)P MK Birinci Sekreteri görevini N. F. Gikalo yürütüyordu. O, Şubat 1930’da 1.500 Golçomağın ortadan kaldırıldığı gerçeğini göz önünde bulundurarak şöyle söylemişti: “Hâlâ çok azı imha edildi.” 1930 yılının başlarında Gence Bölge Parti Komitesi ise: “Bölgede kimin Golçomak, kimin orta olduğunu belirlemek hâlâ imkânsız olduğundan, Gence kazasının her yerinde Golçomakların aynı anda ortadan kaldırılmasına başlamayı planlıyoruz. Gence

³¹⁶ Mecidov, *Sovyetler Birliği Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan’da Kapitalist Yapının Oluşum Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi*, s. 91.

³¹⁷ C. Hesenov, *Ağ Lekelerin Gara Kölgesi* (Bakü: Gençlik, 1991), s. 136.

Golçomaklarını Karabağ'a, Karabağ Golçomaklarını Salyan'a, Salyan Golçomaklarını ise Nahçıvan'a gönderiyoruz.” diye belirtmişti.³¹⁸

Azerbaycan KP yönetimi 11 Ağustos 1930 tarihli kararıyla müreffeh köylülerle mücadelenin güçlendirilmesini görev olarak öne sürüyordu. Bölge ve ilçe parti komitelerinden, Golçomak çiftlik alanlarının kontrolünü ciddi şekilde güçlendirmesi ve onların sahip oldukları fazla mala en geç 18 Ağustos'a kadar el konulması talep ediliyordu.³¹⁹ Devlet, tahıl tedarik planında belirtilen miktarı ödemeyen müreffeh köylülere karşı idari cezanın uygulanmasını Devlet Siyasi Bürosu'na devretti. Mallarına el konulan insanlar, “halk düşmanı” gibi isimlerle yaftalanıyor, bazen köylerde “halk düşmanlarının” malları açık arttırmaya çıkartılıyordu. Ülkede yüzlerce çiftlik bu şekilde dağıtıldı. Genel olarak Azerbaycan'da kolektifleşme yıllarında oluşan tüm ayaklanmalar ister pasif ister aktif direnişler, Golçomakların sınıf mücadelesi gibi görsriliyordu. Bu ayaklanmalar kırsal kesimlerde, sosyalizmin sınıf mücadelesinin güçlendirilmesi olarak yansıtılıyor ve soykırıma benzer ciddi suçlar işleniyordu.

3.4.2. Kolektifleştirme Karşıtı Ayaklanmalar

Yapılan hatalı uygulamalar, Sovyetler Birliği'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Azerbaycan'da da büyük tepkilere neden oldu. 1930'da Azerbaycan'ın birçok bölgesinde toplu ayaklanmalar meydana geldi. Ayaklanmaların başlıca nedeni şiddetli kolektifleştirme önlemleriydi. Köylülerle birlikte, Sovyet Hükûmeti'nin şüpheli bulduğu aydınlar ve din adamları da isyanlara aktif olarak katılıyorlardı.

İlk ayaklanmalardan biri Şemkir'de meydana geldi. 1930'da Şemkir ilçesinin Bitdili köyünde, “Şifacı İmam”ın ortaya çıkmasıyla ilgili haber kısa bir süre içinde halk arasında yayıldı.³²⁰ Sovyet rejiminin kaba ve yanlış uygulamalarından memnuniyetsizlik duyan din adamları ve vatansever insanlar bu haberi herkese duyurarak kısa bir süre içinde halkın köyde bulunan yatıra gelmesini sağladılar. Rejimden şikâyetçi binlerce insan Bitdili'de bulunan yatıra gelerek burada büyük bir isyan gücünün toplanmasına sebep oldular. Toplumun her kesiminden insanlar hatta hükûmetin dayanağı olarak kabul edilen yerel komünistler ve milisler bile isyana katıldı. Toplanan kalabalıktan

³¹⁸ *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*, VI/292.

³¹⁹ Gendilov, *Azerbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri*, s. 12.

³²⁰ Gadjibeyli, İzbarannoe, s. 72, 73.

korkuya kapılan kolluk kuvvetleri; çocuk, kadın, yaşlı demeden yatıra toplanan insanları kurşun yağmuruna tuttular. Bu tutumuyla Sovyet Hükûmeti, Azerbaycan halkının düşmanı olduğunu bir kez daha kanıtlamış oldu.

Ülkeyi isyan dalgası sarmaya devam ediyordu. 1930 yılının baharında Nahçıvan, Nuha - Zagatala bölgesinde ayaklanmalar meydana geldi. Bu sırada isyancılar Kuzey Azerbaycan'ın dağlık bölgelerinde üstünlük sağlayarak Kislovodsk'a ulaştılar. Ancak bu ayaklanmalar da bastırıldı. Nuha-Zagatala'da askerî birimler, isyancılara karşı operasyon düzenledi, 80'e yakın isyancı öldürüldü.³²¹ Sovyet rejimi, gasp ve terör politikasına karşı çıkan vatansever insanlara "haydut" damgası vuruyor, halkın vatansever evlatlarına karşı acımasız ceza yöntemleri uyguluyordu. 1921-1927 yıllarında Acil Durum Komisyonu Başkanı olarak çalışan, Gedebeý bölgesinde Sovyet rejimine karşı ayaklanma başladığında Merkez Siyasi Şube'nin Başkanı görevinde bulunan Mir Cefer Bağirov halk arasında ün yapmıştı. Gedebeý'deki ayaklanmayı bastırmak için onun komutasındaki Özel Ceza Birliği'nin uyguladığı şiddet halkı dehşete düşürdü. İsyancılara karşı yapılan operasyonların başarısızlıkla sonuçlanması Mir Cefer Bağirov'u çok öfkelen-dirmişti. Bağirov, Gedebeý'in Çayoba köyünde sadece köy halkının olduğu, köyde hiçbir isyancının saklanmadığı bilgisini almasına rağmen 19 Şubat 1930 tarihinde köyün yok edilmesi emrini vermişti. Yapılan operasyon sonucunda "Çayoba trajedisi" adı verilen katliam gerçekleştirildi. Bu olayda köyde 36 sivil öldürüldü ve evleri yakıldı. Öldürülenler içinde 9'u 2-6 yaş arası 14 çocuk ve kadın da vardı. Yapılan vahşetten endişelenen Transkafkasya Merkez Siyasi Şubesi, Azerbaycan K(b)P Merkez Komitesi'ne, M. C. Bağirov'un görevden alınması emrini verdi.³²² Bağirov, bu olaydan sonra görevden alınmakla birlikte kendisine bunun dışında başka bir ceza verilmedi.

1930'da Azerbaycan'ın en büyük ayaklanması Şeki-Zagatala bölgesinde meydana geldi. Ayaklanmanın başlıca sebepleri şunlardır:

1) Sovyet Hükûmeti'nin bireysel köylü çiftliklerine uyguladığı ağır vergi sistemi: Zengin köylüler tüm köylü çiftliklerinin sadece %3'ünü oluşturmalarına rağmen tarımdan toplanan vergilerin %50'si onların üzerine yüklenmişti. Hükûmet tarafından belirlenen

³²¹ Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 275.

³²² Köçerli, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosyalizm Gurmag Uğrunda Mübarizesi*, s. 82.

kural uyarınca, bölge nüfusundan sadece bir tür tarımsal vergi tahsil edilmesi gerekiyordu. Fakat halktan 12 ve daha fazla türde vergi toplanıyordu.

2) Şeki şehrindeki gıda kıtlığı sonucunda fiyatlar %347 artmıştı ve işçiler, bütün günü ekmek satın almak için kuyrukta geçirmek zorunda kalıyorlardı.

3) Devletin idari ve şiddet içeren yöntemlerine ve ağır vergilendirme sistemine bağlı olarak bireysel köylü çiftliklerinin yanı sıra zanaatkârlık da sona erdi.

4) Dini değer ve milli geleneklere karşı devlet düzeyinde düşmanca bir tutum sergileniyor olması: Doğu'nun önde gelen üniversitelerinde yüksek din eğitimi alanların, namaz kılıp oruç tutanların "Sovyet iktidarının düşmanı" ismiyle yaftalanarak baskıya uğramaları, dini kurumların kapatılması.³²³

5) Sovyet Hükûmeti'nin halka yaptığı tüm baskı ve sıkıntıların, devletin bağımsızlığını yitirmesi sonucu olduğunun halk tarafından fark edilmesi ve kurtuluşun, ulus devletin yeniden inşasında olduğunun anlaşılması.³²⁴

Bu ayaklanma, 13 Nisan 1930'da Şeki'de "*Kafkasya'nın özgürleştirilmesi*" sloganıyla başladı. Molla Mustafa Şeyhzade'nin önderliğindeki direnişçiler, Sovyet birliklerinin direncini kırarak Şeki'yi ele geçirdiler. Şehri ele geçiren direnişçiler, suçsuz yere tutuklanan 300 kişiyi serbest bıraktılar. Şeki'nin ardından, direnişçiler 1.000'den fazla kişiden oluştuğu için Zagatala ve Balakend ayaklanmalarının büyümesinden korkan hükûmet, isyanı bastırmak amacıyla Bakü'den M.C. Bağirov liderliğinde Azerbaycan Devlet Siyasi Şube Ordusu'nu, İçişleri Şubesi Başkanı, Ermeni kökenli Sumbatov'un önderliğinde Süvari ve Milis birliklerini bölgeye yönlendirdi. Hükûmet kuvvetlerine ek olarak iki silahlı alay ve askerî araç da bölgeye gönderildi. Hükûmet güçlerinin 18 günlük askerî operasyonu sonucunda 1930 yılı Mayıs ayı başında ayaklanma bastırıldı. Şeki-Zagatala ayaklanması sırasında 180 kişi öldü, 150 kişi yaralandı, 850 kişi ise tutuklandı. Hükûmet birlikleri, 1.300 kişiyi kurşuna dizdi ve tutuklular Sibirya'ya ile Kazakistan'a sürgüne gönderildi.³²⁵

Güney Kafkasya'da sadece Mart 1930'da ortaya çıkan yaklaşık 50 ayaklanmadan 40'ı Azerbaycan'da, geri kalanlarınsa Gürcistan ve Ermenistan'ın Türk-Müslüman

³²³ Gendilov, *Azerbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri*, s. 21.

³²⁴ Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, s. 276.

³²⁵ Gurbanov, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kend Teserrüfatının Ellilikle Kollektivleşmesi Dövründe Kendde Sovetlerin Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi*, s. 103.

nüfusunun yaşadığı bölgelerde meydana gelmesi de çok ilginçtir. Gürcistan'da, Golçomakların bir sınıf olarak ortadan kaldırılması, Tiflis bölgesinde Türklerin yaşadığı Karayazı ilçesinde başlatıldı. Karayazı ilçesinde 1930'da başlayan ayaklanmanın boyutu ve ciddiyeti o kadar büyüktü ki Güney Doğu Azerbaycan, Kuzey Ermenistan ve Batı Azerbaycan'da toplu çiftlik seferberliğinin iflasına yol açtı. Direnişçiler, Sovyet ordusuna ve milis birliklerine ağır kayıplar verdiler. Kızıl Ordu birlikleri bu ayaklanmayı büyük zorluklarla bastırabildi.³²⁶

1930'da Nahçıvan ve Ordubad'da, ayrıca Ermenistan'da Türklerin yaşadığı Vedibasars ve Zengezur bölgelerinde binlerce köylünün katıldığı Sovyet karşıtı ayaklanma geniş bir alana yayıldı. Direnişçiler, kolektifleştirme politikasından vazgeçilmesini, talep ettiler. Ayrıca ürünlerin hükûmetin belirlediği fiyatlar yerine serbest piyasa kurallarına göre satılmasını ve baskının sona ermesini istediler.³²⁷ Nahçıvan'da meydana gelen isyan sırasında halk, Sovyet otoritesini devirerek yeni bir yönetim kurmuştu. Sovyet birliklerinin isyanı bastırmasından sonra Nahçıvan'daki Sovyet yönetimi, yeniden kurulmuştu.

Golçomak ve orta hâlli köylülerinin de aktif olarak katıldığı isyan ve ayaklanmalar siyasi karakter taşıyor ve genel olarak Sovyet iktidarına karşı yapılıyordu. Gence, Karabağ, Guba, Cebraill, Lenkeran, Bilesuvar ve diğer bölgelerde de direniş birlikleri kuruldu. 1930'da Gence'de Sovyet iktidarına karşı yapılan isyana, nüfusun tüm kesimleri hatta Sovyet iktidarının ana dayanağı olan 70 komünist, 88 komsomol ve 14 işçi de katılarak aktif rol aldı. Durumun vahametini fark eden yerel yönetimler, Stalin'e gönderdikleri telgrafta, ordu birliklerini isyancılara karşı kullanmak için izin istediler.³²⁸ Ülkedeki durumun ciddiyetini anlayan yönetim, bir çıkış yolu aramaya başladı. 14 Mart 1930'da "Komünist Parti'nin Kolkhoz seferberliği politikasının engellenmesi olaylarıyla mücadele hakkında" bir parti kararı kabul edildi.³²⁹

Sovyetler Birliği'nin tüm cumhuriyetlerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da Golçomaklar, Sovyet iktidarına karşı her türlü mücadeleyi denediler. Fakat kolkhozlaşma sürecinde yaptırımlar ve ekonomik politikalar giderek daha da keskin bir

³²⁶ C. Hesenov, *Partiyanın Kollektivleşme Hetti ve Azerbaycan Kendi, Azerbaycan KP-nın 20-30-cu İller Tarihinin Bazı Meseleleri, Elmi Eserler Toplusu*, (Bakü: BDÜ Neşriyyatı, 1990), s. 46.

³²⁷ Gendilov, *Azerbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri*, s. 31.

³²⁸ Köçerli, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosializm Gurmag Uğrunda Mübarizesi*, s. 82.

³²⁹ ARDSPİHA, f. 1, siy. 72, iş 16, s. 8.

karakter almaya başladı. Başkaldırıları bahane eden Sovyet Hükûmeti, şiddet içeren kolektivizasyon önlemlerini arttırarak köylüleri toplu şekilde sömürme fırsatı buldu. Kolkhozlarda bir araya gelmek zorunda kalan köylüler, haklarından tamamen mahrum bırakıldılar. Sovyet Hükûmeti, 1950'lerin sonuna kadar köylüyü ülkenin tam hukuklu vatandaşı olarak görmeyerek onlara nüfus cüzdanı bile vermedi.³³⁰ Bu nedenle kolkhozçu-köylünün ikamet yerini terk etme ve şehirde çalışmaya gitme imkânı yoktu. İkamet yerini terk edemeyen kolkhozçu-çiftçi aslında bir köle durumuna düşürülmüştü.

1937'de Azerbaycan köylerinde kolkhoz sisteminin kesin zaferi resmen ilan edildi. Sovyet Hükûmeti, halk ayaklanmalarını sert bir şekilde bastırarak kolektif çiftlik sistemini güçlendirdi. Köylünün emeğinin sonucuna olan ilgisizliği, kolektif çiftliklerde eşitlik ilkesinin uygulanmasını zorlaştırdı ve bu durum tarımsal üretimi olumsuz yönde etkiledi. Kolektifleşmenin yapıldığı 1930'lu yıllar, Sovyet iktidar tarihinin en trajik dönemlerinden biri olarak kabul edilir. SSCB'nin tüm ana tahıl bölgelerinde kolektivizasyon politikasının bir sonucu olarak korkunç bir kıtlık başladı. SSCB'nin her yerinde olduğu gibi orta hâlli köylülerin özellikle Golçomakların topraklarına el konulması ve tasfiyesi, köydeki ekim faaliyetlerini engelledi. 1942'de İngiltere Başbakanı W. Churchill'le SSCB'nin lideri Stalin'in yaptıkları görüşme sırasında aralarında Sovyet Devleti'nin kolektivizasyon politikası hakkında şöyle bir diyalog geçmişti: "... Bunun sizin için çok zor olduğunu düşünüyorum. Sonuçta, on binlerce aristokratla ve büyük toprak sahipleriyle uğraşmadınız. Milyonlarca küçük insana karşısavaştınız." diyen W. Churchill'e, "On milyonlarca kişiye karşı," diye düzeltme yapan Stalin: "Bu korkunç bir şeydi ve dört yıl sürdü." diye itiraf etmişti.³³¹

3.5. Medeni Devrim ve Baskı Politikası (Toplu Represiyalar)

3.5.1. Sovyet Eğitim Kurumları, Kültür ve Sanat

Sovyet iktidarının kurulmasından sonra yeni bir eğitim sistemi ve yeni kültürel değerler uygulanmaya başlandı. Sovyet iktidarının kurulmasından sonra, yeni bir eğitim sistemi ve kültürel değerler uygulanmaya başlandı. Bunun yanı sıra Moskova'ya bağlı olan Azerbaycan ekonomisinin gelişmesi için yetkin yerel kadroların hazırlanması da

³³⁰ AEATİA, f, 1, siy. 14, iş 1856, v. 454

³³¹ Aliyev-Alimirzeyev, *Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Kollektivleşdirilmesi Tarihinden*, s. 214.

gerekiyordu. Azerbaycan'daki bazı insanlar arlık döneminde açılan okullarda eēitim g rm    . H k met,  nceki dönemde sadece Avrupa ve Türkiye'de deēil Rusya'da bile y ksek ērenim gören milli kadrolara güvenmiyordu. İktidar aynı zamanda ADC döneminde devlete hizmet eden aydınları da özel kontrol altında tutuyordu. Kurduēu sistemi güçlendirmek isteyen rejim, eēitim ve kültür alanında hızlı tedbirler uygulamaya koydu. Bolşevik seçkinler, Azerbaycan'da yeni bir Sovyet kültürü oluşturmak amacıyla ‘‘Medeni Devrim’’i uygulamaya ba ladılar.³³² Bu uygulama sonucunda:

- 1) İslami ve dini deēerler unutturulmaya çalışılacak,
- 2) Ulusal ve manevi deēerler bozulacak,
- 3) İçerik olarak milli,  ekil olarak sosyalist bir kültür ortaya çıkacak,
- 4) Yeni Sovyet eēitim sistemi oluşturulacak,
- 5) Yeni yönelimli bilim, edebiyat ve medya alanları ortaya çıkacaktı.

Fakat 1920'li yıllarda uygulanan Medeni Devrim faaliyetleri çok yavaş ilerliyordu. Lakin Sovyet Hükûmeti ideolojisini halkların zihnine kazıma, propaganda yapma i ini özenle uyguluyordu. Bolşevik rejimi, Azerbaycan'ı ‘‘tamamen savadsızlar (okuryazar olmayanlar)  lkesi’’ olarak kabul etti ve dini okullarda verilen eēitimi görmezden geldi. Ülkede okuryazar kadrolara büyük talep vardı. Savadsızlıēı ortadan kaldırma çalışmalarını tek bir merkezden yönetmek için Aralık 1923'te HKS'nin Başkanı G. Musabeyov'un  nderliēinde Savadsızlıkla Mücadele Komitesi kuruldu. Okuryazarlıēın arttırılmasına sovyetle menin daha ilk aylarından itibaren ba lanmıştı. Bunun için özel kurslar yani Likbezler³³³ düzenlendi.³³⁴ Sovyet Hükûmeti, 1920'li yıllarda pazar ve ak am kurslarını açarak ‘‘savadsızlıkla mücadele’’ kampanyasına başladı. Bu kurslarda işçilere alfabe, yazı yazma ve okuma  ēretildi. Artık 1926'da nüfusun %25'i, 1933'teyse %51'i okuma ve yazma becerisini kazanmıştı.³³⁵ 1930'lu yılların ortalarında, savadsızlıēın ortadan kaldırılması için ülke çapında bir hareket ilan edildi. Halk Maarif Komiserliēi, 1933'te ‘‘toplulu şekilde okuryazarlık tahvili’’ni piyasaya sürdü.³³⁶ Elde

³³² Aslanov, *Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır*, s. 21, 28.

³³³ Likbez: Rusça ‘‘likvidatsiya bezgramotnosti u nasrleniya’’ cümlesinin kısaltmasıdır. RSFSC ve SSCB'de okuma yazma bilmeyen yetişkinlerin toplulu eēitimi.

³³⁴ Ataki iyev, *Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sinfi ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uērunda Mübarize*, s. 34, 36.

³³⁵ İbi ov, *Azerbaycan Kendinde Sosial-Siyasi Prosesler*, s. 35.

³³⁶ *Bakinskiy Raboçiy*, (Bakü, 23 Haziran 1933).

edilen kaynaklar ise okuryazarlığın yaygınlaştırılması için kullanıldı. Üç aylık “Likbez” kurslarının süresi yetişkinler için 10 aya çıkartıldı.³³⁷ Bu önlemler, nüfusun okuryazarlık seviyesinin kademeli olarak yükselmesinde önemli rol oynadı. 1920’li ve 1930’lu yıllarda Azerbaycan gençleri, halkın okuryazarlık seviyesini yükseltmek amacıyla öncelikle yüksek ve orta dereceli pedagojik eğitim kurumlarına kabul edildiler. Sonuç olarak 1939’da ülkenin tüm nüfusunun okuryazarlık oranı %73,8’e ulaştı. İlkokul ve ortaokulların sayısı istikrarlı bir şekilde artırıldı. 1920 ve 1930’larda okul ağı genişletilerek programlar ve ders kitapları güncellendi, sosyal bilimlerde uluslararasılık ön plana çıkartıldı.³³⁸

Azerbaycan’ın yeni ekonomik ve kültürel gelişimi, çeşitli alanlarda yüksek vasıflı uzmanların eğitilmesine yol açtı. Devlet, Azerbaycan’da yükseköğrenimin gelişmesi için büyük çaba harcadı. 1920 ve 1930’lu yıllarda Politeknik Enstitüsü, Gence Tarım Enstitüsü, Azerbaycan Tıp Enstitüsü, Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü, Kooperatif ve Ticaret Enstitüsü organize edildi. Bu yükseköğrenim kurumları Bakü Devlet Üniversitesi temel alınarak kuruldu. Bakü’de Doğu ülkelerinin ilk konservatuvarı faaliyete başladı.³³⁹ Azerbaycan’da yükseköğrenim büyük ölçüde gelişme göstermeye başlamıştı. Bakü Üniversitesi’nde (1922-1989 yıllarında Azerbaycan Devlet Üniversitesi) tıp ve tarih fakülteleriyle birlikte 1920’de fizik, matematik, 1922’den itibaren Doğu bilimleri, 1924’te eğitim, 1928’den itibaren hukuk fakülteleri faaliyet göstermeye başladı. 1921 yılında Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü (şimdiki Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi), Kadın Okul Öncesi Eğitim Enstitüsü, Azerbaycan Politeknik Enstitüsü, doğuda ilk konservatuvar (şimdiki Bakü Müzik Akademisi) ve Yüksek Sanat Okulu açıldı. 1929’da Azerbaycan Tarım Enstitüsü (şimdiki Azerbaycan Tarım Akademisi) Gence’de açıldı.³⁴⁰ Azerbaycan’da yükseköğrenim kurumlarının açılmasında A. D. Gulyayev, V. S. Yelpatovsky, G. S. Psarevsky, P. Y. Rastovtsev, V. V. Barthold, B. İ. Tihamirov, A. O. Makovelsky gibi Rus pedagog ve akademisyenler önemli rol oynamıştır. 1928’den itibaren RSFSR’nin yükseköğrenim kurumlarında Azerbaycan için personel hazırlığına da başlandı.³⁴¹ 1920 yılında Bakü’de, 1924 yılındaysa Gence ve Nuha’da işçileri yükseköğrenim

³³⁷ Reşidbey İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi* (Bakü: 1993), s. 42, 47.

³³⁸ *XX Asr Azerbaycan Tarihi Cilt 2*, s. 57, 58.

³³⁹ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 55.

³⁴⁰ Gurbanov, *Bakı Fehlelerinin Azerbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü İller)*, s. 21, 26.

³⁴¹ Veliyev, *İmperializm Dövründe Azerbaycanın Sanayesi ve Proletariyatı*, s. 67, 69.

kurumlarına hazırlamak için işçi fakülteleri (rabfaklar) organize edildi. 1932-1933 öğrenim yılında, 8 rabfakta 8 bine yakın işçiye eğitim verildi.

Ülkedeki yükseköğrenim kurumları ağı 1930'lu yıllarda daha da genişledi. Artık 1940-1941 öğrenim yılında Azerbaycan'da 16 yükseköğrenim kurumu faaliyet gösteriyordu. Eğitim kurumları aracılığıyla komünizm, Sovyet toplumu, toplumun gelişmesinde partinin önemi, Bolşevik liderlerin özellikle de Stalin'in rolü abartılarak vurgulanıyordu.³⁴² Savadsızlığın ortadan kaldırılması, kadınların sosyal hayata katılması, çarşafa karşı mücadelede gibi konularda kültür ve eğitim kurumları önemli bir rol oynuyordu. Ayrıca, cehalet ve banazlık eleştiriliyordu. Yeni dönemde yetişen uzmanlar arasında pedagoji ve mühendislik personeli çoğunlukta idi. Bu dönemde yüksek ve orta uzmanlık eğitiminin geliştirilmesi alanında yapılan çalışmalar, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, yeni yüksek vasıflı entelektüel personelin daha yoğun bir şekilde hazırlanmasının temelini atmıştır.

Eğitim sisteminin geliştirilmesi yolunda önemli başarılarından biri de öğretimde Türkçenin (Azerbaycan Dili) yaygın olarak kullanılmasıydı. Nüfusun çok uluslu yapısı göz önüne alındığında, ülke yönetimi, diğer milletlere mensup vatandaşların Azerbaycan dilini öğrenmesi konusunda defalarca kararlar almıştır. Ancak tüm çabalara rağmen, uzun yıllar boyunca ülkede uluslararası iletişimin ana aracı, Rusça oldu. Yüksek mevkilere yükselmek ve sosyal statüyü artırmak için gerekli olan dil de Rusça idi. Hatta SSCB HKS, Rus dilinin, "tüm okullarda mecburi bir dil olarak öğretilmesi" hakkında karar kabul etmişti.³⁴³

Ülkede yapılan radikal değişikliklerden biri de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi idi. 1928 yılında Azerbaycan alfabesini Latin alfabesine çevirmek için Yeni Türk Alfabesi Komisyonu kuruldu ve başkanlığa Samedaga Ağamalıoğlu seçildi. 1 Ocak 1929'dan itibaren Azerbaycan SSC'nin Arap alfabesinden yeni alfabeye geçişi resmen ilan edildi.³⁴⁴ Yazıda Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş başlamış ve bu iş 1929'da tamamlanmıştı.³⁴⁵ Rus yazar Maksim Gorki, Azerbaycan'ın alfabe konusunda Özbekistan, Kazakistan gibi Arap alfabesi kullanan cumhuriyetlere örnek teşkil ettiğini

³⁴² G. A. Aliev, *Sovetskiy Azerbaydjan* (Moskova: 1981), s. 43.

³⁴³ *Kommunist*, (Moskova, 11 Nisan 1938).

³⁴⁴ *SSRİ-de Sosializm Gurmag Haggında Lenin Planı* (Bakü: 1954), s. 27.

³⁴⁵ *Molodoy Raboçiy*, (Bakü, 1 Ocak 1929).

yazıyordu.³⁴⁶ Lakin 1930'ların başında özenle tasarlanmış, büyük ölçüde geliştirilmiş ve tek bir forma getirilmiş Latin alfabesinin kullanımı da uzun sürmedi. Sovyet yönetimi, 1939'da Azerbaycan alfabesini bir kez daha değiştirdi, yazıda Kiril alfabesi kullanılmaya başlandı.³⁴⁷ 1 Ocak 1940'tan itibaren Azerbaycan SSC'de Latin alfabesinin tamamen Kiril'le değiştirilmesi, Rus dilinin faaliyet alanının daha da genişlemesine yol açmıştır.³⁴⁸ Sık sık yapılan alfabe değişiklikleri halkın kültürel gelişimini olumsuz yönde etkileyerek nesiller arasındaki miras bağının kopmasına sebep olmuştur.³⁴⁹

Her alanda olduğu gibi sosyal bilimlerde de Sovyet ideolojisinin etkisi büyüktü. Bununla birlikte 1920'lerde ve 1930'larda bu alanda da bir dizi adım atılmıştır. 1923 yılında Azerbaycan Çalışma Derneği ve Azerbaycan Arkeoloji Komitesi organize edildi. Hocalı-Gedebey, Yaloylutepe, Kızılvang gibi arkeolojik kültürler keşfedildi. 1929 yılında Azerbaycan Devlet Araştırma Enstitüsü oluşturuldu.³⁵⁰ Aslında diğer alanlar gibi, Azerbaycan bilimi de devlet yapısının ayrılmaz bir parçası hâline gelerek faaliyetlerini parti liderliğinin tam kontrolü altında, onun talimatlarına dayanarak gerçekleştiriyordu. Sovyet Hükûmeti, kitleleri, komünist fikirli sanat eserleriyle "eğitmeyi" ideolojik faaliyetlerinin ana görevi olarak benimsemişti. Bununla birlikte Azerbaycan kültürünün seçkin şahsiyetleri karmaşık sosyo-politik koşullarda ulusal mirasın korunması için büyük çaba sarf etmişlerdi. S. S. Ahundov, C. Memmedkuluzade, A. Hagverdiyev, A. Şaig, Y. V. Çemenzeminli, N. Vezirov, M. S. Ordubadi, A. Nazmi, T. Şahbazi, B. A. Talıblı gibi birçok aydın; aydınlanma, hümanizm fikirlerini teşvik ederek geri kalmışlığa ve batıl inançlara karşı savaştılar.

Bahsedilen dönemde Azerbaycan tiyatrosunda da göze çarpan gelişmeler yaşanıyordu. 1920-1930'lu yıllarda Azerbaycan SSC'de Devlet Drama Tiyatrosu, Devlet Opera ve Bale Tiyatrosu, Müzikal Komedi Tiyatrosu, Rus Drama Tiyatrosu, Genç İzleyici Tiyatrosu ve diğer tiyatrolar faaliyet gösteriyordu. Yeni dönem Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesinde C. Cabbarlı'nın büyük bir rolü vardı. Yazar, bu dönemde bir dizi yeni oyun

³⁴⁶ *Yeni Yol*, (Bakü, 21 Haziran 1928).

³⁴⁷ T.A. Musaeva, *Borba za Razvitie Narodnogo Obrazovaniya v Azerbaydjane v Godı Pervoy Pyatiletki* (Bakü: 1964), s. 58.

³⁴⁸ Mirhadiyev, *Proletariat Diktaturası Haggında Lenin Taliminin Azerbaycan'da Heyata Keçirilmesi*, s. 57.

³⁴⁹ Musaeva, *Borba za Razvitie Narodnogo Obrazovaniya v Azerbaydjane v Godı Pervoy Pyatiletki*, s. 58.

³⁵⁰ Atakişiyev, *Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sınıfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize*, s. 34, 36.

yazarak Azerbaycan halkının tarihi geçmişini, özgürlük ve bağımsızlık mücadelesinin derinden anlaşılmasına çalışmıştı.³⁵¹ Büyük usta Hüseyin Cavid, eserlerinde Sovyet yeniliklerini, parti ve liderlerin talep ettiği gibi yansıtmıyor, okuyucularını uzak geçmişe götürüyordu. 1930’larda Azerbaycan şiirinin ön saflarında S. Rüstem, S. Vurgun, M. Müşfig, R. Rıza ve diğerleri yer alıyordu. Daha sonraki dönemde ülkedeki iktidarını garanti altına alan Sovyet rejimi, ona baş eğmeyen bu aydın kişileri cezalandıracaktı. Sovyet Hükûmeti, yazarların faaliyetlerini kontrol etmek ve onları yönlendirmek için Yazarlar Birliği’ni kurdu. 1926 yılında Azerbaycan Devlet Sinema İdaresi kuruldu ve ilk radyo istasyonu da yayına başladı. Ü. Hacıbeyli’nin “Köroğlu” operası (1937), Azerbaycan opera müziğinin doruk noktası, ulusal opera sanatının klasik bir örneği, bestecinin büyük ve karmaşık sanat yolunun doruk zirvesi oldu. Bu opera 1940 yılında SSCB Devlet Ödülüne layık görüldü.³⁵²

Komünist yönetim, Sovyet ideolojisini yaygınlaştırmak için medyayı aktif şekilde kullanıyordu. Medyanın resmî ideolojiyle tekelleşmesi, Bolşevik inançları bilinç hâline getirmenin, halkı tarihine, soyağacına, ulusal değerlere yabancılaştırmanın en önemli yollarından biriydi. Bu amaca hizmet eden *Pravda*, *İzvestiya*, *Kommünist*, *Bakinskiy raboçiy* gazetelerini örnek göstermek mümkündür.³⁵³ Bu yayınların dışında, 1920’den itibaren *Halk Teserrüfatı*, 1920’lerde *Molodoy Kommunist* yayımlandı. 1921’den itibaren *Ekinci* (1925-1932 arasında *Yeni Köy* olarak adlandırıldı.) dergisi, 1922-1939 arasında Latin alfabesiyle basılan *Yeni Yol* gazetesi, 1922-1926 yıllarında *Molla Nasreddin* dergisi, 1923’ten itibaren *Maarif ve Medeniyet* dergisi, *Şark kadını* (1938’den itibaren *Azerbaycan kadını*) dergisi, 1923-1941 yıllarında *Molodoy raboçiy* ve *Genç işçi* gazeteleri basılmaya başlandı. 1924’te *Yeni mektep*, 1934-1941 yıllarında *Literaturniy Azerbaycan* dergileri, 1928’de *Vışka*, 1934’te *Komünist Maarifi*, 1938’de *Azerbaycan Pioneri* dergilerinin yanı sıra başka gazete ve dergiler de yayımlandı. Ayrıca Ermenice, Rusça, Almanca, Talışça, Tatarca gazeteler de yayımlanıyordu. Genel olarak 1928’de Azerbaycan’da 23, 1940’ta ise 185 isim altında gazete ve dergi yayımlanıp dağıtılıyordu. 1930’lu yılların başında ülkede “Azernesr”, “Azerpartnesr”,

³⁵¹ *Azerbaycanda Proletariat Diktaturasının Organları-İngilab Komitelerinin Yaradılması, Azerbaycan SSR-nin 40 İliyi (Makaleler Mecmuesi)* (Bakü, 1960), s. 79, 85.

³⁵² *Leninin Sosyalizm Gurmag Planının Azerbaycanda Gelebese* (Bakü: 1956), s. 76.

³⁵³ Atakişiyev, *Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sınıfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize*, s. 111.

“Azerneftneşr”, “Uşaggençneşr” isimli dört yayınevi faaliyet gösteriyordu. 1939’da ise artık tüm illerde matbaalar açılmıştı.

Yeni Sovyet kültürü, Sovyet edebiyatı ve medyası, ateist dünya görüşü, yeni Sovyet insanını şekillendiren yeni değerler ortaya çıkartıyordu. Fakat ideolojik baskı ne kadar güçlü olursa olsun, 1937’ye kadar edebiyattaki gerçek güç, “devrim”den önceki kalem sahiplerinin elindeydi. Azerbaycan SSC’de 1920’li ve 1930’lu yıllarda ülke içinde hâlâ büyük bir otoriteye sahip olan ve 1937’den itibaren açık baskıya maruz kalan “eski” aydınlaraya yönelik zulüm, büyük ölçüde bilim ve eğitimin gelişmesini yavaşlatmıştır. Aralarında Veli Hulufu, Muhammedhasan Velili, Tağı Şahbazi, Salman Mumtaz, Bekir Çobanzade’nin de bulunduğu toplumun önde gelen birçok aydınının tutuklanması ve imha edilmesi Azerbaycan kültürünün gelişmesine onarılamaz zararlar vermiştir. Şiirde hâlâ “Cavad-Cavid tarzı” gücünü koruyordu. Bu yıllarda Ahmed Cavad, sembollerin yardımıyla politik şiirin en güzel örneklerini yazıyordu. Şair, “Gök Göl” (1925) şiirinde, görkemli ama yaralı, kendi sıkıntısında yalnız, vatansever evlatlarından ayrılmış, sesi kimseye ulaşmayan bir vatan görüntüsünü betimlemişti. A. Cavad, “Kür poeması” isimli eserindeyse Kür’ü (Kura Nehri) (1930) halka benzetiyordu. Gururlu, geniş yürekli, ince, çalışkan ve bazen de coşkulu olan Kür’e, şimdi başkasının önünde eğilmesi, “katır hâline gelmesi”, “yük taşınması”, “toprağı kazması” emrediliyordu. Şiir, okuyucunun rejime karşı nefretine sebep oluyordu. Cavad, diğer eseri olan “Sesli kız” şiirindeyse bağımsızlığını kaybeden bir ülkenin düştüğü kötü durumu anlatıyordu.³⁵⁴

Hüseyn Cavid, “Topal Timur” (1925) isimli oyununda Türk dünyasının ortak bir kahramanını canlandırıyor, Türkleri birliğe çağırıyordu. Cavid, “Nil Yavrusu” (1926), “Azer”, “Telli saz”, “Kör neyzen” (1930), “Hayyam” (1935) gibi eserlerinde sömürgeci baskıya, köleliğe karşı çıkıyor; özgürlükle ilgili düşünceleri ifade ediyordu. H. Cavid “Şeytanın intikamı” (1936) adlı eserinde faşizmin gelişmesi, savaş tehdidinin artması konusunda derin endişelerini dile getirmişti. Fakat çok geçmeden bu iki aydın da diğer vatansever Azerbaycan aydınları gibi susturulmak istenecek, ünlü Stalin yöntemleriyle cezalandırılacaklardı.

³⁵⁴ H. Aliyev, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Fehle-Kendli İttifaglarının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi Tarihinden* (Bakü: 1961), s. 76.

3.5.2. Milli ve Manevi Değerlere Karşı Uygulanan Sovyet Baskısı

Azerbaycan'da halkın tepkisini çeken birçok olumsuz tedbir hayata geçiriliyordu. Sovyet uygulamaları halkı özünden koparmayı amaçlıyordu. Mayıs 1920'de Azerbaycan Devrim Komitesi'nin, "Vicdan Özgürlüğü" kararnamesiyle Maarif Halk Komiserliğine bağlı olan tüm devlet okullarında dinî öğretilerin ve herhangi bir dinî törenin yapılması yasaklandı. Sovyet iktidarının ilk yıllarından itibaren ülkeden yurt dışına göç dalgası başladı.³⁵⁵ Komünist ideolojiyi kabul etmeyerek yurt dışına çıkanların çoğu, bir zamanlar yüksek Müslüman zümreye ait olan eğitilmiş ve laik eğitimin olmadığı bir memleketten giden bu aydın akını Azerbaycan'ın kültürel yaşamı üzerinde ciddi bir eksikliğe sebep oldu.

Azerbaycan halkını yozlaştırmak için eline geçen her fırsatı değerlendiren Bolşevik yönetim, halkın dinî inançlarıyla uğraşmaktan geri kalmıyor, her fırsatta dinle mücadeleyi sürdürüyordu. 15 Mayıs 1920'den itibaren "Vicdan özgürlüğü hakkında" dekret kabul edildi. Ocak 1924'te AK(b)P Siyasi Bürosu tarafından "Din karşıtı komisyon" oluşturuldu. Şehirlerde ve köylerde "Allahsızlar Cemiyeti" organize edildi.³⁵⁶ 1929'dan itibaren din karşıtı politikalar yoğunlaştı. Aynı yıl "Allahsızlar Cemiyeti", "Mücadeleci Allahsızlar Birliği"ne dönüştürüldü. 1920'li ve 1930'lu yıllarda Azerbaycan'da 2.800'e yakın mescit bulunuyordu. 1933'te Bakü'deki ünlü Bibiheybet Mescidi, Nuh ve Maştağa'daki eski minareler, yüzlerce kutsal mekân yıktırıldı. Bakü'deki Aleksandr Kilisesi de dâhil olmak üzere diğer dinlere ait ibadet yerleri de bu yıkımdan nasibini aldı.³⁵⁷ Bakü'nün Surahanı ilçesinde bulunan, yaklaşık XVI. yüzyılda Hindistanlı Zerdüşter tarafından yapılan Ateşgah Tapınağı bakımsız kalmıştı.³⁵⁸ İnsanların yüzyıllardır inandıkları türbeleri ziyaret etmesi neredeyse yasaktı. Haziran 1924'te Azerbaycan SSC'nin MYK ve HKS'si Muharrem ayında uygulanan dini törenlerin yapılmasını yasakladı.³⁵⁹ Bolşevik ideologlar, halkı tarihsel köklerinden, ulusal değerlerinden uzaklaştırmak için kültürel mirasa karşı nihilist bir tutum

³⁵⁵ Şıklinski, *Azerbaycan Kendinde Sovet Guruculuğu (1926-1932-ci iller)*, s. 88.

³⁵⁶ Gurbanov, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kend Teserrüfatının Ellilikle Kollektivleşmesi Dövründe Kendde Sovetlerin Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi*, s. 37, 43.

³⁵⁷ Rehimov, *Azerbaycan KP-in Respublikada Sovetleri Möhkemlendirmek Uğrunda Mübarizesi (1921-1929-cu İller)*, s. 112.

³⁵⁸ *Vışka*, (Bakü, 14 Eylül 1991).

³⁵⁹ Ahmedov, *Azerbaycan'da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi*, s. 96.

oluşturuyor hatta Lenin'in de eleştirdiği proletkult³⁶⁰ yöntemleri kullanıyorlardı. Eski kitaplar cehalet, bağınazlık kaynağı olarak damgalanıyor ve yok ediliyordu. Daha önceleri kutlanan hatta 1921'den beri resmî olarak tatil günü ilan edilen Nevruz Bayramı'nın, 1930'lu yıllarda “*karşı-devrimci karakteri açığa çıkarılmış*” ve bu nedenle yasaklanmıştı.³⁶¹

Milli ve dinî bayramları yasaklamakla yetinmeyen iktidar, işi ileri götürerek tar, kamança, saz gibi ulusal müzik enstrümanlarını, sözlü halk sanatı örneklerini özellikle destanları ciddi biçimde eleştiriyordu. Halkın ulusal ve psikolojik özelliklerine radikal bir şekilde aykırı olan kurgusal bir konuya sahip “Kız Kulesi” efsanesiyse geniş çapta kamuoyuna sunuluyordu. İki bölümlük uzun metrajlı “Kız Kulesi Efsanesi” (1924) filmi çekilmiş, balesi sahnelenmişti (1940). 1930'lu yılların başında “proletaryanın savaşçı ruhuna” yabancı olduğu iddia edilen tar isimli çalgı aletine karşı geniş bir kampanya başlatıldı. Bu konuda, halka açık bir tartışma yapıldı (Tar Mahkemesi). Ancak Üzeyir Hacıbeyov, Mikail Muşfig, Gurban Primov gibi aydınların çabaları sayesinde tar “beraat etmeyi” başardı.³⁶²

1930'ların sonunda Moskova'nın, Azerbaycan'da yaptığı değişikliklerden biri de yerel halkın adı ve dilin adının yeniden değiştirilmesiydi. Milletin Türk olan ismi “Azerbaycanlı”, dili olan Türkçeyse “Azerbaycan Dili” ile değiştirildi.

Bolşevikler, Azerbaycan halkı için kutsal karakter taşıyan aile ve aile geleneklerine de müdahale ediyorlardı. Onlar, çarşaf kullanan, ailesi tarafından eğitim almasına ve çalışmasına izin verilmeyen kadınların ailelerine karşı, halkın anlam veremediği şekilde davranıyor, zoraki tedbirler uyguluyorlardı. Azerbaycan erkeklerinin kullandığı papağa karşı propaganda ve mecburi uygulamalar yapıyordu. Bu da halk arasında ciddi bir hoşnutsuzluğa neden oluyordu.

³⁶⁰ Proletkult: Rusça “proletarskaya kultura” (proleter kültürü) kelimelerinden oluşturulmuştur. Sovyetler Birliği'nde 1917-1925 yılları arasında burjuva etkilerine karşı tamamen proleterya ait bir sanat oluşturmak amacıyla aktif olmuş bir harekettir.

³⁶¹ Atakişiyev, *Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azerbaycan Fehle Sınıfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarize*, s. 72.

³⁶² Dicle Özdemir, “Mikâyıl Müşfik'in “Oku Tar” Adlı Şiirinin Kültürel Öğeler Bakımından İncelenmesi”, *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi* 1/1(2020), s. 94.

3.5.3. Toplu Repressiyalar

1920 ve 1930'larda ülkede uygulanan siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik faaliyetler, ülkenin toplumsal yaşamının her alanında köklü değişikliklere yol açmıştı. Azerbaycan'da da uygulanan Stalin reformları totaliter bir sosyalist devletin oluşumunu sağlamıştı. Bu, ekonomik alanda serbest piyasa ekonomisinin ve özel mülkiyet unsurlarının tamamen ortadan kaldırılmasına yol açmıştı. Mülkiyet ve zenginlik üzerinde devlet kontrolünün kurulması, kimsenin hiçbir şeyden sorumlu olmadığı, mümkün oldukça çok sayıda devlet malının talan edilmesi ortamını doğurmuştu. Üretimde eşitlik ilkesinin pekiştirilmesi, insanların ekonomik ilgisini, kişisel inisiyatif duygusunu öldürdü. Sonuç olarak serbest piyasa ilişkileri son erdirdi, işçi ve köylü sınıfının mülkiyetten fiilen ayrılması süreci tamamlandı. Yavaş yavaş halk kitlelerinde eşitlik psikolojisi oluşmaya başladı. Sovyet ideolojisi, zenginlik, para ve özel mülkiyete karşı nefret ruhunu topluma aşılamaı başarak yoksulluğun savunuculuğunu yaygınlaştırdı. Siyasi yönetimde de değişiklikler yapıldı. Resmî olarak geniş yetkilere sahip en yüksek otorite olan sovyetler, bu dönemde otoritesini tamamen yitirmiş ve parti kararlarını yerine getiren bir organ hâline gelmişti. Tek partili sistem kurulmuş, bu sistem devletin tüm faaliyet alanlarına müdahale etme ve kontrol etme imkânını arttırmıştı.

5 Aralık 1936'da Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası kabul edildi. Stalin Anayasası olarak bilinen bu yasal belgeye, "Kazanan Sosyalizmin Anayasası" da deniliyordu. Anayasada, "*sömürücü sınıfların ortadan kaldırılması*", toplumun işçi, köylü ve bunların saflarından çıkan aydınlardan oluşması tezi sabitlenmiş oldu. Yeni anayasayla Transkafkasya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti de kaldırılmış oldu. Transkafkasya Federasyonu'nun bir parçası olan cumhuriyetler, bağımsız devlet oluşumları olarak doğrudan SSCB'nin bir parçasına dönüştürüldüler.

1937 yılının Mart ayında Azerbaycan Sovyetlerinin IX. Kongresi'nde Azerbaycan SSC'nin yeni anayasası kabul edildi. 1936 tarihli SSCB Anayasası temel alınarak hazırlanan Azerbaycan'ın yeni anayasası ülke vatandaşlarına geniş haklar ve demokratik özgürlükler verdi.³⁶³ Fakat genel keyfilik ve kanunsuzluk atmosferinde, terörün devlet

³⁶³ Arif Memmedov, *Sosializm Guruculuğu Dövründe Azerbaycan Kendinde Sınıfı Mübarize (1920-1937-ci İller)* (Bakü: Doktora Tezi, 1966), s. 194.

düzeyinde işlendiği bir ortamda, anayasada vaat edilen hak ve özgürlükler sadece kâğıt üzerinde kaldı ve sembolik propaganda malzemesi hâline geldi. Stalin'in ülkede büyüyen gücü yavaş yavaş siyasi egemenliğe dönüştü. Artık 1930'ların ortalarına gelindiğinde, Stalin'in hem ülke içinde hem de parti içinde siyasetine direnebilecek tüm güçler yenilgiye uğramıştı. 1934 yılında Leningrad Şehir Komitesi ve Parti Bölge Komitesi Birinci Sekreteri S. Kirov'un öldürülmesinden sonra merkezde yoğunlaşan baskının ardından Azerbaycan'da da repressiyalar³⁶⁴ gerçekleştirilmeye başladı.³⁶⁵ 1920'li ve 1930'lu yıllarda Azerbaycan'da üç kez toplu repressiya yapılmıştı. Lenin ve Troçki'nin oluşturduğu kamplara Azerbaycan aydınlarının toplu olarak gönderilmesi bunun ilk aşamasıydı. Bu aşama Nisan İşgali'nden başlayarak 1920'li yılların sonuna kadar sürdü. İkinci aşama 1920'li yılların sonu ve 1930'lu yılların başlarını kapsamaktadır.³⁶⁶ Bu aşamada Golçomak adı altında tutuklamalar yapılmış, "*Sovyet iktidarının düşmanları*", "*çete grubunun üyeleri*" kisvesi altında, insanlar tutuklanarak uzak yerlere sürgüne gönderilmişti. Üçüncü aşamaysa 1936-1938 yıllarını kapsamaktadır.

Aralık 1934'te Leningrad'daki Smolny Sarayı'nda işsiz Leonid Nikolaev, K(b)P'nin Leningrad Bölge Komitesi'nin Başkanı Sergey Kirov'u öldürdü. Bu cinayet, 1920'lerin ve 1930'ların muhalif liderlerini ortadan kaldırmak için kullanıldı. Stalin, Gregory Zinovyev ve Lev Kamenev'i suçladı.³⁶⁷ İçişleri Komiserliğinin itirazına rağmen Stalin, bu cinayette Zinovyev'in izini araştırmak için talimat verdi. 1936 baharında Bakü'de sosyal bilimler alanında çalışan bir grup eski Troçkist ve arkasından milliyetçiler tutuklandı. O sırada Azerbaycan Başkanı Mircefer Bağırov'la düşmanca bir ilişki içinde olan Arnavut kökenli gazeteci Ahmed Triniç tutuklandı. Aynı yılın nisan ayında Azerbaycan'ın K(b)P Merkez Komitesi Büro toplantısında Bağırov, Triniç'in sözde 1918 yılında yazılan mektubunu okudu. Bağırov, bu mektupta Triniç'in, Musavat Parlamentosu'nun korunması ricasında bulunduğu iddiasını ileri sürdü. Sonuç olarak

³⁶⁴ Repressiya: (Rusça: Bolşaya çistka) Büyük temizlik, büyük tasfiye. Sovyetler Birliği'nde 1936 -1938 yılları arasında yapılan siyasi baskı kampanyasıdır.

³⁶⁵ ARDSPİHA. f. I, s. 1, iş 8, s. 193, 194.

³⁶⁶ TDA, 571(SSCB) / 34757-136911-26.

³⁶⁷ Hikmet Öksüz-Badegül Can Emir, "Kültür Devriminden 'Büyük Terör' e: Çön Taş'taki Siyasi Katliam", *Gazi Akademik Bakış* 14/27 (Kış 2020), s. 285.

Triniç partiden ihraç edildi ve gözaltına alındı. Soruşturması devam eden Triniç, düğme yutarak intihar yoluyla hayatına son verdi.³⁶⁸

Aslında Azerbaycan'da ilk güçlü tutuklama dalgası sonbaharda meydana geldi ve çoğunlukla Bolşevik Parti içindeki muhalifler, Neo-Bolşevik Parti üyeleri ve Stalin iktidarına karşı sadakatinden şüphelenilen kişiler tutuklandı. 2 Temmuz 1937'de K(b)P MK Politbürosu, Sovyet karşıtı unsurlara ilişkin P51/94 sayılı kararı kabul etti. Bu kararda: "Vilayet, Bölge Komitelerinin ve cumhuriyetlerin Komünist Parti Merkez Komite sekreterlerine: Bir zamanlar Sibiry ve ülkenin kuzey bölgelerine sürgün edilen Golçomak ve suçlular, serbest bırakıldıktan sonra kendi bölgelerine geri dönmüş ve kolkhoz, sovkhoz, ulaşım ve sanayi alanlarında Sovyet karşıtı sabotaj eylemlerinin başlıca sorumluları olmuşlardır.³⁶⁹ K(b)P Merkez Komitesi, tüm Vilayet ve Bölge Komitelerinin sekreterlerine ve İçişleri Halk Komiserliği (NKVD) temsilcilerine: "Kendi topraklarına dönen ve düşmanca tutum sergileyen Golçomak ve suçluların derhal kayıt altına alınmaları, tutuklanmaları, yargılanmaları için *üçlülere* (Troyka) teslim edilerek kurşuna dizilmeleri önerilmektedir. Düşman olarak kabul edilen ve daha az faaliyet gösterenlerin ise NKVD talimatı doğrultusunda yeniden kayıtları yapılarak diğer bölgelere sürülmeleri sağlanmalıdır. K(b)P MK, beş günlük bir süre içinde *troyka* üyelerinin ve ayrıca kurşuna dizilecek ve sürgün edilecek kişilerin sayısını sunmayı önermektedir." diye yazıyordu.

3 Temmuz 1937'de, K(b)P MK Politbürosu, cumhuriyetlerin tüm Vilayet ve Bölge Komiteleri, komünist partilerin merkez komitesi sekreterlerine yukarıda anlatılan talimatla ilgili telgraf gönderdi. 9 Temmuz'da Mircefer Bağirov, Moskova'ya 4.000 kişinin (1.800 Golçomak, 2.200 suçlu) ve onlara karşı hangi önlemlerin alınacağını sorduğu şifreli bir telgraf gönderdi. Şifreli telgrafta ayrıca suç örgütüne mensup kişilerin aile üyelerinin sınır dışı edilmeleri ve diğer ilgili davaların da NKVD üçlüsüne havale edilmesi istendi.³⁷⁰ M. C. Bağirov Azerbaycan Üçlüsü Heyetine Yuvelian Sumbatov, Teymur Guliyev ve Cihangir Ahundzade'yi onaylamayı teklif etti. Ertesi gün, K(b)P Merkez Komitesi Politbürosu tarafından repressiyaya maruz bırakılacak kişilerin

³⁶⁸ M. İskenderov, *İz İstorii Borbi Kommunističeskoy Partii Azerbaydjana za Pobedu Sovetskoy Vlasti* (Bakü: 1958), s. 77.

³⁶⁹ İbrahimov, *Sosyalist İngilabı Ugrunda Azerbaycan Zehmetkeşlerinin Mübarizesi (1917-1918)*, s. 93.

³⁷⁰ Altstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and Identity Under Russian Rule*, s. 110, 112.

sayısının netleşmesi ve üçlü heyetinin belirlenmesine ilişkin bir karar verildi. Azerbaycan'la ilgili kararda:

“Azerbaycan SSC için Yuvelian Sumbatov, Teymur Guliyev ve Cihangir Ahundzade'den oluşan üçlü onaylansın. Öngörülen 500 Golçomağın, 500 suçlunun kurşuna dizilmesi ve 1.300 Golçomağın, 1.700 suçlunun sınır dışı edilmesi onaylansın. Karşı devrimci isyancı örgütlerin davalarının, 750 kişi sınır dışı edilerek, suç örgütleri üyesi olan şahıslardan 150'sinin ailesi NKVD kamplarına sürgün edilerek ve 500 kişinin kurşuna dizilmesi suretiyle sonuçlanarak üçlüler tarafından yürütülmesine izin verilsin.”

diye yazıyordu. Görüldüğü üzere insanlar daha yargılanmadan haklarında ön yargılı karar verilmişti.³⁷¹

1936'dan itibaren işçi ve köylülerden oluşan Kızıl Ordu saflarında tutuklamalar başladı. 11 Temmuz 1937'de Mareşal Mikhail Tukhachevsky ve diğer 7 kişi (İona Yakir, İorentiy Uboreviç, Robert Eydeman, Boris Feldman, Augustus Cork, Vitaly Primakov, Vitovt Putna) SSCB Yüksek Mahkemesi üyelerinin de katıldığı Özel Mahkeme karşısına çıkarıldılar. Sanıkların hepsi, Sovyet karşıtı Troçkist askerî örgütün üyesi olmakla suçlanıyorlardı. Yukarıda adı geçen tutuklular, Lev Troçki ve oğlu Lev Sedov ile Ocak 1937'de hüküm giymiş Georgy Pyatakov, Leonid Serebryakov, daha önce tutuklanan Nikolay Buharin, Aleksey Rykov ve Alman Merkez Karargâhı ile bağlantı kurmakla suçlandılar. Suçlamalara göre sözde örgütün amacı, SSCB'nin Almanya ve Polonya'ya karşı yenilgisi durumunda iktidarı ele geçirmektir. Diğer cumhuriyetlerdeki Kızıl Ordu şube liderleri de faşist-askerî iş birliğine katılmakla suçlandılar. Azerbaycan Kızıl Ordu Komutanları Cemşid Nahçıvanskiy, Hasan Rahmanov, Cabbar Aliyev de repressiyaya maruz kaldılar.³⁷²

Repressiya, Azerbaycan Komünist Partisi liderlerinin birçoğunu ortadan kaldırdı. “Hümme” Partisi üyeleri Mir Beşir Gasimov ve Yusuf Gasimov tutuklandılar. Partinin diğer üyeleriye öldürüldü. Dadaş Bunyatzade, Sultanmeci Efendiyev, Hamid Sultanov ve eşi Ayna Sultanova, Teymur Aliyev, Ruhullah Ahundov, Hüseyin Rahmanov, Cengiz Yıldırım, Mirza Davud Hüseyinov, Mustafa Guliyev, Alihaydar Garayev, Gazanfer

³⁷¹ Nergiz Gahramanlı, “Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatı”, *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 7/19 (2019), s. 171.

³⁷² D. Güdretov, “Azerbaycan Sovkhoz Teserrüfatının İnkişaf Tarihine Dair”, *Azerbaycan SSR-nin 40 İliyi (Megaleler Mecmuesi)*, (Bakü: 1960), s. 143.

Musabeyov, İsay Dövlətov gibi sosyalizmin en parlak temsilcileri repressiya kurbanı oldular. “Büyük Terör” sırasında parti üyelerinin sayısı önemli ölçüde azaldı.³⁷³ 1 Ocak 1937’de “Büyük Terör”den önce sayısı 47.194 kişi olan Azerbaycan Komünist Parti üyelerinin ve adaylarının toplam sayısı 1 Ocak 1938’de 45.331 kişiye düştü.³⁷⁴ Azerbaycan Komünist Partisi’nin 3-9 Temmuz 1937’de düzenlenen XIII. Kongresi’nde 34.211 olan üye ve 12.906 olan aday sayısı, bir yıl sonra 7-14 Temmuz 1938’de düzenlenen XIV. Kongre’de 32.135 üye ve 12.494 adaya (toplamda 44.629 kişi) düşmüştü. Stalinist sistem, Büyük Terör yıllarında partinin kıdemli üyelerinin yok edilmesinden sonra saflarda oluşan boşluğu, yeni nesil kadrolarla telafi etmeye çalıştı.³⁷⁵ Çünkü Stalin’in yeni kadroları, Azerbaycan SSC’de, Sovyet iktidarının işgal yoluyla kurulmasına şahit olmamış ve siyasi kariyerde yükselme süreleri tam olarak 1930’lu yılların ikinci yarısına denk gelmişti. Yeni kadrolar, halkın yaptığı ulusal kurtuluş hareketinden ve halkın geçmiş tarihinden mahrum bırakılmıştı. Oluşturulan sistem, genç nesli buna uyum sağlamaya, bu normlar dâhilinde hareket etmeye mecbur bırakmıştı.

1937-1938 yıllarında Azerbaycan SSC’de gerçekleştirilen ve 1937’de Azerbaycan Komünist Partisi VI. Mart Plenumu tarafından temeli atılmış olan siyasi baskının kurbanları öncelikle lider kadrolar olmuştur. Bu kadrolar hayatlarını adadıkları rejimin kurbanları oldular.³⁷⁶ Daha dün Halk Komiserliği gibi önemli görevler üstlenen kişiler bugün “terörist”, “halk düşmanı”, “ajan” gibi isimlerle yaftalanarak kurşuna dizildiler.³⁷⁷

Repressiya döneminde ses getiren olaylardan biri de Şamahı’da yapılan mahkeme süreciydi. 1937’de Şamahı’da, Komünist ve Tarafsızlardan oluşan bir grup insanın açık davası görülmeye başlandı.³⁷⁸ 27 Ekim 1937’den 2 Kasım’a kadar süren Şamahı Davası’yla ilgili duruşmalarda baş sanık Hamid Sultanov’du. Sultanov, Şubat 1920’de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyesi seçilmiş ve Nisan İşgali’nden sonra kurulan ilk hükûmette yer almıştı. O, Azerbaycan SSC İçişleri Komiserliği ve daha sonraları Nahçıvan Özerk Sovyet Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Başkanlığı görevlerinde bulunmuştu. Hamid Sultanov’la birlikte sanıklar arasında 13 kişi daha

³⁷³ Köçerli, *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosializm Gurmag Uğrunda Mübarizesi*, s. 82.

³⁷⁴ Güdretoy, “*Azerbaycan Sovkhoz Teserrüfatının İnkişaf Tarihine Dair*”, s. 144.

³⁷⁵ Gendilov, *Azerbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri*, s. 145.

³⁷⁶ *Respublika*, (Bakü, 20 Nisan 2005).

³⁷⁷ *Edebiyat ve İncesenet*, (Bakü, 17 Haziran 1988).

³⁷⁸ İsmayılov-Hesenov-Gafarov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 153.

vardı. Mahkeme, aralarında Hamid Sultanov'un da bulunduğu 9 kişiyi ölüm cezasına çarptırdı. Geri kalan 4 kişi ise 8 ila 20 yıllık bir süre için çalışma kamplarına sürüldü.

Bunun dışında R. Ahundov, A. Garayev, S. M. Efendiyev, G. Musabeyov, D. Bunyadzade, M. D. Hüseyinov gibi diğer eski parti liderleri vatana ihanet, karşı devrimcilik, casusluk faaliyetleri nedeniyle suçlanarak 1937'de kurşuna dizildiler.³⁷⁹ R. Ahundov ve G. Sultanov'a karşı uydurma *karşı-devrimci-isyancı-terörist* suçlamalarıyla bağlantılı olarak 1.700 kişi, Azneft'te tespit edilen "*karşı-devrimci-terör örgütü*" davasıyla bağlantılı olarak 3.300 kişi, Hazar Gemicilik Kurumundan 200 yüksek mevkili kişiye çeşitli cezalar verilmişti.³⁸⁰ Gözaltına alınan kişilere işkence yapılarak sahte ifadeler alınmış ve aile üyeleri kötü muameleye maruz bırakılmıştı.

Repressiya kurbanlarından biri de Bolşevik devrimci, Azerbaycan Halk Adalet Komiserliği ve Askerî Donanma İşleri Halk Komiserliği görevlerini yürüten Alihaydar Garayev'di. 1 Haziran 1937'de Azerbaycan SSC Halk İçişleri Komiserliğinin özel talebi üzerine A. Garayev ve doktor eşi Haver Şabanova Garayeva Moskova'da halk düşmanı ilan edilerek tutuklandılar ve Bakü'ye gönderildiler. 21 Nisan 1938'de Alihaydar Garayev ölüm cezasına çarptırıldı.³⁸¹ Repressiya, Garayev ailesi için bir trajediye dönüştü. Alihaydar Garayev'in eşi Haver Şabanova Garayeva ancak 1954'te beraat etti ve serbest bırakıldı. Kardeşi Alövset Garayev Uzak Doğu'ya kaçarak kurtulmayı başardı. Garayev ailesinin 11 üyesinden sadece iki erkek kardeş hayatta kaldı. Geri kalanlar ya öldürüldü ya da yaralanarak yaşamlarını kaybettiler.

Rejim, haksız yere tutukladığı veya infaz ettiği kişileri *vatan haini, halk düşmanı* gibi suçlamalarla yaftalıyordu. Bu kişilerden birisi de SSCB Devlet Ödülü sahibi Jeofizikçi Nazim Garayev'di. 1938'de M.C. Bağrov'un talimatıyla Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Konseyi I. Başkan Yardımcısı Manaf Halilov, İç Ticaret Halk Komiseri İbrahim Esadullayev, Tarım Halk Komiseri Ebülfet Memmedov, Hafif Sanayi Halk Komiseri İskender Aliyev, Haberleşme Halk Komiseri Yefim Rodionov, Halk Komiserleri Konseyi çalışanı Lubovski-Novikov tutuklandı. Tutuklanan bu kişiler, M.C. Bağirov ortakları tarafından, Sağ-Troçki merkezin karşı-devrimci milliyetçi örgütünün liderleri olmakla sahte bir şekilde suçlandılar. M. C. Bağirov'un yardımcısı,

³⁷⁹ Hesenov, *Partiyanın Kollektivleşme Hetti ve Azerbaycan Kendi*, s. 46.

³⁸⁰ ARDSPİHA, N. Nerimanov fondu, f. 609, siy. 1, iş 71, v. 58, 59.

³⁸¹ ARDSPİHA, f. 1, siy. 2, iş 116, v. 142.

bu kişilere işkence ve şiddet uyguladıktan sonra çok sayıda masum insan hakkında sahte ifade vermeye zorladılar.³⁸²

1938’de Gence’de karşı *devrimci-casus-terörist* örgütüne soruşturma süreci başladı. Bu süreçte sanık sandalyesine oturtulan KP eski elitleri vatan hainliği, SSCB’nin çöküşüne yönelik girişimlerde bulunma, kapitalizmin yeniden inşası için faaliyete geçme gibi suçlarla suçlandılar. Rejim bu kişileri “*halk düşmanı*” ilan ediyordu. Sadece “*halk düşmanı*” ilan edilen kişinin kendisine değil aynı zamanda yakınları, arkadaşları ve akrabalarına da ağır cezalar veriliyordu. Repressiya mağdurları arasında, ülke ekonomisinin önde gelen sektörlerine başkanlık eden A. Serebrovskiy, A. Barinov, İ. Zeynalov, P. Gulbis, A. Slutskiy gibi kişiler de vardı. Böylelikle totaliter sistem, ilk önce kendisini kuranları yutmaya başladı.³⁸³

Partinin eski seçkinlerinin yok edilmesiyle harekete geçen repressiya makinesi, yakında aydınları hatta etrafında olan olayları henüz derinlemesine anlayamayan işçileri ve köylüleri bile yutmaya başladı. Yüzlerce işçi, köylü ve aydın milliyetçilikle, vatana ihanetle, İngiltere, Almanya, Japonya, Türkiye ve diğer ülkelerin istihbarat servisleriyle bağlantı kurmakla suçlanarak kurşuna dizildiler. Azerbaycan’da baskının artmasında parti ve Sovyet organlarında yuvalanmış Ermeni uyruklu yetkililer özel bir rol oynamıştır. Tutuklular şiddetli işkenceye maruz kalıyor, duruşmalarda tüm yasal prosedürler ihlal ediliyordu. 10-15 dakikalık duruşma sonucunda onlarca kişi en ağır cezaya çarptırılıyordu.

Hükümlülerin sayısının fazlalığı nedeniyle bu tür davalar, üst düzey yetkililerden oluşan *troykalar* tarafından yürütülüyordu. 1936-1938 yıllarında SSCB İçişleri Halk Komiserliği görevini yürüten Nikolay Jerzov 30 Temmuz 1937’de Sovyet karşıtı unsurların yok edilmesini amaçlayan 00447 sayılı emri imzaladı. Bu emre göre soruşturmayı sürdüren üçlüler tarafından tanımlanan eski Golçomaklar, suçlular ve diğer sovyet karşıtı unsurlar siyasi baskıya maruz bırakılacaklardı.³⁸⁴ Yukarıda sözü geçen 30 Temmuz 1937 tarihli, 00447 sayılı emirle oluşturulan NKVD üçlülerinde bölge ve vilayetlerin NKVD yöneticileri, parti sekreterleri ve cumhuriyet savcıları faaliyet gösteriyorlardı. Kendilerine geniş yetkiler verilen üçlüler kurşuna dizme, sürgün

³⁸² ARDSPİHA, f. 1, siy. 1, iş 8, v. 320.

³⁸³ ARDSPİHA, f. 1, siy. 125, iş 218, v. 29.

³⁸⁴ Öksüz-Can Emir, “Kültür Devriminden ‘Büyük Terör’ e: Çön Taş’taki Siyasi Katliam”, *Gazi Akademik Bakış* 14/27 (Kış 2020), s. 280.

etme ve 8 ila 10 yıl hapis cezasına çarptırma gibi geniş yetkilere sahipti. Bu üçlüler, “sovyet karşıtı unsurları” bastırmak için operasyonlar yürütmek amacıyla Ağustos 1937’den Kasım 1938’e kadar faaliyet gösterdiler. NKVD üçlüsü idari bir organdı. Sadece 1937’de üçlüler tarafından siyasi suçlardan 2.792 kişi idam, 4.425 kişi ise uzun süreli hapis cezasına çarptırıldı. Aynı yıl Azerbaycan’da 57 fabrika ve imalat işletmesi müdürü, 95 mühendis, 207 sovyet ve sendika çalışanı, 8 profesör tutuklandı. Neredeyse hepsi yok edildi. 1937 yılına kadar Azerbaycan’da 22 halk komiseri, 49 parti bölge komitesi sekreteri, 29 bölge icra komitesi başkanı, 110 asker tutuklanmış; bunlardan birçoğu kurşuna dizilmiştir.

Üçlülerin oluşturulmasıyla birlikte, 1938 sonbaharına kadar Azerbaycan’da siyasi baskı zirveye ulaştı. 1937 sonbaharında, İsmaili ilçesinin Kürdmaşı köyünde 67 kişi hiçbir gerekçe olmadan tutuklanmıştı. Bu kişilerin hepsi sovyet karşıtı isyancı birlikler kurmakla suçlanmışlardı. Troykanın kararıyla tutuklanan 67 kişiden 63’ü kurşuna dizilmiş, dört kişi ise uzun süreli hapis cezasına çarptırılmıştı.³⁸⁵

Milli kimliğinden bağımsız olarak insanlar repressiyaya maruz kalıyorlardı. Repressiyaya maruz kalanlar arasında Azerbaycanlılarla birlikte diğer milletlerin temsilcileri de vardı. Kuşkusuz, repressiya makinesi, insanların sosyal ve milli kimliğine bakmaksızın herkesi yutuyordu. Sadece Hazar Deniz Gemiciliği’nin, Rus, Yahudi ve birkaç Azerbaycanlıdan ibaret olan yüzlerce işçisi, karşı-devrimci faaliyetlerle suçlanarak tutuklanmıştı. Azerbaycan SSC Başsavcısı Adil Babayev tarafından 1955 yılında Azerbaycan’ın KP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri İmam Mustafayev’e sunulan raporda, NKVD verilerinde, Azerbaycan nüfusunun tüm kesimlerinin karşı-devrimci faaliyetlere karıştığı, çeşitli karşı-devrimci örgütlere üye olduklarının yazılı olduğu belirtiliyordu.³⁸⁶

Azerbaycan halkına karşı yöneltilen suçlar arasında; Ekim İhtilali öncesi gizli faaliyet gösteren KP eski üyeleri Sovyetler Birliği’nin düşmanı ilan ediliyor, parti liderleri ve Sovyet işçilerinin birbirlerini çeşitli karşı-devrimci örgütlere çok kolay bir şekilde dâhil ettikleri, Ermenilerin Musavat üyesi oldukları, Rus işçilerin Azerbaycan’da burjuva-milliyetçi iktidarın kurulması için savaştıkları, yaşlı profesörlerin terörist gruplar safına katıldığı gibi gerçek dışı, uydurma suçlamalar bulunuyordu. Bazı NKVD çalışanlarının

³⁸⁵ AEATİA, f. 1, siy. 1, iş 4798, v. 160.

³⁸⁶ Ziya Bünyadov, *Gırmızı Terror* (Bakü: Ganun Neşriyyatı, 1993), s. 123.

yetersiz siyasi ve kültürel bilgisi, tutukluların gülünç suçlamalarla karşı karşıya kalmasına neden oluyordu. Örneğin, kasıtlı olarak kalitesiz krapon kâğıdı üretmek, arabanın tekerleğine zarar vermek, Azerbaycan'ın, ZSFSC'den ayrılarak özerk bir cumhuriyet olmasını istemek ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin devletten ayrılmasını istemek gibi suçlamalar da oluyordu.³⁸⁷

3.5.3.1. Azerbaycan Aydınlarına Uygulanan Baskı Siyaseti

Azerbaycan'da tüm alanlarda uygulanan baskı rejimi, ülke aydınlarını da es geçmedi. Baskının ilk kurbanları arasında H. Cavid, M. Muşfig, T. Şahbazi, A. Razi, S. Mümtaz, Y. V. Çemenzeminli, A. Cavad gibi yetenekli, eğitilmiş aydınlar da vardı. Ayrıca Azerbaycan bilimine büyük katkıda bulunan seçkin bilim adamları B. Çobanzade, A. Gubaydulin, Azerbaycan sahnesinin önde gelen aktörleri Ulvi Receb ve Abbas Mirze Şerifzade de repressiya kurbanlarıydı. Cezalandırılanların tamamı farklı ülkeler lehine casusluk; Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve halk davasına ihanet etmekle suçlandı. Aslında baskının ölçeği resmî verilerden daha da büyüktü. Çünkü mağdurların aile üyeleri ve diğer yakın akrabaları da cezalandırılıyor ve Rusya'nın kuzey bölgelerine, Orta Asya'ya sürgüne gönderiliyordu. Bunu hesaba katarsak 1937-1938 yılları arasında toplam repressiya mağduru sayısının 100 bini aştığını söylemek mümkündür. Sovyetler Birliği düzeyinde yürütülen cezaî tedbirler, özellikle Türk-Müslüman cumhuriyetlerinde, ölçekleri, doğası ve zulüm dereceleri bakımından farklıydı.

Azerbaycan bilimi de bu yıllarda trajik bir dönemden geçiyordu. 1920'li yıllarda ülkede bilimin örgütsel temellerinin atılması ve aydınların hızlı ilerlemesi süreci devam etmiş, Azerbaycan bilimi, faaliyetlerini adım adım geliştirerek teorik çalışmaların önde gelen merkezi hâline gelmişti. Fakat 1930'lu yıllarda Azerbaycan biliminin ve Azerbaycan aydınlarının en gelişmiş temsilcileri, çeşitli uydurma ve anlamsız suçlamalarla yok edildiler. Çeşitli uzmanlık alanlarını temsil eden yüzlerce bilim insanı haksız yere mahkûm edildi, kurşuna dizildi ya da uzun süreli hapis cezasına çarptırıldı. 1933'te bilim adamlarının toplu tutuklanması vakaları daha sık görülmeye başlandı.³⁸⁸

³⁸⁷ H. A. Aliyev, *Tarih Tarihtir* (Gence: 1996), s. 99.

³⁸⁸ M. A. İsmayılov, *Sotsialno-Ekonomiçeskaya Struktura Azerbaydjana v Epokhu İmperializma* (Bakü: 1982), s. 134.

Baskı eylemlerinin uygulanması, ülkenin üst yönetimi tarafından belirlenen bir zaman diliminde ve ölçeğinde önceden planlanmıştı. 1937’de yapılan 12.493 No’lu davada (Akademisyenlerin Davası) çoğu akademisyen, I. Türkoloji Kongresi’ne, SSCB’nin Türkçe konuşulan cumhuriyetlerindeki bilimsel konferanslara ve iş gezilerine, Türk halklarının tarihi, etnografyası, dili ve edebiyatı üzerine araştırmalara, yükseköğretim kurumlarında Türkoloji disiplinlerinin öğretilmesine katılmakla suçlandı. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İşleri İdaresinin Siyasi Belgeler Arşivinde muhafıza edilen, Azerbaycan K(b)P Merkez Komitesi Sekreteri M.C. Bağirov’un İçişleri Halk Komiseri Yardımcısı Gerasimov’a yazdığı mektupta şöyle diyordu:

“Bugün ifşa olunan düşmanlarımızın, özellikle de Çobanzade’nin, Gubaydullin’in ve diğerlerinin sayısız adli ifadesinde yeni açığa çıkan ve teyit edilen pek çok suçların temeli daha o zamana dayanıyor. (Türkoloji Kongresi kastediliyor). Bu nedenle daha sonraki soruşturma sırasında Azerbaycan’da devrim karşıtı Pan-Türkist ve Pan-İslamist faaliyetlerin tam resmini ve tarihini açıklığa kavuşturmak için aşağıdaki gerçeklere özel dikkat gösterilmesini rica ediyorum: Maarif Halk Komiserliği, yabancı öğretmenleri yüksek ve ortaokullara kabul ediyor ve hatta yurt dışından Türk öğretmenleri ve akademisyenleri davet ediyor. Ülkeye öğretmen kisvesi altında faaliyetlerini genişletmek amacıyla Türk casusları geliyor. Örneğin, İsmail Hikmet, Abdul Cafer Efendi, Mustafa İsmail Tevfik, Akif Bey, Halid Said gibi. Bakü’deki Türk öğretmen sayısı 25 kadardır. Bu gruba Türkoloji Kongresi’yle ilişkili önceki notlarımızda kimliği yeterince anılan Profesör B. Çobanzade de dâhildir. O, M.F. Köprülüzade ve Messaroş’la bağlantılıdır, buna yerel musavvıt eğitimcileri de eklersek sadece eğitilmiş gençlere değil, aynı zamanda kültür kurumlarımızın, özellikle de Maarif Halk Komiserliğimizin yönetim çevrelerine olan etkisi tam bir netlikle ortaya çıkacaktır. Bu, Bakü’de toplanan I. Türkoloji Kongresi’nin Organizasyon Komisyonu’nun çalışmalarında kendini göstermiştir. Davet edilenlerin listesi hazırlanırken ve oraya bazı istisnalar eklenirken, SSCB’nin Türk-Tatar halklarının şovenist-milliyetçilerinin, yurt dışındansa Köprülüzade, Ali Bey Hüseyinzade, Messaroş vb. isimlerin eklenmesi bunun bir kanıtıdır. Tüm bu saydıklarına Çobanzade’nin, Azerbaycan’ın Tetkik ve Tettebbu Cemiyeti’ne sadece yukarıda belirtilen kişileri ve onlara yakın şovenist -milliyetçileri dâhil ettiği bilgisi de eklenmelidir. Bu koşullar altında Azerbaycan’ın kültürel yaşamını milliyetçi,

Pan-Türkist bir hareketle ele geçirmek için verimli bir zemin oluşturulmuştur. Konuyu acilen incelemeli ve politikamızı gözden geçirmeliyiz.”³⁸⁹

Böylece I. Türkoloji Kongresi’nin neredeyse tüm katılımcıları milliyetçi, Pan-Türkist ve Musavacı gibi isimlerle damgalanarak ortadan kaldırıldı. Türkoloji Kongresi’nin Azerbaycan SSC’den olan 16 katılımcısı ve organizatörü (1930’da ölen Ağamalıoğlu hariç) repressiyaya maruz kaldı.³⁹⁰ Azerbaycan’ın seçkin isimlerinden olan B. V. Çobanzade, H. S. Hocayev, A. M. Tağızade, A. R. Zifeldt, I. M. Hasanov, G. K. Bağirov, G. B. Zeynallı, M. A. Alekberli, Ali Nazım, Salman Mümtaz, T. A. Şahbazi, V. M. Hulufu, K. S. Gubaydullin, S. M. Memmedzade ve diğerleri Sovyet terörüne kurban edildiler.³⁹¹

Baskı, hükümlülerin ailelerini de kapsıyordu. Kurbanların eşlerini, “*halk düşmanı eşi*” ismiyle yaftalayarak tutukluyor, işkenceye maruz bırakarak çoğunlukla Rusya’nın Mordovya Cumhuriyeti’nde bulunan Temnikov kamplarına ve Karelya hapis kamplarına gönderiliyorlardı. Bunlardan biri etnograf Reşhede Babayeva’ydı. Ahmed Cavad’ın eşi Şükriye Hanım, Tarihçi Gaziz Gubaydullin’in eşi Ragibe Gubaydullina, Oryantalist Bekir Çobanzade’nin eşi Bakü Opera Tiyatrosu aktrisi Rukiye Abdulina, Hosrov Bey Sultanov’un kardeşi Hüsrev Bey Sultanov’un eşi Dilruba Sultanova üç oğlu ve bir kızıyla “*vatan haininin aile üyeleri*” adı altında tutuklanarak repressiyaya uğramışlardı.³⁹² Azerbaycan SSC Kültür Halk Komiserliği ve Azerbaycan KP Nahçıvan Bölge Komitesi Birinci Sekreterliği görevlerini yürüten Hasan Rahmanov’un ailesini önce Altay bölgesinde bulunan Sintaş Madenine, daha sonra Semipalatinsk’e sürmüşlerdi. Rahmanov ailesinin 17 üyesi repressiyaya maruz kaldı.

1937’de Ahmed Cavad’ın tutuklanmasının ardından Mircefer Bağirov, Ahmed Cavad’ın eşi Şükriye Hanım’a, Ahmed Cavad’tan boşanmayı önerdi. Aksi durumda kendisinin de tutuklanacağını söyledi. Şükriye Hanım Mircefer Bağirov’a: “Belki de Cavad’ı vuracaklar. Ama boşanma başvurum onun için kurşundan daha ağır olacaktır. Ben, babam Süleyman Bey’i karşıma alarak Cavad’a kaçtım. Cavad’ı asla çiğnemem.” diye cevap vermişti. Kazakistan’daki korkunç bir kampta sekiz yıl geçiren Şükriye Hanım,

³⁸⁹ Mais Emrahov, “1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Halqına Garşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 9/3 (Eylül 2022), s. 810.

³⁹⁰ Celal Gasımov, *Mehbus Tercümeyi-Halı* (Bakü: Seda Neşriyyat, 2003), s. 67.

³⁹¹ B. Refiyev, *Genc Azer* (Bakü: 1991), s. 96.

³⁹² V. Khaustov-L. Samuel’son, *Stalin, NKVD i Repressii 1936-1938 gg. İstoriya Stalinizma* (Moskova: Rosspen, 2009), s. 50.

burada odun kesmiş, yük taşımış, dikiş dikmiş ve aşçılık yapmıştı. Memleketine döndükten sonra, 30 Temmuz 1955'te beraat eden Şükriye, şehirleri dolaşarak evlatlarını buldu ve Ahmed Cavad'ın doğum yeri olan, Şemkir'in Seyfelli köyüne yerleşerek hayata gözlerini burada yumdu.³⁹³

Azerbaycan tarihinin en büyük trajedilerinden biri, 1920'lerde başlayan ve yaklaşık 30 yıl süren repressiya dönemi olmuştur. Bu yıllarda totaliter devlet rejiminin Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında insan haklarına aykırı yasalar temelinde gerçekleştirdiği keyfi ve şiddet içeren uygulamalar sonucunda yüz binlerce masum insan, çoğunlukla ulusal bilinç ve ulusal devlete olan inançları, siyasi rejimin diktesinden ziyade ulusal duyguyla düşündükleri için repressiyaya maruz bırakılmıştır.

Azerbaycan tarihçileri arasında, 1937-1938 yıllarında Azerbaycan'da uygulanan repressiyaya sebep olan kişinin o dönemde ülkeyi yöneten M.C. Bağirov olduğuna dair uzun yıllar boyunca hâkim bir görüş mevcuttu.³⁹⁴ Fakat bu düşünceyi savunanlar ise Azerbaycan SSC'nin, tek, aslında üniter bir devletin ayrılmaz parçası olduğu, merkezin izni olmadan siyasi baskı yapma hakkının olmadığı gerçeğini dikkate almamıştır. Öte yandan Sovyet sisteminde, kadroların bağlılık ve sadakatine yaklaşımda sürekli olarak bir şüphecilik unsuru vardı. Sovyet cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren yerel kadrolara karşı sürekli şüpheciliğe sahip totaliter yönetim sisteminin karakteristik özelliği Azerbaycan'da da kendini göstermişti.

1937-1938 yılları arasında Sovyet cumhuriyetlerinde repressiya mağdurlarına karşı yöneltilen ana suçlamalardan birinin de *burjuva milliyetçiliği* olması tesadüf değildi. Eğer Azerbaycan SSC parti liderleri baskının kapsamını sınırlamak isteselerdi, sanık koltuğunda kendileri oturmak zorunda kalacaklardı. Uygulanan repressiya halkın korku duygusunu güçlendirerek Sovyet sistemine karşı protesto olasılığını en aza indirdi.

Uygulanan repressiyayla ilgili genel kavramlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- 1) Repressiya, halkın en yetenekli evlatlarını, ülke aydınlarını yok etti,
- 2) Repressiyaya maruz kalanlar mevcut yapıyı kabul etmemişlerdir,
- 3) Repressiyaya uğrayanlar, "yoldaşlarının" ihbarı temelinde tutuklanmışlardı,

³⁹³ Emrahov, "1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Halqına Garşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı", s. 814.

³⁹⁴ *Azərbaycan Kommunist Partiyası Tarixinin Oçerkleri* (Bakü: 1964), s. 32.

- 4) Sosyalist toplumu eserlerinde övenler repressiya dışı kalırken, eleştirenler baskıya maruz kalmışlardı,
- 5) Repressiyaya uğrayanlar hakkında yazılan gazete ve dergi makaleleri veya bireysel görüşler onların terörle karşı karşıya kalmalarına yol açmıştır,
- 6) Repressiya sadece muhaliflere yönelikti.

Esasen siyasi bir olay olarak kabul edilen repressiya 1920’li yıllardan 1950’li yılların başına kadar devam etmiştir; ancak 1920’li ve 1940’lı yıllar arasındaki baskı özellikle acımasızlığıyla öne çıkmıştır. İnsanların *karşı devrimci*, *troçkist*, *casus*, *milliyetçi*, *haydut* gibi çeşitli suçlamalarla toplu şekilde yok edilmesi, Stalin, Beria³⁹⁵ ve çevrelerinin SSCB’nin her yerinde yürüttüğü bir politikaydı. Repressiya yıllarında SSCB’de toplam olarak 1.575.259 kişi tutuklanmıştır.³⁹⁶ Bunlardan 173.382’si sözde *karşı devrimci* faaliyetlerden dolayı çeşitli cezalara maruz kalmış, 1.344.923’ü mahkûm edilmiş, binlerce kişiye kurşuna dizilmiştir. Azerbaycan topraklarından yaklaşık 100 bin aydın, asker, kültür ve sanat insanı, bilim adamı, yazar, öğretmen ve din adamı Sibirya, Kazakistan ve diğer bölgelere sürgün edilmiştir. Böylece Azerbaycan toplumunun zeki, bilimsel, yetenekli, çalışkan, manevi açıdan güçlü olan büyük bir kısmı yok edilmiştir.

Azerbaycan, nüfusun bin kişi başına düşen repressiya kurbanı sayısı ile eski Sovyet Cumhuriyetleri arasında ilk sırada yer almıştır.³⁹⁷ 1920 ve 1937 yıllarında uygulan repressiya biraz farklılık arz ediyordu. 1920’li yıllarda, *karşı devrimci* adı altında Cumhuriyetçiler, Musavatçılar ve İttihatçılar tutuklanarak Solovki Adaları’na sürülmüşlerdi. 1937 yılında uygulanan repressiyaysa biraz daha karmaşık karakter taşıyordu. Bu aşamada insanlar “*halk düşmanı*”, “*Pan-Türkist*”, “*komplocu*”, “*Pan-İslamist*” gibi suçlamalar isnat edilerek yok edilmişti. Bu repressiya fırtınasından Komünistler de nasibini almıştı. Şöyle ki KP’nin en tanınmış ve en üst düzey temsilcileri bile bu felaketten kurtulamamışlardı.³⁹⁸ Merkezdeki (Moskova) Politbüro üyelerinin ailelerinin repressiyaya uğramaları, repressiyanın nedensel, hedef ve yürütme

³⁹⁵ Beria: Lavrentiy Pavloviç Beria (29 Mart 1899-23 Aralık 1953) Sovyet politikacı, Sovyet Güvenlik Sekreteri ve NKVD Şefi.

³⁹⁶ Emrahov, “1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azərbaycan Halqına Garşı Soyqırımı Siyasətinin Davamı”, s. 801.

³⁹⁷ Hələddin İbrahimli, *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi* (Bakü: 2012), s. 47.

³⁹⁸ Sapay Sultanov, *Bakı Nefti Dünya Şahmat Tahtasında 1939-1945-ci illər* (Bakü: 2016), s. 103.

yapısının karmaşıklığını gösterdiği gibi, politik çeşitliliğinden bağımsız olarak kimseyi ayırmamasının bir ispatıydı.

Bu dönemde Azerbaycan'da öldürülecek insanlara yönelik özel bir plan tasarlanmış ve buna göre üç ayda 1.500 kişinin öldürülmesi hedeflenmişti. Ayrıca 1937 ve 1938 yıllarında yargısız infaz yapılmasına da izin verilmiştir. Ülke genelinde yapılan oturumlar sırasında, 15 dakika içinde savcı, avukat ve çoğu kez suçlanan kişinin bile katılımı olmaksızın kararlar verilmişti. Genel olarak repressiyaya kurban edilenlerin sayısı hakkında kesin bilgi yoktur. Bazı tarihçiler bu sayının 70 bin³⁹⁹ olduğunu, bazılarıysa 120 bin⁴⁰⁰ olduğunu belirtmektedir. Diğer hesaplamalara göreyse 1937-1938 yıllarında 80-100 bin arası Azerbaycanlı öldürülmüştür. 1939 nüfus sayımı sonucuna göre 120 bin insan hayatını kaybetmiştir. Bu da nüfusu 3,2 milyon olan ülke için büyük bir rakamdır.⁴⁰¹ Öldürülenlerin 29 bini aydın kişilerdi. Sadece 1937'de 16 Azerbaycan generali öldürülmüştür.⁴⁰² Repressiyaya uğrayanlar arasında Abbas Mirza Şerifzade, Ayna Sultanova, Bekir Çobanzade, Cemşid Nahçıvanski, Hüseyin Cavid, Mikail Muşfig, Gambay Vezirov, Ruhullah Ahundov, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ömer Faig Nemanzade, Ahmed Cavad gibi Azerbaycan'ın önde gelen başka bilim, kültür insanları olmuştur. Netice itibarıyla repressiya misilleme yaparak Azerbaycan'ın entelektüel potansiyeline ezici bir darbe vurmuştur.

3.5.3.2. Güney Azerbaycan Türklerinin Trajedisi

Sovyet rejimi, Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale devam ediyordu. 14 Temmuz 1937'de, K(b)P Merkez Komitesi Politbürosu, Doğu Cumhuriyetlerinin sınırları hakkında karar verdi. Karar, İran ve Afganistan'la devlet sınırının korunmasını güçlendirmek amacıyla bazı Cumhuriyetlerde sınır çizgilerinin kurulmasını öngörüyordu. Bu sınır çizgisine Azerbaycan'ın Nahçıvan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti ilçeleri, Astara, Astrahanbazar, Bilesuvar, Cebrail, Zengilan, Zuvand, Garadonlu, Garyagin, Lenkeran ve Masallı ilçeleri dâhil edildi.⁴⁰³ *Güvenilmez*

³⁹⁹ Tadeusz Swietochowski-Brian C. Collins, *Historical Dictionary of Azerbaijan* (Lanham: Scarecrow Press, 1999), s. 145.

⁴⁰⁰ Zbigniew K. Brzezinski, *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956), s. 189.

⁴⁰¹ Arif Yunusov, *İslam v Azerbaydjane* (Bakü: Zaman, 2004), s. 388.

⁴⁰² Zeynalov, *Voyennoy Stroitelstvo-Voyenno-Patriotičeskaya i Oboronno-Massovaya Rabota v Azerbaydjanskoy SSR v Period Stroitelstva Sotsializma*, s. 19.

⁴⁰³ M. Aliyev, *Şimali Azerbaycanın Rusiya Tarafından İşğalının Tarihşünaslığı* (Bakü: 2001), s. 94.

unsurların tüm bu bölgelerden uzaklaştırılması NKVD'ye havale edildi. Sınır bölgelerinde özel bir ikamet ve hareket rejimi kuruldu ve buraya yabancı uyruklu vatandaşların yerleştirilmesi ancak SSCB Hükûmeti'nin izniyle mümkün oldu. SSCB Dışişleri Halk Komiserliğine, İran'la SSCB arasında var olan sınır bölgesi sakinlerinin için sınırdan kolay geçişle ilgili imzalanan eski sözleşmenin yürürlükten kaldırılması hakkında bilgi verilmesi talimatı verildi.⁴⁰⁴ Böylece Güneyli ve Kuzeyli Azerbaycanlılar bir kez daha birbirinden ayrı düşürülmüş oldu.

1930'ların ortalarında Azerbaycan SSC'de, Güney Azerbaycan'dan önemli sayıda insan yaşıyordu. Bu kişiler resmî Sovyet belgelerinde Fars veya İran tebaası gibi gösteriliyorlardı. Aslında bu kişilerin birçoğu Sovyet öncesi dönemde Kuzey Azerbaycan'a göç etmişlerdi. 1930'ların ikinci yarısında, sayıları aileleriyle birlikte 60 bini aşan bu insanlardan 46 bini Bakü'de yaşamış ve çeşitli sektörlerde çalışmışlardır.

1930'ların ikinci yarısında SSCB'de siyasi rejimin sert tedbirler uygulaması İran'la ilişkiler de dâhil olmak üzere uluslararası durumun önemli ölçüde kötüleşmesi ortamında Güneyliler uygun bir hedef seçilerek şüpheli unsur olarak sınıflandırıldı.⁴⁰⁵ 19 Ocak 1938'de, K(b)P Merkez Komite Politbürosu, İran'dan gelen Azerbaycanlılarla ilgili özel bir kararname kabul etti. Bu karara göre, Sovyet vatandaşlığını kabul etmek istemeyen ve İran vatandaşlığında kalmak isteyenlerin 10 gün içinde İran'a taşınmaları, bunu kabul etmeyenlerinse bir ay içinde Sovyet vatandaşı olarak Kazakistan'a göç ettirilmeleri gerekiyordu. Bu, sınır dışı edilmek anlamına geliyordu. Sonuç olarak on binlerce Güney Azerbaycanlı ya İran'a taşınma ya da Sovyet vatandaşlığını kabul ederek Kazakistan'a sürülme seçeneğiyle karşı karşıya kaldı. Aksi takdirde onları tutuklanma tehlikesi bekliyordu.⁴⁰⁶ Bu insanların önemli bir kısmı Azerbaycan SSC sınırlarını terk etmek zorunda kalarak İran'a göç ettiler. Ancak Pehlevi rejiminin hüküm sürdüğü İran'da, onlara karşı tutum hiç de olumlu değildi. Şah rejimi bu insanları Sovyet casusu gibi görüyordu. Azerbaycan'ın kuzeyinde ya da güneyinde yaşayacak bir yer bulamayan pek çok Azerbaycanlı, İran'ı terk etmek zorunda kaldı.⁴⁰⁷ Bu, farklı devletlerin ve çeşitli ideolojilerin egemenliği altında ezilen insanların trajedisiydi. Masum insanlar, iki rejim siyasetinin bir sonucu olarak anavatanlarından sürüldüler.

⁴⁰⁴ İsmayılov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 134.

⁴⁰⁵ Gaffarov, *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)* s. 145.

⁴⁰⁶ Aslanov, *Sovyet Azerbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır*, s. 167.

⁴⁰⁷ Bünyadov, *Gırmızı Terror*, s. 168.

SONUÇ

I. Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri tüm dünya millet ve devletleri üzerinde etkisini göstermiştir. Savaşın getirdiği açlık ve sefalet Çarlık Rusyası halkını sokağa dökerek Rusya'da üç yüz yıl hüküm süren Romanovlar Hanedanının devrilmesine sebep olmuştur. Çarlık rejiminin kaldırılması ve ardından devlet yönetiminde etkin Duma Meclisinin dağıtılmasıyla iktidar, başında Lenin'in bulunduğu Bolşeviklerin eline geçmiştir. Bu iktidar mücadelesi özellikle 1918-1922 yılları arasında zengin ve fakir halk tabakalarını karşı karşıya getirerek ciddi buhran ve iç karışıklıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Güney Kafkas Halkları (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan) Kafkasya Valiliği'nden ayrılarak 1918'de Seym'i kurdular. Mart 1918'de Bolşevikler ve Ermeniler tarafından Bakü'de gerçekleştirilen katliamı, anlaşmazlıkların derinleşmesine yol açtı. Bunun sonucunda Seym dağılarak 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzâde önderliğinde bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Ömrü kısa (23 ay) süren Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan tarihinin önemli aşamalarından biridir.

Sovet Rusya, iç savaşla mücadele etse de Azerbaycan'ı stratejik konumu ve zengin petrol rezervleri nedeniyle kaybetmek istemiyordu. Bu yüzden de Bolşevik Rusya elindeki tüm imkânları seferber ederek Azerbaycan mücadelesine başladı ve kısa sürede bu amacına kavuştu. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan ikinci kez, bu sefer Sovyet Rusya tarafından işgal edildi. Bakü'yü ele geçiren XI. Kızıl Ordu, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırdı. Böylece Azerbaycan'ın yüz yıla yakın süren Sovyet Dönemi başlamış oldu. Özellikle bu dönemin ilk 30 yılı, Azerbaycan halkı için birçok değişikliklerin ve aynı zamanda büyük trajedilerin yaşanmasına neden oldu.

1920'li ve 1930'lu yılları kapsayan bu çalışmada, Azerbaycan'da Sovyet işgali öncesi, işgal süreci ve sonrasında yaşanan olaylar ele alınmıştır. Azerbaycan halkının işgale karşı direniş hareketleri, Sovyet idari sistemi, Azerbaycan topraklarının parçalanarak dağıtılması ve sonrasında Bolşevik yönetiminin uyguladığı politikalardan bahsedilmiştir. Çalışmada, Askerî Komünizm, Yeni Ekonomi Siyaseti sonucunda ortaya çıkan Sanayileştirme, Kolektifleştirme politikalarının yanı sıra Medeni Devrim ve Baskı Politikası (Toplu Represiyalar) değerlendirilmeye çalışılmıştır.

XI. Ordu'nun Azerbaycan'ı işgaliyle birlikte ülke tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. 1920 yılı 27 Nisan'ı 28 Nisan'a bağlayan gece Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nun son oturumu yapıldı. Bu oturumda iktidarın Komünistlere devredilmesi kararlaştırıldı. Alınan kararlardan biri Azerbaycan Milli Ordusu'nun hiçbir şekilde etkilenmeyeceği şartı olmasına rağmen Bolşevikler verdikleri sözü tutmayarak hemen Azerbaycan ordusunun lağvedilmesi ve XI. Kızıl Ordu'ya bağlanmasıyla ilgili faaliyetlere başlamışlardır. Bolşevikler, bununla da yetinmeyip ordunun komuta kademesini tutuklayıp infaz etmişlerdir. Bolşeviklerin bu tutumunun nedeni işgal sürecinin sonraki aşamalarında karşılarında önemli bir engelin olmasını istememeleriydi.

Çar rejiminin yıkılmasıyla Azerbaycan'da başlayan karışıklık halkı yormuş, Bolşeviklerin propaganda maksadıyla Rusya halklarının desteğini kazanmak için ilan ettiği "halkların kendi mukadderatını tayin etmesi" ilkesi ilk başlarda Azerbaycan halkı tarafından da cazip bulunmuştur. Bu yüzden de halk, ilk zamanlar XI. Ordu'yu sessizlikle karşılasa da çok geçmeden işgalin mahiyetini anlamış ve tepkisini koymayı başarmıştır. XI. Ordu'nun keyfi davranışları, yağmalama olayları ve toplu infazlar halkın tepkisine neden olmuş, daha işgalin ilk aylarında Terter, Gence, Karabağ, Zakatala, Guba, Lenkeran ve başka bölgelerde büyük çaplı halk ayaklanmaları çıkmıştır. Fakat bu ayaklanmalar Kızıl Ordu tarafından şiddetle bastırılmıştır. Bu ayaklanmalar, bazı tarihçiler tarafından anlamsız olarak nitelendirilse de Azerbaycan halkı tarafından Sovyet rejiminin sessizce kabul edilmediğini göstermektedir.

Sovyet Rusya daha ilk andan itibaren Ermenileri umutlandırmak ve sovyetleştirmek amacıyla 10 Ağustos 1920'de Rusya K(b)P'nin Kafkas Bürosu, Azerbaycan'ın Bolşevik yöneticilerinin onayı olmadan Nahçıvan'ın Şerur-Dereleyez bölgesini kanunsuz bir şekilde Ermenistan'a vermiştir. Karabağ, Zengezur, Nahçıvan'sa "tartışmalı bölge" ilan edilmiştir. 29 Kasım 1920'de Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulduğu ilan edilmiş, 30 Kasım 1920'deyse Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi kararı onaylanmıştır. 1918-1920'de Zengezur'dan kovulmuş 60 binden fazla Azerbaycanlının sadece 5 bini yurda dönebilmiştir. Kafkasya ve SSCB yasama organlarında çalışan Azerbaycanlı temsilcilerse bu kanunsuzluklara karşı bir şey yapamamışlardır.

Hâkimiyetini zamanla tüm Azerbaycan'da yaygınlaştıran Bolşevikler, askerî ve siyasi başarılarını, sosyalist yönelimli reformlarla güçlendirmek için çalışmışlardır. Daha işgalin ilk günlerinden başlayarak Sovyet Rusya'da uygulanan yöntemler, komünist ideolojinin ihtiyaçlarına uygun reformlar, Azerbaycan'da da uygulanmaya başlanmıştır. Komünist Partisi yavaş yavaş bir siyasi örgüt olmaktan çıkarak devlet aygıtı hâline dönüşmüş, ülkenin hatta vatandaşların kişisel hayatına müdahale ederek siyasi, ideolojik, ekonomik ve kültürel koşulları belirlemeye başlamıştır. Bolşevik yönetim, ekonomik ve sosyal politikasına karşı gelen partileri yasaklamış, topluma mal olmuş önemli kişilerin birçoğu ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Ülkeyi Devrim Komiteleri'yle yöneten rejim, iç savaşıyla boğuşan ve açlık çeken Rusya'nın ihtiyaçlarını, Azerbaycan köylüsü tarafından üretilen ürünlerle karşılamaya çalışarak tıpkı Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan'da da Askerî Komünizm politikası uygulamıştır. Bu politikanın temelini Erzak Sapalağı uygulaması oluşturmaktaydı. 26 Ağustos 1920'de Devrim Komitesi, buğday ticaretinin devlet tekeline alınmasıyla ilgili kararı kabul etmiş, Eylül sonunda da Erzak Sapalağı ve ortak çalışma mükellefiyetini uygulanmıştır. Askerî Komünizm politikası Azerbaycan'da tarım ürünleri üretimini ciddi şekilde olumsuz etkilemiş ve köylülerin üretime olan ilgisini azaltmıştır. Aslında halkın ürettiği ürünler, Azerbaycan'da bulunan Kızıl Ordu'nun ihtiyaçlarını karşılamak ve ayrıca Rusya'da açlık çeken insanlara gönderilmek için kullanılmıştır. Tüm tahıl ürünleri ve en önemli ham maddeler devletin tekelindeydi. Erzak tedariki sadece Erzak Halk Komiserliği tarafından yapılmış, tüm önemli sanayi ürünleri (çay, şeker, kumaş, kibrit, demir, cam, tarım makineleri ve donanımları vb.) devletin ilgili kurumları tarafından dağıtılmıştır.

Bolşevikler, toprak paylaşımı, erzak politikası ve yeni ekonomi politikasını hayata geçirirlerken halkın içine nifak tohumları ekmeye çalışmış, taleplerini yerine getirmek istemeyenleri "Golçomak" adıyla yaftalayarak cezalandırmışlardır. Azerbaycan'ı keyfi yöntemlerle idare eden Devrim Komitesi ve Devrim Mahkemesinin yetkilerini kısıtlayan hiçbir resmî belge mevcut değildir. Oluşturulan Olağanüstü Komisyon tarafından yürütülen ve Devrim Mahkemesi tarafından hükme bağlanan tüm kararlar kesinleşmiş kabul edilerek hemen uygulanmıştır. Devlet, bu tarz tedbirlere başvurarak insanları korkutmaya çalışmış, taleplerinin sorgulanmadan yapılmasını sağlamıştır.

Rejim, sanayisi petrole dayalı Rusya'nın, ihtiyacını, Bakü petrollerinden sağlamayı amaçlıyordu. Bu nedenle petrol sanayisine yatırım yaparak verimliği arttırmayı önemsemiş, Bakü petrolünü istediği şekilde kullanmıştır. Azerbaycan petrolü kullanılarak Sovyet Rusya'nın ihtiyaçları karşılanmıştır.

Sanayileştirme politikasının sonucu olarak Kolektifleştirme uygulaması sırasında ortaya çıkan kolektif çiftlikler (kolhoz ve sovkhozlar), köylüler arasındaki rekabeti ortadan kaldırmış ve ürün rekoltesinde düşüslere neden olmuştur. Bu uygulama sırasında halkın ulusal özellikleri göz ardı edilmiştir. Sovyet Hükûmeti 1950'lerin sonuna kadar köylüyü ülkenin tam hukuklu vatandaşı olarak görmeyerek ona nüfus cüzdanı bile vermemiştir.

Sovyet rejimi din, kültür ve eğitim alanlarında da geleneksel yapıyı bozarak Azerbaycan halkının kültür ve inançlarına aykırı politikalar uygulamıştır. Alfabe değişiklikleri, milli ve dini bayram ve ibadetlerin yasaklanması gibi uygulamaları buna örnek göstermek mümkündür. Devlet, dini ve milli özellikleri reddederek "Sovyet insanı" oluşturmak istemiş, onu rejimin sadık bir vatandaşı haline getirmeye çalışmıştır. Yönetim, "Medeni Devrim"i uygulayarak yeni bir kültür oluşturmaya çalışmıştır. Milli şuuru ortadan kaldırmak için vatansever Azerbaycan aydınları ya kurşuna dizilmiş ya da Sibirya ve Orta Asya'da oluşturulan çalışma kamplarına sürülmüştür. Devlet tarafından "halk düşmanı" ilan edilen bu insanların yakınları da çeşitli zulümlere maruz kalmıştır.

Bu tez çalışmasında 1920'li ve 1930'lu yıllarda Azerbaycan'da yaşanan ve siyasi, ekonomik, kültürel alanlarda etkisini hissettiren Sovyet işgali öncesi, işgal süreci ve sonrasında yaşanan olaylar ele alınmıştır. Azerbaycan halkının işgale karşı direniş hareketleri, Sovyet idari sistemi ve Azerbaycan topraklarının parçalanması incelenmiştir. Bu çalışmada ayrıca Askerî Komünizm Siyaseti, Yeni Ekonomi Siyaseti sonucunda ortaya çıkan Sanayileştirme, Kolektifleştirme politikalarının yanı sıra Medeni Devrim ve Baskı politikasının Azerbaycan halkının ulusal kimliği ve kültürel benliğinde bıraktığı izler ele alınmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 1, iş 4798.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 9, iş 4798.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 14, iş 5976.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 14, iş 6139.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 79, iş 139.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 1, siy. 14, iş 1856.

AEATİA, Azərbaycan Elimlər Akademiyası Tarix İnstitutu Arhivi. f. 27, siy. 1, iş 700.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 27, siy. 1. 1, iş 22.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 27, siy. 1. 1, iş 27.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 27, siy. 4, iş 5.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 100, siy. 2, iş 791, v. 116.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 410, siy. 1, iş 5.

ARDA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Arhivi. f. 1061, siy. 1, iş 7.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Həməkatlar Arhivi. f. 1, siy. 1, iş 8.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Həməkatlar Arhivi. f. 1, siy. 2, iş 116.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Həməkatlar Arhivi. f. 1, siy. 28, iş 508.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Həməkatlar Arhivi. f. 1, siy. 72, iş 16.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Harekatlar Arhivi. f. 1, siy. 74, iş 39.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Harekatlar Arhivi. f. 1, siy. 125, iş 218.

ARDSPİHA, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar İctimai Harekatlar Arhivi. N. Nerimanov fondu. f. 609, siy. 1, iş 71.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

(TDA)–507 (Azərbaycan) 44817-216190-79.

(TDA)–507 (Azərbaycan) 44817-216190-84.

(TDA)–571 (SSCB) 34746-136868-12.

(TDA)–571 (SSCB) 34757-136911-26.

Gazeteler

Azadlıq

Azərbaycan

Azərbaydjanskije İzvestiya

Bakinskiy Raboçiy

Edebiyat ve İncesenet

Kommunist

Molodoy Raboçiy

Pravda

Respublika

Ses

Vışka

Yeni Yol

Kitap ve Makaleler

Abaskulieva, Elenora. “Voennıy Alyans Bolşevikov i Daşnakov Nosil Vırajennıy Anti Azerbaydjanskiy Kharakter”. *Azerbaydjanskije İzvestiya* (26 Mayıs 2012), 1-2.

- Abışov, Vagif. *Azerbaycanlıların Soygırımı 1917-1918*. Bakü: Nurlan, 2007.
- Adıgözelova, Arife. "I. Dünya Müharibesinin ve Rusiya İngilablarının Azerbaycan'da Milli Hakimiyyet İdelogiyasının Formalaşmasına Tesiri". *Tarih ve Onun Problemleri Dergisi* Sayı: 2 (2011), 50-53.
- Ahmedov, H. *Azerbaycan'da Sovetlerin Yaranması ve Möhkemlendirilmesi (1920-1925-ci iller)*. Bakü: 1966.
- Akhverdova, Sofya Gasanovna. *Razvitiye Neftyanogo Maşinoctpoeniya Sovetskogo Azerbaydjanskoy CCR (1858-1980 gg.)*. Bakü: Azerbaycan SSC Bilimler Akademisi, İktisat Enstitüsü, Doktora Tezi, 1983.
- Akın, Ümit. "Azerbaycan İstiklaline Adanmış Bir Ömür: Abdulvahap Yurtsever". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16/31 (Kasım 2020), 4559-4587.
- Alimirzeyev, H. *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Kendin Sosialistcesine Yeniden Gurulması Uğrunda Mübarizesi (1920-1937-ci iller)*. Bakü: Doktora Tezi, 1961.
- Alimirzeyev, H. *Azerbaycan Kendi Sosialist İngilabının Hazırlanması ve Gelebesi Uğrunda Mübarizesi Dövründe*. Bakü: 1989.
- Aliyev, A.P. *Sovet Hakimiyyeti İllerinde Azerbaycan Neft Sanayesinin İnkişafı*. Bakü: 1957.
- Aliyev, G.A. *Sovetskiy Azerbaydjan*. Moskova: 1981.
- Aliyev, H.-Alimirzeyev, H. *Azerbaycanda Kend Teserrüfatının Kollektivleşdirilmesi Tarihinden*. Bakü: 1957.
- Aliyev, H. *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Fehle-Kendli İttifaglarının Möhkemlendirilmesi Uğrunda Mübarizesi Tarihinden*. Bakü: 1961.
- Aliyev, H.A. *Tarih Tarihtir*. Gence: 1996.
- Aliyev, İsrafil. *Azerbaycan'da Petrol Üretimi (1920-1945)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Aliyev, M. *Şimali Azerbaycanın Rusiya Tarafından İşğalının Tarihşünaslığı*. Bakü: 2001.
- Aliyev, S. *Azerbaycanda Neft Sanayesinin İnkişafı Tarihinden*. Bakü: Azərneşr, 1960.
- Altstadt, Audrey L. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992.
- Aslan, Yasin. *Üçüncü Roma'nın Jeopolitik Arzuları*. Ankara: Avrasya Uluslararası İlişkiler ve Araştırma Merkezi, 1996.

- Aslanov, Server. *Sovyet Azərbaycan'ı Sanayii Respublikasıdır*. Bakü: Maarif, 1971.
- Atakişiyev, A. *Halg Teserrüfatının Berpası Dövründe Azərbaycan Fehle Sınıfı ile Kendlilerin İttifagının Möhkəmləndirilməsi Uğrunda Mübarizə*. Bakü: Azərneşr, 1961.
- Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Atnur, İbrahim Ethem. *Muhtariyet Arefesinde Nahçıvan*. Nahçıvan: NDÜ "Gayret" Neşriyyat, 1999.
- Azadlıq*. "Terter Üsyanı" (26 Nisan 1991), 2
- Azərbaycan Halg Cümhuriyyəti Ensiklopediyası İki Cildde*. ed. Yagub Mahmudov. 1/350. Bakü: Lider Neşriyyat, 2004.
- Azərbaycan SSR-in Sənayesi*. Bakü: 1961.
- Azərbaycan Kommunist Partiyası Tarixinin Oçerkleri*. Bakü: 1964.
- Azərbaycan Merkez Statistika Bürosu'ndan Haberler*, Sayı 3(5), 1922.
- Azərbaycan Tarixi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde*. Cilt VI. Bakü: ELM, 2008.
- Azərbaycanda Proletariat Diktaturasının Organları-İngilab Komitelerinin Yaradılması, Azərbaycan SSR-nin 40 İlliyi (Megaleler Məcmuəsi)*. Bakü: 1960.
- Azovtsev, N. *Grajdanskaya Voyna v SSSR v 2-kh Tomakh*. Moskova: Voennoe Yayınevi, 1986.
- Baberoovski, Yorg. *Krasny Terror: İstoriya Stalinizma*. Moskova: 2004.
- Balayev, A. *Azərbaydjanskoe Naşionalnoe Osvoboditelnoe Dvijenie v 1917-1920*. Bakü: Elm 1990.
- Balayev, Aydın. *Fevralskaya Revalytsiya i Natsionalne Okrainı*. Moskova: Filinta, 2008.
- Balayev, Hagan. *Azərbaycan Dilinin Dövlət Dili kimi Təşəkkül Tarixindən*. Bakü: Elm və Hayat, 2002.
- Bayramova, Rena. *Azərbaycan Rehberliyində İhtilaflar və Dahili Siyasi Çekişmələr: 1920-1925-ci İllər*. Bakü: Elm, 2007.
- Brzezinski, Zbigniew K. *The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956.
- Buniyatov, Ziya Musa. "Azərbaycan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/s. 317. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- Bünyadov, Ziya. *Gırmızı Terror*. Bakü: Ganun Neşriyyatı, 1993.
- Darabadi, Pervin. "Geopolitical rivalry in the Caucasus in the Early 20th Century (a geohistorical essay)". *The Caucasus and Globalization* 1/1 (2006), 169-180.
- Degoyev, V.V. *Kavkaz v Sostave Rossii: Formirovaniye İmperskoy İdentnçnosti Kavkazskiy Sbornik*. Cilt 1(33). Moskova: 2004.
- Dilbazov, A.K. *Azerbaycan SSR-de Sosialist Sanayesinin Yaranması ve İnkişafı*. Bakü: 1974. 31.
- Djabbarov, Farkhad. *Armiyanskiy Ekstremizm na Yujnom Kavkaze: Vtoraya Polovina XI-Naçalo XX vv*. Bakü: Teas Press, 2018.
- Elm Yayınevi, *1918-1920-ci İllerde Azerbaycanda Sovet Hakimiyyetinin Gelebesi Uğrunda Mübarize: Senedler ve Materiallar*. Bakü: 1967.
- Emrahov, Mais. "1937-1938-ci il Repressiyaları Sovet Dövlətinin Azerbaycan Halgına Garşı Soygırımı Siyasetinin Davamı". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 9/3 (Eylül 2022), 792-819.
- Emrahov, Mais. *XX Asırda Azerbaycanda Milli-Azaldık Herakatı*. Bakü: ADPÜ Yayınları, 2009.
- Esedov, Firudin. *Çarizimi Azerbaycana Getirenler*. Bakü: Azərneşr, 1993.
- Gadjibeyli, Dj. *İzbrannoe*. Bakü: Azərneşr, 1993.
- Gafarov, Vasif. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*. İstanbul: TEAS Press, 2018.
- Gafarov, Vasif. "Osmanlı-Rusya İlişkileri Bağlamında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)".
- Büyük Devletler Kısacında Bağımsız Azerbaycan*. ed. Dr. Giyas Şükürov-Dr. Vasif Gafarov, 95-111. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- Gaffarov, Tahir. *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)*. Bakü: Elm, 1999.
- Gahramanlı, Nergiz. "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatı". *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 7/19 (2019), 165-179.
- Garaca, Behtiyar. "1920-ci İlin Aprel Çevrilişinden Sonra Başlayan Halg Üsyanları". *Azerbaycan* (28 Nisan 2015), 2-3.
- Gasanlı, Djamil. *Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudniy Put k Nezavisimosti 1917-1920*. Moskova: Filinta, 2011.

- Gasımlı, Musa. *Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik Siyasi Münasibətləri (aprel 1920-ci il-dekabr 1922-ci il)*. Bakü: Mütercim, 1998.
- Gasımlı, Musa. *Azərbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, 1920-1945*. çev. N. Necef Ekber. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Gasımov, Celal. *Mehbus Tercüme-yi-Halı*. Bakü: Seda Neşriyyat, 2003.
- Gendilov, C. *Azərbaycanda Partiya Guruculuğu Meseleleri*. Bakü: 1971.
- Geydarov, N.G. *V Goraxh Zengezura*. Bakü: 1986.
- Gozalova, Nigar. "Massacre of the Azerbaijani Turkic Population (1918-1920) According to the Documents of the British diplomats". *International Crimes and History Journal* 18 (2017), 47-72.
- Gozalova, Nigar. "The Karabakh Issue in Relation With Armenia And Azerbaijan (1918-1920)". *Center for Eurasian Studies Conference Book No. 24. (Ankara-Türkiye, Ekim 2019)*, ed. Tutku Dilaver, Nigar Shiralizade, 37-53. Ankara: Avrasya İncelemeleri Merkezi, 2019.
- Gurbanov, B.S. *Bakı Fehlelerinin Azərbaycan Kendine Hamilik Kömeyi (1923-1934-cü illər)*. Bakü: 1960.
- Gurbanov, E. *Azərbaycan Kommunist Partiyasının Kend Teserrüfatının Ellilikle Kollektivləşməsi Dövründə Kendde Sovetlərin Möhkəmləndirilməsi Uğrunda Mübarizəsi*. Bakü: 1981.
- Güdretoy, D. "Azərbaycan Sovkhoz Teserrüfatının İnkişaf Tarihine Dair". *Azərbaycan SSR-nin 40 illiyi (Məqalələr Məcmuəsi)*. Bakü: 1960.
- Hacıyev Gasım-Çingiz oğlu, Enver. *Garabağlı Herbçilər: Çar və AHC Ordusunun Zabitləri*. Bakü: Teknur Yayınevi, 2001.
- Hacıbayov, Murad. *Azərbaycan'da Modernləşmə və Sosyo-Politik Dönüşüm Sürecində Bir Aydın: Üzeyir Bəy Hacıbəyli (1885-1948)*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bölge Çalışmaları Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Halilli, Haliyeddin. *Sovet Tarihşünaslığı-Milli Ölüm Elmi*. Bakü: 2010.
- Hesenli, Cemil. *Azərbaycan Halg Cümhuriyyətinin Harici Siyaseti (1918-1920)*. Bakü: Garisma MMC, 2009.
- Hesenli, Cemil. "Spring 1918: Armenian Terrorism and the Turko-Moslem Genocide in Azerbaijan". *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences* 1/4 (1998), 52-60.
- Hesenli, Cemil. *Rus İngilabı və Azərbaycan: Müstəgilliyə Doğru Çətin Yol (1917-1920)*. Moskova: Filinta, 2011.

- Hesenov, C. *Partiyanın Kollektivləşmə Hətti və Azərbaycan Kendi, Azərbaycan KP-nin 20-30-cu illər Tarihinin Bəzi Məsələləri, Elmi Eserlər Toplusu*. Bakü: BDÜ Neşriyyatı, 1990.
- Hesenov, C. *Ağ Lekələrin Gəra Kölgəsi*. Bakü: Gənçlik, 1991.
- Hesenov, Heydər. *Azərbaycan'da Marksizim-Leninizm İdealarının Yayılmasında Hümmət Bolşevik Təşkilatının Fəaliyyəti (1904-1920)-çi illər*. Bakü: Azərneşr, 1986.
- Heydər, Gurban. *Azərbaycan Sənayesində Kütləvi Sosializm Yarışının Başlanması Tarixindən, Azərbaycanın İqtisadi Tarixinin Aktual Problemləri*. Bakü: Elm, 1978.
- Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. California: University of California Press, 1967.
- İbişov, Fəzail. "Azərbaycan 20-ci illərin Birinci Yarısında Kəndə Münasibətə İhtilaflar". *Tarih və Onun Problemləri Dergisi* Sayı 3 (1990), 10-19.
- İbişov, Fəzail. *Azərbaycan Kendində Sosial-Siyasi Proseslər (1920-1930)*. Bakü: Mütercim, 1996.
- İbrahimli, Hələddin. *Azərbaycan Siyasi Mühacəreti (1920-1991)*. Bakü: Elm, 1996.
- İbrahimli, H. *Azərbaycan Mühacirəti Tarixi*. Bakü: 2012.
- İbrahimov, Ziya. *Sosyalist İngilabı Uğrunda Azərbaycan Zəhmətkeşlərinin Mübarizəsi (1917-1918)*. Bakü: Azərneşr, 1957.
- İbrahimova, Gülzər-Valizadə, Vəqif. "Sovietization of Azerbaijan and Invasion Plans of Nakhchivan Armenians". *The Journal of International Civilization Studies Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 4/1 (Mart 2019), 28-84.
- İbrahimova, Gülzər-Valizadə, Vəqif, "Sovyetləşmə Döneminə Azərbaycan'ın Tarixi Arazələrinin Yitirilməsi: ZANGEZUR". *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Temmuz 2018), 23-37.
- İnternatsionalnaya Pomoş XI Armiy v Borbe za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane, Dokumentı i Materialı 1920-1921 g.* Bakü: Azərneşr, 1989.
- İsayev, Ahmed. "Gence Üsyanı" *Azərbaycan* (8 Ağustos 2010), 4.
- İsgəndərli, A.C. *Azərbaycan Hegigətləri 1917-1920*. Bakü: Elm-Təhsil, 2012.
- İskəndərov, M. *İz İstorii Borbi Kommunističeskoy Partii Azerbaydjana za Pobedu Sovetskoy Vlasti*. Bakü: 1958.
- İsmayılov, M.A. *Sotsialno-Ekonomičeskaya Struktura Azerbaydjana v Epokhu İmperializma*. Bakü: 1982.

- İsmayılov, Eldar-Hasanov, Cemil-Gaffarov, Tahir. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Muallim, 1995.
- İsmayılov, Reşidbey. *Azerbaycan Tarihi*. Bakü, 1993.
- İstoriya Azerbaydjana po Dokumentam i Publikatsiyam*. Bakü: Elm, 1990.
- İstoriya Gosudarstvo i Prava Azerbaydjanskoy SSR: 1920-1934*. Bakü: Elm, 1973.
- K İstorii Obrazovani Nagorno-Karabakskoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR (1918 - 1925). Dokumentı i Materialı*. Bakü: Azərneşr, 1989.
- Kaçaznuni, Ovannes. *Daşnaktsutyun Bolşe Neçego Delat*. Bakü: 1990.
- Karaca, Erdem. “1919’da Bakü: İngiltere-Sovyet Rusya Hâkimiyet Mücadelesi”. *Karadeniz* 30 (2016), 22-36.
- Khalilov, A. *Genotsid Protiv Musulmanskogo Naseleniya Zakavkaziya v İstoriçeskikh İstoçnikakh*. Bakü: 2000.
- Khaustov, V.- Samuel’son, L. *Stalin, NKVD i Repressii 1936-1938 gg*. Moskova: Rosspen, 2009.
- Kılıç, Selami. *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*. İstanbul: Ülke Kitapları, 1998.
- Kommunist (Rusça)*. “Kurultay Kararları” (25 Haziran 1920), 2.
- Köçerli, T. *Azerbaycan Kommunist Partiyasının Sosializm Gurmag Uğrunda Mübarizesi*. Bakü: Azərneşr Yayınevi, 1960.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kuznetsova, S.İ. *Ustanovlenie Sovetsko-Turetskikh Otnoşeniy (K 40-Letyu Moskovskogo Dogovora Mejdu RSFSR i Turtsiey)*. Moskova: Vostochnoy Literaturı, 1961.
- Küçük, Yalçın. *Sovyetler Birliğinde Sosyalizmin Kuruluşu (1925-1940)*. İstanbul: Haziran Yayınları, 1987.
- Leninin Sosializm Gurmag Planının Azerbaycanda Gelebesi*. Bakü: 1956.
- Mecidov, İlkin. *Sovyetler Birliği Öncesinde ve Sonrasında Azerbaycan’da Kapitalist Yapının Oluşum Sürecinin Karşılaştırmalı Analizi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Medetov, G. *Nahçıvanda Sovyet Hakimiyetinin Gelebesi ve Nahçıvan MSSR-in Teşkili*. Bakü: Azərneşr, 1958.
- Memmedov, A.E. *Azerbaycanda Stahanov Herekatı*. Bakü: 1975.
- Memmedov, Arif. *Sosializm Guruculuğu Dövründe Azerbaycan Kendinde Sınıf Mübarize (1920-1937-ci İller)*. Bakü: Doktora Tezi, 1966.

- Memmedova, Havva. *Azərbaycan Halk Cumhuriyyəti Dövründə Yukarı Karabağda Siyasi Vəziyyət: Ermeni Terörizminin Güclənməsi (1918-1920)*. Bakü: Nağıl Evi Yayınları, 2006.
- Mamedova, Ş. *İnterpretatsiya Totalitarizma Stalinizm v Azərbaydjane 1920-1930 gg.* Bakü: 2004.
- Mirhadiyev, M. *Proletariat Diktaturası Həggında Lenin Taliminin Azərbaycan'da Həyata Keçirilməsi*. Bakü: 1963.
- Murgul, Yalçın. "Osmanlı Devleti için Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* 13/26 (Güz 2017), 4-36.
- Musaeva, T.A. *Borba za Razvitie Narodnogo Obrazovaniya v Azərbaydjane v Godı Pervoy Pyatiletki*. Bakü: 1964.
- Musayev, İsmayıl. *Azərbaycan'ın Nahçıvan və Zəngəzur Bölgələrində Siyasi Vəziyyət və Harici Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*. Bakü: 1996.
- Mustafazade, Rahman. *Dve Respubliki: Azərbaydjano-Rossiyskie Otnoşeniya v 1918-1922 gg.* Moskova: İzdatelstvo MİK, 2006.
- Nahçıvan Muhtar Respublikası Âli Meclisi Behbud Ağa Şahtatinski və Gars Müğavilesi*. Nahçıvan: Ecemi Neşriyyat, 2012.
- Nasibzade, Nasib. *Bölünmüş Azərbaycan, Bütöv Azərbaycan*. Bakü: Azərneşr, 1997.
- Neciyev, Elçin. *Azərbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşğali və Baskı Siyaseti (1920-1937)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Nezerli, Azize. *XI Qırmızı Ordu Şimali Azərbaycanda: İşğal Zorakılığı, Vahşiliklər*. Bakü: Nurlan, 2014.
- Öksüz, Hikmet-Can Emir, Badegül. "Kültür Devriminden 'Büyük Terör' e: Çön Taş'taki Siyasi Katliam". *Gazi Akademik Bakış* 14/27 (Kış 2020), 279-307.
- Ömerov, Vahid. "Azərbaycan SSR 1920-1922-ci İllərdə: Formal Müstəgillik və Sovet Rusiyasından Herbi-İqtisadi Asılılıq Rejimi". *Ses Gazeti* (23 Kasım 2012), 11.
- Ömerov, Vahid. "Azərbaycan SSR-də Bolşevik Rejimine Garşı silahlı üsyanlar (1920-1930-cu İllər)". *Ses Gazeti* (27 Kasım 2012).
- Özdemir, Dicle. "Mikâyıl Müşfik'in 'Oku Tar' Adlı Şiirinin Kültürel Öğeler Bakımından İncelenmesi". *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi* 1/1(2020), 85-110.
- Öztürk, Mustafa. *Sovetsko-Turetskie Otnosheniya na Kavkaze v 1918-1923 gg. (Kafkasya'da Sovyet-Türk Münasebetleri 1918-1923)*. Saint Petersburg: St. Petersburg State University, School of International Relations, History and Theory, Doktora Tezi, 2011.

- Paşayev, Atahan. *Açılmamış Sehifelerin İzi İle*. Bakü: Azərbaycan Neşriyat, 2001.
- Refiyev, B. *Genc Azer*. Bakü: 1991.
- Rehimov, K. *Azərbaycan KP-in Respublikada Sovetleri Möhkəmləndirmək Uğrunda Mübarizəsi (1921-1929-cu illər)*. Bakü: 1959.
- Rehimov, A.C. *1920-ci ildə Azərbaycanda Mülkədar Torpag Sahibliyinin Leğvi*. Bakü: 1962.
- Resulov, A.B. *Azərbaycan Neft Sənayesinin İnkişafı Tarixindən*. Bakü: 1962.
- Resulzâde, M.E. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakü: Elm, 1995.
- Resulzâde, M.E. *Esrimizin Siyavuşu*. Bakü: Gənçlik, 1991.
- Rose, John Donald. *British Foreign Policy in Relation to Transcaucasia 1918-1921*. Toronto: University of Toronto, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1985.
- Revolutsii i Postanovleniya Sezdov Sovetov Azerb. CCP 1921-1937 gg. Bakü: 1961.
- Saleh Bey. *Armyanstvo*. Bakü: 1994.
- Sarı, Mustafa. *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Selimov, M. *Azərbaycan Kommunist Partiyası Yeni İqtisadi Siyasətə Keçid Dövründə (1921-1922-ci illər)*. Bakü: 1959.
- Seyidova, S.M. *Azərbaycanın Beynəlxalq Alakaları (1920-1930-cu illər)*. Bakü: Diplommat Neşriyyatı, 1998.
- Smith, Michael G. "Anatomy of a Rumour: Murder Scandal, the Musavat Party and Narratives of the Russian Revolution in Baku, 1917-20". *Journal of Contemporary History* 36/2 (Nisan 2001), 211-240.
- SSRİ-de Sosializm Gurmag Haggında Lenin Planı. Bakü: 1954.
- Swietochowski, Tadeusz. "National Consciousness and Political Orientations in Azerbaijan 1905-1920". *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*. ed. Ronald Grigor Suny. Michigan: University of Michigan Press, 1996.
- Swietochowski, Tadeusz-Collins, Brian C. *Historical Dictionary of Azerbaijan*. Lanham: Scarecrow Press, 1999.
- Stenografiçeskiy Otçyot XIII Obşebakinskoy Konferentsii AKP (26 aprel-4 maya 1924 goda). Bakü: 1924.
- Sultanov, Sapay. *Bakı Nefti Dünya Şahmat Tahtasında 1939-1945-ci illər*. Bakü: 2016.
- Süleymanov, Mehman. *Azərbaycan Ordusu 1918-1920*. Bakü: Herbi Neşriyat, 1998.

Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.

Şçepotyev, A. *O Spornikh Kavkazskikh Territoriyakh na Kotoriye İmeyut Pravasamooopredele Azaerbaydjanskue Tyurki*. Bakü: Gençlik, 2016.

Şikhliniski, Z. *Azerbaycan Kendinde Sovet Guruculuğu (1926-1932-ci iller)*. Bakü: 1975.

The Nakhchivan Autonomous Republic. Bakü: 2003.

Tokarjevski, Yevgeniy. *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana 1920-1925 g.* Bakü: Elm, 1950.

Ömerov, Vahid. “Azerbaycan SSR 1920-1922-ci İllerde: Formal Müstegillik ve Sovet Rusiyasından Herbi-İgtisadi Asılılık Rejimi”. *Ses Gazeti* (23 Kasım 2012), 11.

Veliyev, T. *İmperializm Dövründe Azerbaycanın Sanayesi ve Proletariatı*. Bakü: 1987.

XX Asr Azerbaycan Tarihi Bakü: Tahsil, 2009.

Yagublu, Nesiman. *Azerbaycan Legionerleri*. Bakü: Çırag Yayınevi, 2005.

Yagublu, Nesiman. *Memmed Emin Resulzade*. Bakü: Gençlik, 1991.

Tokarjevski, Yevgeniy. *Oçerki iz İstorii Azerbaydjana 1920-1925 g.* Bakü: Elm, 1950.

Yunusov, Arif. *İslam v Azerbaydjane*. Bakü: Zaman, 2004.

Yusifzade, S.Z. *Azerbaydjansko-Britanskie Otnoşeniya v Naçale XX Veka*. Bakü: Tahsil: 2008.

Zeynalov, R. *Voyennoy Stroitelstvo-Voyenno-Patriotiçeskaya i Oboronno-Massovaya Rabota v Azerbaydjanskoy SSR v Period Stroitelstva Sotsializma (1920-iyun 1941 g.)*. Bakü: 1990.

Zeynalova, T.M. *İz İstorii Natsionalnogo Gosudarsvennogo Stroitelstva v Azerbaydjane (1920-1930-e gg)*. Bakü: 2004.

İnternet Kaynakları

<https://medium.com/@volya/erken-d%C3%B6nem-rus-marksizminde-i%C4%B1m%C4%B1-men%C5%9Fevik-bol%C5%9Fevik-kavgas%C4%B1-i-c0b58> E.T. 24/08/2024

<https://tarihportali.net/tasnak-sutyun-cemiyeti-hakkinda-bilgi> E.T. 27/08/2024

EK

Ek 1: Azərbaycan SSC'nin Siyasi Haritaları

20.04.1920-04.1929

08.08.1930-04.01.1963

Kaynak: *Azərbaycan Tarixi Nisan 1920-Haziran 1941Yedi Cildde*. Cilt VI., 2008, s. 570-571. E.T. 08/03/2024

Ek 2: 1920-1930'lu Yıllar Azerbaycan SSC Devlet Adamları

N. Nerimanov Azerb. SSC HKS Başkanı (1920-1922)

S.M. Kirov Azerb. KP MK I. Sekreteri
(1921-1925)

M.S. Bağirov Azerb.KP MK I. Sekreteri
(1933-1953)

H.P. Rehmanov Azerb. SSC HKS Başkanı
(1933-1953)

Kaynak: *Azerbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941 Yedi Cildde. Cilt VI., 2008, s. 578.*

Ek 3: Azerbaycan SSC Döneminde Kullanılan Armalar

Azerbaycan İŞC'nin (Azerbaycan
İctimai Şuralar Cumhuriyeti) arması (1921-1927)

Azerbaycan İŞC'nin arması (1927-1930)

Azerbaycan İŞC'nin arması (1931-1937)

Azerbaycan SSC'nin arması

Kaynak: https://www.azerbaijans.com/content_650_az.html E.T. 21/03/2024

Ek 4: “Stalinneft” Petrol Madeninden Bir Görüntü (1935)

Kaynak: *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Redaktor Camil Quliyev () (Z-Library).pdf*

Ek 5: Petrol İşçiləri (1937)

Kaynak: *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Redaktor Camil Quliyev () (Z-Library).pdf*

Ek 6: Makineleştirilmiş Buğday Ekimi (1933)

Kaynak: Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Redaktor Camil Quliyev () (Z-Library).pdf

Ek 7: Deller Köyü Şamhor İlçesi MTS Makine-Traktör Tamirhanesi (1933-1934)

Kaynak: Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920-iyun 1941). Redaktor Camil Quliyev () (Z-Library).pdf

Ek 8: Bakü Şehrinden Bir Manzara (1920'li Yılların Sonu)

Kaynak: <https://azerhistory.com/?p=25575> E.T. 21/03/2024

Ek 9: Repressiya Kurbanları

Kaynak: Azərbaycan Tarihi Nisan 1920-Haziran 1941Yedi Cildde. Cilt VI., 2008, s. 575.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Ülker YAKAR	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Bakü Devlet Üniversitesi
Fakülte	Tarih Fakültesi
Bölümü	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Yakar, Ülker, “1920-1930 Yıllarında Azerbaycan’ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti”. Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 3/1 (2018), 306 -325. https://dergipark.org.tr/tr/pub/vakanuvis/issue/36589/415885	